

ПІТЕР
ПОМЕРАНЦЕВ

ЦЕ НЕ

ПРОПАГАНДА

Подорож на війну проти реальності

Це не пропаганда

This Is Not Propaganda

Adventures in the War
Against Reality

Peter Pomerantsev

FABER & FABER

Пітер Померанцев

ЦЕ НЕ ПРОПАГАНДА

Подорож на війну проти реальності

Yakaboo
publishing

КИЇВ · 2020

УДК 316.776.23-029:821

П55

Перекладено за виданням:

Peter Pomerantsev, *This Is Not Propaganda. Adventures in the War Against Reality.* — London : Faber & Faber Limited, 2019

З англійської переклала Оксана Форостина

Усі права застережено. Жодну частину цієї книжки не можна використовувати, відтворювати, публікувати уривки без письмового дозволу автора та видавництва.

Переклад здійснений
за фінансової підтримки

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

Партнер видання

hromadske

ISBN 978-617-7544-61-5 (укр.)

ISBN 978-0-571-33863-4 (англ.)

Copyright © Peter Pomerantsev, 2019

© Yakaboo Publishing, видання
українською мовою, 2020

ЗМІСТ

Передмова: «Телеграма!»	7
Частина 1: Міста тролів	17
Частина 2: Розмивання демократії.	63
Частина 3: Найбільш вражаючий інформаційний блицкриг в історії	115
Частина 4: М'які факти	161
Частина 5: Народ поп-ап.	201
Частина 6: Майбутнє починається тут	237
Подяки	268
Примітки	270

ПЕРЕДМОВА

«Телеграма!»

Він вийшов з моря, і його заарештували на пляжі: двоє чоловіків у костюмах стояли над його речами, коли він вийшов з води. Вони наказали йому вдягатися швидко, натягати штани на мокрі плавки. Дорогою плавки все ще були вологі, дубіли, холонули, лишали мокрі сліди на штанах і на задньому сидінні. Йому довелося сидіти в них на допиті. Ось він, намагається зберігати гідний вигляд, але через мокрі плавки весь час совається на стільці. До нього доходить, що вони навмисне це зробили. Вони знаються на таких штуках, ці середньої ланки кагебісти: майстри дріб'язкових принижень, маленьких ігор розуму.

Чому вони заарештували його тут, в Одесі, а не в Києві, де він жив? Потім він зрозумів: був серпень, і їм хотілося провести кілька днів на морі. Між допитами вони брали його на пляж і йшли плавати. Один сидів із ним, а інший купався. Під час одного з таких походів якийсь художник дістав мольберт і почав малювати їх трьох. Полковник і майор занервували: вони були кагебістами, і їхні обличчя не мали бути зафіксовані під час операції. «Іди подивися, що він там малює», — наказали вони своєму в'язню. Він пішов подивитися. Тепер була його черга трохи попсувати їм життя: «Я у нього вийшов не дуже схожий, а ось ви — прям вилиті».

Його затримали за «розповсюдження примірників шкідницької літератури серед друзів і знайомих»: книжок, заборонених цензурою за згадки про радянський ГУЛАГ (Солженіцин) або за те, що їх

написали емігранти (Набоков). Про справу писали у «Хронике текущих событий». «Хроника» була засобом радянських дисидентів документувати приховувані факти політичних арештів, допитів, обшуків, судових розглядів, побиттів, знущань у в'язницях. Інформацію збирали з усних свідчень або потай передавали з трудових таборів у маленьких поліетиленових капсулах: їх ковтали, а потім діставали з випорожнень і зміст збільшували і фотографували у затемнених кімнатах. По тому тексти передавали з рук в руки, ховаючи між сторінками книжок та стосів документів, дипломати, аж вони могли дістатися Заходу — до Міжнародної Амністії, потрапити в ефір Всесвітньої служби BBC, «Голосу Америки» або «Радіо Вільна Європа».

Їх знали за уривчастий стиль:

«Його допитував полковник КГБ В.П. Меньшиков та майор КГБ В.Н. Мельгунов. Він відкинув усі звинувачення як безпідставні та недоведені. Він відмовився свідчити проти своїх друзів та знайомих. Усі шість днів вони ночували у готелі "Новая Московская"».

Коли один зі слідчих виходив, інший витягав книжку із шаховими задачами та розв'язував їх, пожевуючи кінчик олівця. Спочатку заарештований дивувався, чи це не якась хитра пастка, й аж потім збагнув, що це просто лінива людина, яка намагається вбити час на роботі. Через шість днів йому дозволили повернутися до Києва, проте слідство тривало. Дорогою з роботи в бібліотеці додому зупинялася чорна машина, і його забирали на наступні допити.

Тим часом життя тривало. Його наречена завагітніла. Вони одружились. На весілля якось прибився кафебістський фотограф.

Він переїхав до жінчиної родини, у помешкання навпроти Голосіївського парку, де його тесть тримав цілу гірлянду із кліток для десятків канарок — пташник мерехтливого пір'я, що прорізувало повітря на тлі парку. Щоразу, коли у двері дзвонили, він починав, побоюючись КГБ, палити все підозріле: листи, самвидавні статті, переліки арештів. Канарки били крилами у панічному вихорі.

Щоранку він вставав на світанку, вмикав радіо Spidola, посував шкалу на короткі хвили, посував і повертав антену, пробиваючи туман глушіння, вилізав на стільці та столи, шукаючи, де найкраще вловлює, крутив ручку приймача, маневруючи акустичним рельєфом між трансляціями східнонімецької попси та радянських військових оркестрів, міцно притискаючись вухом до колонки і, крізь шипіння та потріскування, пробивався до магічних слів: «This is London», «This is Washington». Він слухав новини про арешти. Він читав написане 1921 року есе поета-футуриста Веліміра Хлебнікова «Радіо майбутнього»:

Так Радіо скує безперервні ланки світової душі і сплавить людство.

Кільце навколо його середовища стискалося. Як він писав тоді, «Гришу вивезли в ліс під Києвом / і відпиздючили за милу душу. / А Ользі тільки “блядь” і казали, / а щоб упевнилась, / запроторили до курв у вендиспансер. / Ось лише з Гелієм прокололися. / В ізоляторі не лікували, не лікували, / не лікували, не лікували, / аж доки не вмер»*.

Усі приготувалися до найгіршого. Теща навчила його секретного ковбасного коду: «Якщо я принесу ковбасу, нарізану справа наліво, означає, що нам вдалося передати новини про твій арешт на Захід і їх передали по радіо. Якщо нарізану зліва направо, то не змогли».

«Це скидається на заяложений анекдот, який ти вже десятки разів чув, або на захоплюючий бездарний фільм, на якому ти вмирав від захоплення в дитинстві, але це правда», — напише він згодом. «Коли кагебісти на світанку приходять з ордером на арешт, то на сонне питання твоєї матері, твоєї дружини,

---

* Померанцев І. КГБ та інші... / Пер. з рос. І. Андрусяка. — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 34. — Тут і далі посторінкові примітки перекладачки, якщо не зазначено інакше.

твого чоловіка чи, нарешті, тебе самого "Хто там?" — вони дуже часто відповідають: "Телеграма!" Ти мимриш, намагаєшся все робити у напівсні, щоб потім повернутися в своє тепле ліжко, у свій затишний ранковий сон: "Хвилиночку!", натягаєш, що трапиться під руку, намацуєш у кишені піджака мідяки і відкриваєш двері. Дивно, але найобразливіше не в тому, що за тобою прийшли, і навіть не в тому, що тебе збудили так рано, а в тому, що тебе обдурили, сказали "Телеграма!" — і ти, як хлопчак, повірив і тепер так по-дурному стискаєш у своїй гарячій долоні раптом запотілі мідяки і з образи ледве не плачеш*.

О восьмій ранку 30 вересня 1977 року, у перерві між допитами, народилася дитина. Моя бабуся хотіла, щоби мене назвали Пінхас, на честь діда. Мої батьки хотіли назвати мене Федором. Урешті мені дісталось ім'я Пьотр, у своєму першому з кількох прочитань.

Минуло сорок років, відколи моїх батьків переслідував КГБ за прагнення просто читати, писати, слухати те, що їм до вподоби, і говорити те, що бажають. Сьогодні світ їхніх надій, в якому цензурні заборони падають, мов Берлінський мур, видається набагато ближчим: ми живемо, як це описують науковці, в епоху «інформаційного надміру». Проте припущення, на які спиралася боротьба за права та свободи у двадцятому столітті — між громадянами, озброєними правдою та інформацією, та режимами з їхніми цензорами та спецслужбами, — перевернулися догори дригом. Тепер маємо більше інформації, ніж будь-коли раніше, але разом з нею ми отримали не тільки очікувані переваги. Пе-

* Померанцев І. Око і сльоза / Пер. з рос. І. Кошелівця // Сучасність, №4 (220). — 1979. — С. 5–30.

редбачали, що оце «більше інформації» означатиме для нас більше можливостей протистояти можновладцям, проте воно ж надало їм нові засоби знищувати і притлумлювати незгодних. Передбачали, що «більше інформації» означатиме змістовніші дискусії, утім, так здається, ми менш вдумливі, ніж будь-коли. Передбачали, що «більше інформації» означатиме ліпше взаєморозуміння по різні боки протистоянь, але це також уможливило нові, витонченіші форми конфлікту і чвар. Ми живемо у світі оскаженілого масового намовляння, де засоби маніпуляції плодяться і розмножуються, у світі таргетованої реклами, психологічних атак, хаків, ботів, вірувань, замаскованих під факти, глибинних фейків, фейкових новин, ІДІЛу, Путіна, тролів, Трампа...

Через сорок років після затримання і допитів мого батька мені довелося йти найзатертішими слідами шляхом моїх батьків, але не маючи ні краплі їхньої відваги, ризиків або переконаності. На той час, коли я це пишу, — а з огляду на економічну турбулентність не факт, що на час, коли ви це читатимете, — я керую програмою в інституті Лондонського університету, яка досліджує новіші гатунки кампаній впливу, що їх можуть недбало називати «пропагандою», терміном, так переобтяженим і спотвореним інтерпретаціями, — він означає обман для одних і нейтральне поширення для інших, що я намагаюсь його не вживати.

Маю додати, що я не є науковцем і ця книжка не є академічним дослідженням. Я — телевізійний продюсер у відставці, і хоча я й надалі пишу статті й інколи веду радіопрограми, тепер часто ловлю себе на тому, що озираюсь на свій старий медіасвіт з тривогою, часом приголомшений тим, що ми накоїли. На шляху дослідника я зустрічаю твітер-революціонерів і популістів з конопель, тролів та ельфів, візіонерів «поведінкових змін» і пройдисвітів інформаційних війн,

фанатів-джихадистів, ідентичніснугих, мета-політиків, фактчекерів і погоничів ботів. Потім я все це приношу до шестикутної бетонної будівлі, в якій тимчасово міститься мій офіс, і надаю форму розумних «Висновків» і «Рекомендацій» для сумлінно відформатованих звітів та PowerPoint-презентацій, які діагностують і пропонують способи знешкодження потоків дезінформації, «фейкових новин», «інформаційних війн» та «війни з інформацією».

Знешкодження чого, власне? Акуратні маленькі булет-пойнти моїх звітів передбачають, що справді є якась цілісна система, що її можна направити, що кілька технічних рекомендацій, застосованих до нових інформаційних технологій, можуть все виправити. А втім, проблеми є значно закоріненішими. Презентуючи свої знахідки — частина моєї буденної роботи — представникам згасаючого ліберального демократичного устрою, устрою, сформованого не в останню чергу в конфліктах Холодної війни, я приголомшено спостерігаю, якими розгубленими вони виглядають. Політики більше не знають, що представляють їхні партії. Бюрократи більше не знають, де зосереджено владу. Фундації мільярдів просувають «відкрите суспільство», яке вони більше не можуть до пуття означити. Великі слова, колись переобтяжені значеннями, слова, за які попередні покоління готові були пожертвувати життям, — «демократія» і «свобода», «Європа» і «Захід», — життя відкинуло так надійно, що вони видаються пригоршнею лущиння у долонях, і з неї витікають рештки тепла і світла, або комп'ютерними файлами, до яких ми забули пароль й отож втратили доступ.

Сама мова, якою ми намагаємося себе описувати — «ліві» та «праві», «ліберали» та «консерватори» — стає майже безсенсовною. І це впливає не тільки на вибори та протистояння. Я бачу, як люди, яких знав усе життя, ідуть від мене у соціальних мережах, перепощуючи теорії змови з джерел,

про які я й не чув ніколи. Підводні течії інтернету руйнують цілі родини, ніби ми ніколи не знали одне одного, ніби алгоритми знають про нас більше, ніж ми самі, ніби ми стаємо підмножинами у наших власних даних, ніби ці дані перебудовують наші стосунки та ідентичності за своєю логікою, або, можливо, задля інтересів когось, кого ми навіть не спроможні побачити. Великі судини старих медіа — електронно-променеві трубки радіо і телебачення, книжкові корінці та обертання друкарських верстатів, у якому народжувалися газети, що зберігали і контролювали ідентичність і значення того, ким ми були й як ми промовляли одне до одного, як ми пояснювали світ нашим дітям, як ми говорили про наше минуле, як ми визначали новини й опінії, сатиричне і серйозне, правильне і неправильне, правдиве і неправдиве, реальне і нереальне, — ці судини потріскалися й луснули, ламаючи й старі шаблони того, що кому належить, хто до кого говорить і як, збільшуючи, стискаючи, викривлюючи всі пропорції, відсилаючи нас кружляти запаморочливими спіралями, де слова вже не мають спільних для нас значень. Я чую ті самі фрази в Одесі, Манілі, Мехіко, Нью-Джерсі: «Так багато інформації, дезінформації, так багато всього, що я вже не знаю, що правда, а що ні». Часто я чую фразу: «Я відчуваю, як земля йде в мене з-під ніг». Я ловлю себе на думці, що все, що я вважав непохитним, є непевним, плинним.

Ця книжка вивчає цю руїну, шукає, які проблиски сенсу можна ще врятувати, підіймаючи із сирих закутків інтернету, де тролі знуцаються зі своїх жертв, проходячи крізь зарості над поверхнею історій, які є суттю наших суспільств, і зрештою намагаючись зрозуміти, як ми визначаємо себе.

У Першій частині ми подорожуватимемо від Філіппін до Фінської затоки, де дізнаємося, як ламали людей новими ін-

формаційними інструментами, засобами значно витонченішими, ніж старі, використовувані КГБ.

У Другій частині рухатимемось від Західних Балкан до Латинської Америки та Європейського Союзу, де дізнаємося про нові способи нищення рухів опору та їхньої міфології.

Третя частина досліджує, як одна країна може знищити іншу, майже не зачіпаючи її, розмиваючи контраст між війною і миром, «внутрішнім» і «міжнародним» — і де найнебезпечнішим елементом, можливо, є сама ідея «інформаційної війни».

У Четвертій частині дізнаватимемось, як прагнення політики фактів спирається на певну ідею прогресу та майбутнього і як колапс цієї ідеї майбутнього ще дужче уможливив масові вбивства й насильство.

У П'ятій частині я доводитиму, що в цьому потоці політика стає боротьбою за контроль над конструюванням ідентичності. Усі — від релігійних екстремістів до вискочок-популістів — хочуть створювати нові версії «народу», навіть у Британії, де ідентичність завжди здавалася давно усталеною.

У Шостій частині я шукатиму майбутнє — у Китаї та в Чернівцях.

І в усій книжці я подорожуватиму, переважно в просторі, але не тільки. Фізичні й політичні мапи, що окреслюють континенти, країни й океани, мапи, з якими я виростав, можуть бути менш важливими, ніж нові мапи інформаційних потоків. «Мапи мереж» створюють науковці, які працюють з даними. Вони називають цей процес «протравленням». Беруть ключове слово, меседж, наратив і занурюють у щоразу більший басейн світових даних. Дослідники даних після цього «протравлюють» візерунок людей, видань, акаунтів у соцмережах, ботів, тролів і кіборгів, які пропишають або взаємодіють з цими ключовими словами, нара-

тивами та меседжами. Ці мапи мереж, що виглядають як збільшені фото цвілі або фотографії далеких галактик, демонструють, якими застарілими є наші географічні дефініції, викриваючи несподівані плеяди, де хай хто і хай звідки може впливати на будь-кого будь-де. Російські хакери запускають рекламу для дубайських повій, тимчасом як анімешні меми підтримують праворадикальні партії Німеччини. «Закорінений космополіт», сидючи вдома у Шотландії, підказує активістам, куди втікати від поліції під час заворушень у Стамбулі. Піар ІДІЛ ховається за лінками на айфонах...

Росія панує на цих мапах зі своїми ескадрами у соціальних медіа. Не тому, що це сила, яка й досі потрясає небо і землю, як це було в часи Холодної війни, а тому, що правителі в Кремлі особливо вправні в ігрових складових цієї нової епохи, або їм щонайменше добре вдається змусити усіх говорити про те, як їм добре вдається, що, можливо, найважливіший трюк з усіх цих трюків. Як я згодом поясню, це не зовсім випадково: саме тому, що Росія програла у Холодній війні, російським політтехнологам і медіаманіпуляторам вдалося адаптуватися до нового світу швидше, ніж будь-кому в місці, яке ми колись називали «Заходом». Між 2001 і 2010 роками я мешкав у Москві і зблизька бачив ту саму тактику контролю і ті самі патології громадської думки, які відтоді розплодилися геть усюди.

Проте, мандруючи інформаційними потоками та мережами й країнами, ця книжка також є подорожжю в минуле, до історії моїх батьків, до Холодної війни. Це не родинні мемуари як такі. Радше мене непокоїть те, як моя сімейна історія перетинається з моєю темою. Це почасти спроба збагнути, як ідеали минулого розпадаються на шматки у теперішньому і що з них іще можна врятувати. У доволі лишньому сум'ятті я ловлю себе на тому, що інстинктивно

озираюся назад, шукаю зв'язку з минулим, щоби знайти спосіб думати про майбутнє.

Проте поки я досліджував і писав ці розділи про сімейну історію, мене вразило дещо інше: ступінь, до якого наші приватні думки, творчі імпульси й усвідомлення себе формуються інформаційними потугами, більшими за нас. І якщо було щось, що мене вразило, коли я блукав полицями у спіралеподібній бібліотеці мого університету, то це потреба дивитися далі за просто «новини» й «політику» і також брати до уваги поезію, школи, мову бюрократії та дозвілля, щоби зрозуміти, як писав про це французький філософ Жак Елюль, «формування людських переконань». Цей процес інколи наочніший у моїй родині, тому що через драми і незгоди наших життів нам простіше бачити, де ці інформаційні потуги, мов атмосферні фронти, починаються і закінчуються.

Частина 1

МІСТА ТРОЛІВ

Свобода слова проти цензури — одне з найочевидніших протистоянь двадцятого століття. Після Холодної війни свобода слова, здавалося, пройшла переможною ходою тут і там. А що, як можновладці можуть використовувати «інформаційну пересиченість», щоби знайти нові способи придушити вас, перевернути ідеали свободи слова для розгрому дисидентів, водночас завжди залишаючись достатньо анонімними для спростування своєї причетності?

Архітектура дезінформації

От, наприклад, Філіппіни. 1977 року, поки мої батьки чудово проводили час з КГБ, при владі на Філіппінах був полковник Фердинанд Маркос, військовий диктатор, підтримуваний США. За його режиму, як підказує мені швидкий пошук на сайті Міжнародної Амністії, убито 3257 політичних в'язнів, 35 000 зазнали тортур, 70 000 ув'язнено. Маркос дотримувався вельми фанаберистої філософії про роль тортур у суспільному примиренні. Сімдесят сім відсотків убитих не просто «зникали», натомість їх демонстрували обабіч доріг як застереження для інших. Наприклад, жертвам могли виїняти мозок, а череп набити їхньою ж білизною. Або ж їх могли розрубати на шматки, і люди йшли повз пошматовані тіла дорогою на базар [1].

Режим Маркоса впав 1986 року під тиском масових протестів, утративши підтримку США та лояльність частини армії. На вулиці вийшли мільйони. Це мала бути нова ера: кінець корупції та зазіхань на права людини. Маркос опинився у вигнанні й доживав віку на Гаваях.

Сьогочасна Маніла вітає вас різкими запахами гнилої риби та попкорну, каналізації та смаженої олії, від яких вас може знудити просто на тротуар. Власне, «тротуар» не зовсім вдале слово. Їх є кілька, в сенсі є кілька широких хідників, придатних, щоби ними пройтися. Натомість решта — це тонкі виступи вздовж узбіч торговельних цен-

трів і хмарочосів, якими можна протупцяти повз розпечений потік авто. Між торговельними центрами місто западає у глибокі нетрі, де вночі сплять бездомні, загорнені у фольгу, тільки ноги стирчать, порозкидані у вузьких проходах між барами, які рекламують карликовий бокс і зали караоке і де можна найняти цілий хор дівчат у таких вузьеньких сукнях, що аж впинаються в їхні стегна, готових співати з вами корейську попсу.

Упродовж дня ви тиняєтеся між молом, халупами та хмарочосами мережею залюднених вузьких стежок, що висять у повітрі, кружляючи між багаторівневими трасами. Ви відхиляєтеся, щоб не зачепити головою опори переходів, здригаєтесь від атаки гудків і сирен внизу, раптом розумієте, що просто на рівні очей проїжджає потяг, або впираєтесь у зображення жінки, яка їсть Spam*, на якомусь з гігантських рекламних щитів. Рекламні щити всюди, вони відгороджують халупи від хмарочосів.

Між 1898 та 1946 роками Філіппіни перебували під урядованням США (за винятком періоду японської окупації протягом 1942–1945 рр.). Відтоді тут було розташовано бази ВМС США, а їжа військових стала делікатесом. На одному з плакатів щаслива домогосподарка годує свого симпатичного чоловіка шматками тунця з банки. В іншому місці жирна рум'яна шинка вивищується над паруючою річкою, в якій плавають вуличні дітиська. За ними спалахують електричні літери: «Ісус врятує тебе». Це католицька країна: триста років іспанського колоніалізму передували п'ятдесятьом рокам амери-

---

* Американський бренд консервованого м'яса. Spam з'явився 1936 року, але відомим став під час Другої світової війни, адже консерви видавали американським солдатам, він був доступним заміном м'яса у Великій Британії, і за ленд-лізингом його постачали навіть до СРСР. Після війни більше відомий як дешева їжа незаможних. Саме від цього бренду походить слово «спам», що означає небажані листи і нав'язливу рекламу.

канського. («Ми мали триста років церкви і п'ятдесят років Голлівуду», — жартують філіппінці.) У торговельних центрах є церкви, де можна помолитися, та охоронці, які відганяють бідноту. Це 22-мільйонне місто, в якому немає навіть поняття спільного публічного простору. Усередині моли ароматизовано нездоланим освіжувачем повітря: лавандовим у дешевших, з цілими стадіонами фастфудних забігайлівок, легшим лимонним — у вишуканіших. Через це вони пахнуть, як туалети, тож клозетний запах ніколи вас не полишає, чи то запах нечистот, коли ви на вулиці, чи то запах молу, коли в приміщенні.

Невдовзі ви починаєте помічати селфі. Усі роблять селфі: спітнілий чувак у засмальцьованих в'єтнамках, везучи металеву каністру в пасажирському автобусі, китайські дівчата, чекаючи на свої коктейлі в молах. Філіппінці роблять найбільше селфі у світі, тут найбільше використання соціальних медіа на душу населення, найбільше використання текстових повідомлень. Дехто пояснює це важливістю родини та особистих зв'язків, важливих, щоби давати собі раду, коли уряд неефективний. Селфі також не конче є нарцисичними: ви довіряєте людям, яких знаєте в обличчя.

А зі зростанням соціальних медіа Філіппіни стали столицею нового роду цифрових маніпуляцій.

Я зустрічаюсь з П. в одній із оаз-молів, серед хмарочосів. У їхніх повернях відбивається синє небо. Він наполягає на тому, щоби я не називав його по імені, але помітно, що його розпирає, розриває від бажання отримати визнання за кампанії, про роботу в яких він заявити не може. Йому двадцять з чимось, одягнений, ніби співає в корейському бойбенді, і він практично не змінює градус своїх піднесених емоцій, чи коли розповідає про те, як завдяки йому переміг на виборах президент, чи про свій верифікований, з блакитною галочкою, акаунт в інстаграмі.

«Для мене можливість контролювати людей є щастям. Може, це погано. Це задовольняє мене, щось глибше в мені... Це як ставати богом у цифрі», — вигукує він.

Проте це не звучить моторошно, радше ніби хтось виконує роль лиходія у комедійному мюзиклі.

Він почав свою онлайн-кар'єру в 15 років, створивши анонімну сторінку, яка заохочувала людей розповідати про свої романтичні переживання. «Розкажи мені про свій найгірший розрив, — запитував він. — Яким було твоє найкрутіше побачення?» Він показує мені одну зі своїх груп на фейсбуці: там понад три мільйони членів.

Ще в школі він створював нові групи, усі різних напрямків: один присвячений радості, наприклад, а інший — силі духу. Йому було лише 16 років, коли до нього почали звертатися корпорації з проханнями втиснути згадку про їхні продукти там і тут. Він відточував техніку. Протягом тижня він заохочував спільноту говорити про «любов», наприклад, хто для цих людей найдорожчий. Відтак він скеровував розмову на тему страхів за близьких, страху втратити цих людей. Потім він з'їжджав у тему продукту: вживайте ці ліки, це зробить життя тих, кого ви любите, тривалішим.

Коли йому виповнилося двадцять, у нього було, як він стверджує, 15 мільйонів фоловерів на всіх платформах. Скромний хлопець-провінціал з середнього класу раптом зміг дозволити собі власне помешкання у хмарочосі в Манілі.

Наступним викликом після реклами була політика. На тому етапі політичний піар був намаганням спонукати журналістів писати те, чого бажали ви. А що, як спілкування загалом можна формувати через соціальні медіа?

Він презентував свій підхід кільком партіям, але єдиним кандидатом, який взяв П. до себе, був Родриго Дутерте, аутсайдер, що поглядав на соціальні медіа як на новий шлях до

перемоги. Однією з головних фішок Дутерте як кандидата була боротьба з наркоторгівлею. Він навіть вихвалявся, що роз'їжджав на мотоциклі та відстрілював наркодилерів, коли був мером міста Давао на далекому півдні країни. На той час П. уже вчився в коледжі, зокрема відвідував лекції про здійснений у 1920-ті експеримент «Маленький Альберт»: дев'ятимісячному малюкові вмикали неприємні голосні звуки щоразу, коли він бачив білого щура, внаслідок чого він почав боятися усіх пухнастих тварин [2]. П. каже, що це надихнуло його спробувати щось подібне з Дутерте.

Для початку він створив низку фейсбук-груп у різних містах. Доволі невинні, просто дискусійні майданчики про те, що відбувається в місті. Складність полягала в тому, щоби провадити їх місцевим діалектом, яких на Філіппінах сотні. За шість місяців кожна група мала сто тисяч членів у регіоні. Тоді її адміністратори почали постити одну місцеву кримінальну історію на день, щодня, у піковий для інтернет-трафіку час. Кримінальні історії були загалом реальні, та згодом працівники П. почали писати коменти, які прив'язували злочини до наркотиків: «Кажуть, убивця був наркодилером» або «Це була жертва пушера». Через місяць вони кидали по дві історії на день, ще через місяць — три на день.

Наркозлочини стали гарячою темою, і Дутерте вирвався вперед у рейтингах. П. каже, що саме тоді він посварився з іншими піарниками в команді та звільнився, приєднавшись до іншого кандидата. Той спирався радше на компетентність в економічних питаннях, ніж на страх. П. стверджує, що йому вдалося підняти його рейтинг на п'ять пунктів, проте було надто пізно переламати ситуацію, і президентом обрали Дутерте. Тепер він спостерігає натовпи піарників, які приписують собі перемогу Дутерте, і це його бісить.

Проблема в інтерв'юванні будь-кого з цього світу в тому, що вони завжди схильні перебільшувати свій вплив. Така

вже професія. Чи П. «створив» Дутерте? Звісно, ні. Було би багато чинників, які би порушили тему наркоторгівлі, не в останню чергу власні заяви Дутерте. Боротьба з наркоторгівлею також не була єдиною фішкою Дутерте: я говорив з його прихильниками, яких приваблював його імідж провінціала, що бореться з елітами «імперської Маніли» та бундючним істеблшментом Католицької церкви. Проте важливість цифрового впливу, про який говорив П., справді перегукується з деякими академічними дослідженнями.

У книжці «Архітектори мережевої дезінформації» доктор Джонатан Корпус Онґ з Массачусетського університету та доктор Джейсон Кабанес з Лідського університету описали, як провели 12 місяців, інтерв'юючи головних героїв, як її називає Онґ, «архітектури дезінформації» Маніли, що її використовували усі політичні партії країни [3]. На верхівці перебували, як він їх описує, «головні архітектори» системи. За плечима вони мали роботу в рекламі та піар-компаніях, вони мешкали в гламурних апартаментах у хмарочосах і міфологізували свою роботу, порівнюючи себе з персонажами відеоігр і телесеріалу НВО «Гра престолів». «Коли про тебе довідалися — це кінець, game over», — казали вони Онґу. Вони пишалися, що дісталися вершини професії, почавши так скромно. «Архітектор дезінформації відкидає відповідальність або приналежність до широкого загалу, створюючи натомість персональний проект, а отже, стаючи носієм влади».

На щабель нижче перебували «інфлюенсери», онлайн-коміки, які у перервах між постами з найновішими анекдотами за гроші кпили з опозиційних політиків.

Далі у нетрях дезінформаційної архітектури працювали «оператори спільнот фейкових акаунтів», як їх назвав Онґ: ботруми, цілодобово заповнені людьми, які працювали позмінно, за погодинну оплату, де одна особа оперувала десят-

ками персонажів у соцмережах. Це могли бути ті, хто потребував трохи додаткового підробітку (студенти або медсестри, наприклад) або штатні працівники компаній. Онґ проінтерв'ював одну з операторок, Ріну, яка була змушена працювати там, коли вже долучилася до кампанії виборів мера. Вона приєдналася через ідеалізм, була найкращою студенткою на курсі в університеті. А тут їй сказали створювати численних онлайн-персонажів (дівчата в бікіні підходили найкраще), заводити друзів у мережі, просувати свого кандидата та мочити опозицію. Ріні було соромно. Їй здавалося, вона займається самосаботажем, здобувши лише 20 фоловерів на фейсбуці, тимчасом як її колеги здобували їх сотнями. Онґ зауважив, що ніхто в цьому бізнесі, на жодному з рівнів, не називає свою діяльність «тролінгом» або створенням «фейкових новин». Кожен мав свої «стратегії відмови»: архітектори наголошували, що то було просто додаткове навантаження до звичної праці піарників, тож таким чином вони не стають кимсь іншим і вже точно не несуть відповідальності за політичну кампанію загалом; оператори спільнот казали, що то хтось інший залишав справді огидні, ненависницькі коментарі. Хай там що, це була архітектура онлайн-нового впливу, яка перетворилася на значно агресивнішу зброю, коли Дутерте прийшов до влади.

Дутерте поклявся вбити стільки наркодилерів, що ними годуватимуть рибу в Манільській затоці, і жартував, що сам собі підпише помилування. Він вихвалявся, що вбив когось за «кривий погляд», що життя наркодилерів для нього не важать. І тепер банди добровольців і поліцейські почали відстрілювати будь-кого, якщо запідозрили у зв'язках із торгівлею наркотиками. Ніхто достеменно не знає, скількох вбито за час кампанії. За підрахунками правозахисних організацій — 12 000 осіб, опозиційних політиків — 20 000, уряду — 4200 осіб. У якийсь момент за день убили 33 особи.

Ніхто не перевіряв, чи жертви справді винні, також було багато повідомлень про наркотики, які підкидали жертвам після смерті. Стратили 44 дитини. Провулки манільських нетрів заповнили трупи. Чоловіки на мотоциклах просто під'їжджали та стріляли людям в голову. В'язниці були переповнені, мов інкубатори з курчатами.

Політикиня, яка виступила проти вбивств, сенаторка Лейла де Ліма, раптом опинилася перед судом: ув'язнені очільники наркомафії дали свідчення, що вона була залучена до їхнього бізнесу. Інтернет-натовп вимагав її арешту. Її ув'язнили до судового процесу, який так і не почався: Міжнародна Амністія визнала її в'язнем сумління [4]. Коли архієпископ Філіппін засудив убивства, натовп накинувся на нього. Наступною була черга медіа: так звані «преститутки», які насмілилися звинувачувати у вбивствах президента. Найбільшою преституткою режим призначив Марію Рессу, очільницю вебсайту Rappler. Іронія полягала в тому, що саме Марія та Rappler мимоволі допомогли сходженню Дутерте до влади.

#Arrest Maria Ressa!

Деякий час спілкуючись з Марією, я зауважив, як їй некомфортно бути героїнею історії. Вона була надто ввічлива, щоби сказати мені про це прямо, але я зауважив, як вона завжди переводила тему інтерв'ю зі своєї персони на роботу своїх журналістів, на пригоди інших. Це вона впродовж своєї кар'єри завжди була тією, хто висвітлює події: спершу як голова Південноазійського бюро CNN, потім коли очолювала новини в одній із найбільших телемереж Філіппін, і зрештою, як засновниця та CEO Rappler. І ось тепер не тільки я беру в Марії інтерв'ю в її кабінеті, поки вона нама-

гається поспіхом пообідати сендвічами з консервованими сардинами й арахісовим маслом (філіппінська місцева їжа), також тут команда документалістів з англomовної редакції катарського телеканалу Al Jazeera, яка усюди супроводжує Марію, фільмуючи її битву з Дутерте та дезінформацією.

Знімальна група Al Jazeera спитала, чи можуть вони записувати, як я беру інтерв'ю у Марії, і поки вони лаштувалися на підлозі в кутку зі своїми величезними камерами, я дедалі ніяковів. Я ж також звик бути тим, хто спостерігає й редагує, і щоразу, коли стаю предметом чийогось контенту, ловлю себе на тому, що трохи переживаю, як то все потім змонтують і як подадуть. Коли я сам був продюсером документальних фільмів, то навчився створювати для своїх героїв відчуття, що вони дуже важливі, навіть трішки безсмертні в той момент, коли я їх записую, знаючи, що згодом редагуватиму і зможу переформатувати матеріал. Остаточний варіант буде коректним, але ж як часто трапляється болісний провал між уявленням людини про себе та тим, як її зображено, між тією реальністю, що постає після редагування, та іншою, яку герой бачить як правдиву. Того дня в Манілі я заспокоював себе тим, що зможу повернути собі контроль над наративом, коли писатиму про знімальну групу Al Jazeera у книжці, яку ви зараз читаете.

Отже, так ми й сиділи: одна група журналістів знімала, як представник іншої групи бере інтерв'ю у ще однієї журналістки. Робота журналістів полягає в тому, щоби повідомляти інформацію про реальність, про те, що відбувається. Утім, як показує історія Марії, тепер інформація сама по собі є тим, що відбувається.

Марія народилася в Манілі, але коли їй виповнилося десять, мама перевезла родину до США, де Марія виявилася найменшою, найтемнішою дівчинкою в місті Елізабет штату Нью-Джерсі, а також достатньо здібною, щоби пер-

шою у своїй сім'ї здобути університетську освіту (у Принстоні). Вона повернулася на Філіппіни за Фулбрайтівською стипендією 1986 року — вивчати політичний театр, а виявилось, що потрапила у розпал революційного повстання проти Маркоса, де найбільша політична драма розгортається просто на вулицях. Вона приєдналася до CNN, коли та ще була незначним кабельним телеканалом з великою ідеєю — стати першою глобальною новинною телевізійною мережею. На CNN найважливішою була постать репортера в кадрі: саме репортер вирішував, які сюжети висвітлювати, коли і як. І Марія теж хотіла таке вирішувати, але вона не подобалася собі перед камерою, не в останню чергу тому, що все життя страждала на екзему, а це означало, що їй треба було викручуватися з макіяжем та операторськими трюками, щоби це приховувати. Та камера Марію любила: її непретензійність і майже дитячий ентузіазм, її величезні, сповнені цікавості очі.

Марія стала обличчям CNN у регіоні, розповідаючи про «демократизацію» Південно-Східної Азії у 1990-ті, коли після Маркоса один авторитарний режим падав за іншим. Була спокуса дивитися на все це через призму перемоги у Холодній війні, і багато хто спокушався, як на лінійну оповідь про щоразу більший простір свободи, яку, здавалося, підтверджувала кожна наступна політична зміна. Атаки терористів 11 вересня 2001 року рознесли цю спрощену історію у друзки.

Марія не була така здивована. Вона вільно володіла місцевими діалектами, знала, як мало доброго принесла «демократія» у незмінно бідні села та міські нетрі. Коли вона інтерв'ювала рекрутів в Аль-Каїду та їхні сім'ї, її вразило, яким нормальним було їхнє походження й минуле, якою далекою спочатку була для більшості з них чистота фундаменталізму. Те, що вдалося зробити Осамі бен Ладену, — зібрати

дуже різні гризоти дуже різних груп і дати їм ілюзію, що, об'єднавшись глобально, вони можуть зробити світ кращим, треба тільки позбутися невірних. У 2005 році Марія пішла з CNN. Згодом вона зрозуміла, що дуже вчасно. Мережа змінювалася, репортерів просили розповідати про свої почуття, а не тільки про факти, заробляння грошей перетворилося на дедалі нав'язливішу мотивацію. Марію цікавило розслідування тероризму, а не бути зіркою у реаліті-шоу-версії новин.

Дев'ятого червня 2008 року, коли вона керувала новиною редакцією найбільшої філіппінської телевізійної мережі, Марію розбудив дзвінок її зоряної репортерки Сес Дрилон: «Маріє, це все моя вина... Нас викрали. І вони хочуть грошей» [5]. Попри заборону Марії, Дрилон домоглася інтерв'ю з ісламістськими повстанцями, і її разом з двома операторами викрало пов'язане з Аль-Каїдою угруповання Абу Сайяф.

Наступні десять днів Марія працювала день і ніч, допомагаючи координувати зусилля з порятунку, які завершилися тим, що сім'ї Дрилон вдалося зібрати суму, яка задовольняла вимоги викрадачів.

Коли заручників звільнили, Марія почала з'ясовувати, ким були викрадачі. Вона дізналася, що вони були пов'язані з бен Ладеном через три ланки. Це вкладалося в картину, яку вона спостерігала, відколи почала висвітлювати поширення Аль-Каїди з Афганістану в Південно-Східну Азію. Ідеологію поширювали мережами, і ваша лояльність залежала від місця розташування всередині мережі. Щоби побачити, чому й як поширювалася ідеологія Аль-Каїди, потрібно було розуміти внутрішні зв'язки між людьми замість просто вичати ідеї та соціоекономічні чинники.

Той самий клубок особистих і соціальних проблем міг мати цілком інший вияв, якщо натрапляв на іншу мережу.

І Марія зрозуміла, що на зміну цим фізичним мережам швидко прийшли соціальні.

У 2012 році Марія створила Rappler, перший філіппінський винятково онлайн-новинний сайт. Вона хотіла, щоби її глибоке розуміння мереж стало в пригоді. Rappler не просто повідомляв про поточні події, а й залучав ширшу онлайн-спільноту, яка могла організовувати спільнокошт для важливих справ. Він збирав украй необхідну інформацію для допомоги жертвам повеней та ураганів знайти притулок і допомогу. Замість олдскульних журналістів Марія взяла на роботу двадцятилітніх, які краще розбиралися у соціальних медіа. Коли ви заходите в помаранчево-прозорий відкритий офіс Rappler'а, одразу помічаєте, який молодий, до того ж переважно жіночий, його штат, хіба з невеликою компанією старших журналістів, які приглядають за ними з дрібною материнською суворості. У Манілі їх називають «реплерами».

На початку президентської кампанії, що спиралась переважно на соцмережі, Дутерте і Rappler видавалися хорошою парою. Телеканали не сприймали його серйозно. Коли Rappler проводив перші на Філіппінах передвиборчі президентські дебати у фейсбуці, Дутерте єдиний з кандидатів не полінувався прийти. Це була легка перемога. Опитування онлайн-спільноти Rappler'а показало, що Дутерте був попереду. Його меседж — здолати наркоторгівлю — чіпляв. Репортери Rappler'а ловили себе на тому, що повторюють його суперфрази про «війну з наркотиками». Згодом, коли Дутерте почав свою бійню, вони шкодуватимуть, що вживали термін «війна». Це давало змогу нормалізувати його дії: якщо це «війна», то втрати стають виправданими.

Проблеми почалися зі свисту. На прес-конференції Дутерте свиснув репортерці одного з телеканалів. Репортерка Rappler'а сказала йому вибачитися. В онлайн-спільноті

Rappler'a з'явилося безліч коментарів, що їй треба з більшою повагою ставитися до президента. Або «І мама твоя шльондра». Реплери були заскочені. Така манера спілкуватися не була притаманна їхній спільноті. Вони списали це на рудименти сексизму: хай коли жінка закликає чоловіка до відповідальності за свої вчинки, її атакують.

Тим часом мова Дутерте не обмежувалася непристойностями [6]. Він назвав Папу і президентів США сучими силами. Запитав у журналіста, який йому не подобався, чи не тому той ставить жорсткі запитання, що в його дружини неприємно пахне піхва. Хвалився, що має двох коханок. Жартував, що ліпше би сам згвалтував гарну жінку, викрадену за часів його мерства, а не її викрадачі. На телебаченні Дутерте заявляв, що хоче з'їсти печінки терористів, посипаючи їх сіллю, що коли його військові згвалтували трьох жінок кожен, він узяв би їхні вироки на себе.

Я трошки заглибився у лінгвістичний контекст цих заяв, відвідуючи комеді-клуби в Кесон-Сіті: там звечора під телебашти національних телеканалів підтягувалися неповнолітні повії та ледібойз. Ведучі комедійних шоу навмання вибирали жертв з аудиторії та розпікали їх на предмет розміру члена чи їхньої ваги — усе це перед цілими їхніми сім'ями, які тим часом реготали над приниженням родичів.

Саме вкраплення цієї мови Дутерте вживав у нестримному потоці своїх брудних жартів. Таке використання гумору є спільним для когорти лідерів-чоловіків по всьому світу. Російський президент Владімір Путін запам'ятався виступом, у якому обіцяв «замочити у сортирі» терористів. Американський президент Доналд Трамп вихвалявся, що хапав жінок «за піхву». Чеський президент Мілош Земан закликав «насцяти на обвуглені залишки Рима». Бразильський президент Жаїр Болсонару сказав політичині, що вона «надто огидна», щоб її згвалтували, і що чорношкірі

активісти мають повернутися «назад в зоопарк» [7]. Тим часом у Британії політик Найджел Фарадж, відомий антиіммігрантськими виступами, заливав пивом свій безрозмірний зяючий пісок, реготав і розкидався грубими жартами про «китайозів».

Вони використовують цей туалетний гумор, щоби продемонструвати, яким вони є «антиістеблшментом», нібито їхня «антиелітистська» політика знаходить вираження через відмову від усталених моральних і мовних норм.

Коли брудні жарти використовують слабкі, щоби насміхатися з сильних, вони можуть у такий спосіб спустити по статі владоможців на землю, просигналізувати, що їхнє правління не вічне [8]. Саме тому часто за грубі жарти переслідували. Наприклад, 1938 року мій прадід по татовій лінії спустився в їдальню величезної харківської фабрики, де він працював бухгалтером, випив, розповів анекдот про яйця голови президіуму Верховної Ради, а на нього одразу донесли, його заарештували, і врешті він загинув у трудовому таборі на Волзі.

Проте коли таку мову невпинно використовують владні мужі, щоби принизити слабших, цей гумор стає дещо лячним. Він прокладає мовний шлях до приниження жертв також і в інший спосіб, туди, де зникають усі норми.

Відколи Rappler почав повідомляти про Дутертові страти без суду і слідства, онлайнві погрози вже не припинялись. У якийсь момент було 90 повідомлень на годину: у них йшлося, що Rappler вигадає ці смерті, що за цим стоять вороги Дутерте, що все це фейкові новини. Ці повідомлення були ніби сарана, що роїлася у вхідних електронної пошти, шмагала по сторінках спільноти сайту, яку Rappler так дбайливо плекав, сподіваючись, що з неї постане інтернетний «колективний розум». Час від часу працівниці Rappler'а перевіряли, хто стоїть за погрозами згвалтувань:

можливо, це фейковий акаунт? До їхнього розчарування виявлялося, що це реальна людина. Людям подобалося. На журналісток Rappler'a кричали у торговельних центрах: «Гей, ви! Ви фейкомети! Ганьба!» Їм докоряли родичі.

Марія тримала оборону від атак. Деякі були такими тупими, що пролітали повз, як-от мемчики з нею у нацистській формі або коменти на кшталт «Маріє, на тебе дарма витратили сперму. Шкода, що твоя мама не зробила аборт!». Інші зачіпали за живе — буквально. Екзема завжди була її слабким місцем. Коли з неї почали насміхатися через стан шкіри, вона спалахувала, не встигаючи виставити собі психологічний захист.

Її першою відруховою реакцією було винуватити себе. Чи вона зробила щось не так? Чи помилилися у репортажі? Вона знову і знову перевіряла усі матеріали на Rappler, але нічого помилкового не знайшла. Тим часом розкрутилися хештеги #ArrestMariaRessa та #UnfollowRappler.

Уряд порушив проти неї справу. Одним із інвесторів Rappler'a була американська фундація, тож уряд звинуватив редакцію сайту в роботі за вказівками з-за кордону. Кілька членів ради подали у відставку. Рекламні надходження впали. Відтепер Марія ходила містом з тягарем внесеної за неї застави. Перший розгляд справи проти Rappler'a врешті потрапив в апеляційний суд і закінчився мировою угодою. І тоді, коли здавалося, що для Rappler'a вже все позаду, до Марії дійшли чутки, що проти неї готують іншу справу [9].

Під час усіх цих атак на Rappler відповідальна редакторка Марії, Гленда Глорія, видавалася мені найспокійнішою людиною в ньюзрумі. Можливо, це тому, що вона все це вже бачила. Гленда пам'ятає роки Маркоса. У 1980-ті вона була студенткою журналістики і писала про випадки катувань опозиціонерів. Її хлопця заарештували, бо він мав свою не-

величку незалежну поліграфію, до його ячок під'єднували електроди. Фізичні тортури поєднували з психологічними. Кінцевою метою було не просто знівечити, але зламати. Професор Альфред МакКой з Університету Вісконсин-Медісон, який вивчав техніки психологічних тортур ЦРУ та клієнтських держав США під час Холодної війни, розповідає історію отця Канглеона, священника, неправдиво звинуваченого у підривній діяльності та співпраці з комуністами. Понад два місяці його позбавляли сну і денного світла. Під кінець допиту йому зав'язували очі, відводили у нову камеру і садили на стілець. Він міг чути, як одне за одним входять люди. Потім різні голоси глузували з нього, ніби розігруючи приготувану п'єсу, яка, коли я читав її 2018 року, передбачала репліки анонімних тролів у соцмережах [10]:

«Отче, як звати сестру, яку ви зустріли у Коледжі Серця Христового?.. Ви її трахаєте? Як воно?»

«Як на мене, він не священник. Так, такий тип не заслуговує поваги як священник».

«Окей, зніміть з нього сорочку. Ого, дивіться на це тіло. Ти сексуальний. Навіть жінки тут думають, що ти мачо. Ти голубий?»

Після цього допит переходить до застосування сили:

«Подивимось, що ти за мачо, коли тобі від мене прилетить». (Короткий удар під ребра.)

«Гей, не валяйся на столі. Руки перед собою. Отак». (Ще один удар.)

«Заберіть табуретку». (Він встає й отримує удар у потилицю, зіщулюється, і сипляться наступні удари...)

Коли Канглеон погодився на співпрацю, його повезли на телебачення і змусили сказати в ефірі, що він допомагав ко-

муністичним заколотникам, називаючи інших священників, нібито причетних до заколоту.

За Маркоса, згадує Гленда, уряд мав агентів на кожній фермі, у кожному університеті, церкві, установі. Вони ходили й розповідали вашим колегам, вашим сусідам, вашим друзям, що ви комуніст — навіть якщо ви ним не були — знищуючи вашу репутацію кампанією чуток перед тим, як вас заарештують. Маркос розділяв медіа на «нормальних» журналістів і «комуністів», тож будь-який критик ставав «комунякою».

«Психологічна війна, яку вів Маркос, дуже подібна до того, що відбувається тепер, — каже Гленда. — Різниця в тому, що нині задля нападок на медіа Дутерте не потрібно використовувати армію. Як це можливо? Технологіями».

Відколи Маркоса скинули, нова філіппінська демократія була далеко не ідеальною: порушення прав людини тривали, журналістське життя, особливо в провінції, коштувало дешево [11]. Проте на відміну від попередників, які намагалися приховувати зловживання своїх режимів і принаймні прикидалися, що дотримуються якихось правил, Дутерте вихваляється вбивствами й атаками на журналістів. Він також реабілітує Маркоса. Дутерте наказав зробити ексгумацію його тіла й влаштував йому військовий похорон з усіма почестями. Він сформував політичний альянс з його сином, Фердинандом «Бонгбонгом» Маркосом, який досі контролює колишню вотчину батька на півночі країни. У мережі з'явилася низка відео, які виправдовують Маркоса щодо його злочинів у 1970-ті роки, стверджуючи, нібито це окремі нездорові елементи в армії вбивали і катували...

Проте навіть якщо відбиток медійних методів Маркоса очевидний, Гленда вважає, що є важлива різниця у їхніх проявах за цифрової епохи. Тоді ворога було видно. Існувала

своєрідна передбачуваність: вони могли вас вбити або ви могли втекти з міста, сконтактуватися з адвокатом, написати правозахисним групам, узяти до рук зброю. Ви знали, хто агенти, хто за вами приходив і чому. У всьому цьому була певна звичність.

А тепер? Ви не могли побачити ворога. Ви не могли сказати, кому саме доводиться протистояти. Вони були анонімні, всюди і ніде. Як боротися з онлайн-натовпом? Ви ж навіть не могли сказати, скільки з них є реальними людьми.

Після кількох місяців цієї навали Марія і реплери заглибилися в те, щоби розібратися в суті наїздів. Тепер у хаосі вони змогли побачити патерн. Спочатку об'єктом атаки стала довіра до них, потім їх почали залякувати. Коли їхню репутацію було підірвано, віртуальні напади перетворилися на реальні ордери на арешт. Вони замислилися, чи проглядався за всім цим цілісний задум.

Спершу їм впали в око корейські поп-зірки.

Ті все з'являлися і з'являлися в онлайн-спільноті, коментуючи, які прекрасні Бонгбонг Маркос і Дутерте. Яка ймовірність того, що корейські поп-зірки цікавляться філіппінською політикою? Перевіривши коментарі поп-зірок, виявили, що вони збігаються слово в слово: безперечно, це — фейкові акаунти, найімовірніше контрольовані з одного джерела.

Тепер, ідентифікувавши очевидно фейкові акаунти, вони запустили програму, яка могла обнищпорити інтернет і знайти, хто ще використовує ту саму мову. На це пішло два місяці, але вони знайшли інші акаунти, які повторювали такі самі фрази. Ті виглядали реалістичніше, нібито

належали справжнім філіппінцям зі справжніми посадами. Марія і реплери почали досліджувати кожен з акаунтів індивідуально, телефонуючи до їхніх нібито роботодавців. Там ніхто про них і не чув. Загалом вони знайшли 26 добре замаскованих, а проте фейкових акаунтів, які повторювали ті самі меседжі в той самий час, досягаючи трьохмільйонної аудиторії.

Реплери зітхнули з полегшенням: це вже було бодай щось. Відколи вони побачили, як влаштовано атаки, у них з'явилося відчуття реальності. Це була не їхня провина. Хтось це все з ними зробив.

Вони почали категоризувати кожен наратив, використаний групами нападників. У списку були десятки: що медіа корумповані, що Rappler треба бойкотувати, що сенаторку Лейлу де Ліму треба арештувати. Вони перевірили частоту, з якою з'являвся кожен з наративів, ніби серцевий ритм згадок. Виявилось, що піки припадають на періоди перед політичними подіями: наприклад, кількість згадок про «корумповані медіа» зростала на порядки перед виборами, а кількість закликів арештувати де Ліму підскочила перед тим, як за нею прийшла поліція. Наскільки спонтанним це насправді могло бути?

Вони створили те, що Марія називає її «акваріумом з акулами», таку собі радарну систему оповіщення атак в інтернеті, яка попереджає про появу фейкових історій, початок кампаній по дискредитації. Якщо наклепи старі, Rappler може автоматично розіслати спростування, підняти тривогу й мобілізувати на захист свою онлайн-групу підтримки.

У лютому 2018 року реплери зауважили у філіппінському інтернеті незвичне створіння. Воно називалося @Ivan226622. Він репостив статті, мов демон: 1518 текстів про філіппінську політику лише за один тиждень. Фото на іконці мав досить

непримітне: філіппінець, який стверджує, що цікавиться комп'ютерами. До його профайлу постійно було причеплено відеолекцію, прочитану в американському університеті на тему «Чи можете ви довіряти пресі?». Тільки от коли ви шукаєте згаданий університет, виявляється, що немає такої академічної інституції, радше самотужки зліплена акредитація, використовувана у відео, які створив ведучий американського ток-шоу [12].

Проте ще незвичнішою була діяльність @Ivan226622 до того, як він об'явився на Філіппінах. На початках він, мов підірваний, постив про події спершу в Ірані, потім у Сирії. Відтак він переключив увагу на Іспанію і постив сотні статей на підтримку незалежності Каталонії. Статті, які він постив, були з іспаномовного російського державного ЗМІ. Ціла когорта інших акаунтів постила ті самі статті у той самий час.

Викриття @Ivan226622 на початку 2018 року трапилося у час, коли у новинах саме багато говорили про найсумнозвіснішу фабрику тролів у світі — Агентство інтернет-досліджень (АИИ)* у Санкт-Петербурзі, в Росії, — яка здобула сумнівну славу, коли виявили її спроби вплинути на вибори президента США на користь Доналда Трампа. Атрибуція — розуміння, хто насправді володіє акаунтом — завжди не проста справа, як-от викриття Ольгіна призвело до того, що невинних людей, просто з дивними інтернет-звичками, звинувачували в тому, що вони нібито «російські тролі». @Ivan226622 зник невдовзі по тому, як Rappler написав про нього, і до того, як хтось зміг з'ясувати, ким він насправді був.

Та відколи Родриго Дутерте познайомився і заприятелював з президентом Путіним, філіппінський уряд почав постійно цитувати російські державні ЗМІ. Чи мала до того

---

* Також відома і часто згадується під назвою «Ольгіно».

стосунок коротка поява @Ivan226622? Це було маленьке нагадування, що Rappler пережив битву на одному з фронтів величезного глобального феномену.

Упіймати троля

Хоча «ольгінські тролі» стали сумновідомими у світі через участь в американській кампанії, АИИ здебільшого зосереджено на атаках на опозицію всередині країни. Ще 2015 року у Санкт-Петербурзі молода й тендітна з вигляду жінка, Людмила Савчук, зуміла влаштуватися в Ольгіно з метою зібрати якомога більше доказів і зупинити їхню роботу. Уперше ми з нею перетнулися в Європі, потім у Штатах, під час її довгої самотньої кампанії проти операцій тролячої ферми.

Людмила нагадала мені інших активістів, з якими я раніше був знайомий у Росії. Позаяк держава знищила дуже багато громадських організацій, ці активісти можуть мати дуже різні професії: журналісти, власники малого бізнесу, працівники благодійних організацій — або можуть маневрувати між різними роботами. Шукаючи в гуглі інформацію про Людмилу, я помітив, як західним журналістам складно описувати її: вони називали її то екологічною активісткою, то журналісткою, то інтернет-активісткою, дисиденткою... І почасти все це правда.

«Ігноруй усе, що читаєш про мене», — одразу каже мені Людмила. Вона засмучена, що журналісти пишуть про неї як про «втікачку» з тролячої ферми, тимчасом як вона від початку пішла туди з метою викриття.

«Припускаю, “втікачка” дає більше кліків», — зітхає вона.

Називати Людмилу «втікачкою» — натяк, що вона була однією з «них», кремлівським тролем. Людмила одразу бачить, коли люди прочитали цей помилковий опис: вони не

потискають їй руку, і їй доводиться розповідати всю історію спочатку.

У 2014 році вона була телерепортеркою у місті-сателіті Пушкіні, висвітлюючи, як чиновники планують незаконне будівництво на заповідних територіях. Невдовзі вона допомагала організовувати протести проти незаконних будівництв у парках, а потім боролася за мандат у місцевій раді. Вона щоразу більше помічала, як активістів паплюжать в інтернеті, звинувачують у тому, що вони оплачені маріонетки та халявщики. Уже почала з'являтися уривчаста інформація про тролячу ферму в передмісті Санкт-Петербурга, проте ніхто не знав ні масштабів, ні як вона працює, а багато хто взагалі сумнівався, чи дійсно варто звертати на це увагу. Та й що з того, якщо вас тролять? Суворіші активісти вважали, що відповідати на це — нижче їхньої гідності. Людмила не погоджувалася. Вона вважала, що це жахливо, коли нападають на людей, яких вона поважає.

А потім, одного дня у січні 2015 року, давня приятелька-журналістка спитала Людмилу, чи хотіла би вона долучитися до проекту «допомоги батьківщині». До Людмили дійшло, що вона мала на увазі тролячу ферму. Та збирала команду для «спеціальних проєктів» і потребувала людей, які добре пишуть. Чи Людмила погодилася б на інтерв'ю?

Ось і її шанс з'ясувати, як насправді працюють тролячі ферми. Людмила підготувала план разом з журналістами двох останніх незалежних російських газет — «Мой район» і «Новая газета»: вона проникне у ферму, зазнимкує і завантажить докази, як та працює, а вони це опублікують.

Офіс виявився чотириповерховою новою будівлею з квадратними колонами, що підпирали другий поверх, з вузькими вікнами у чорних рамах, мов видовжені бійниці. Жодної вивіски на дверях. Подруга зустріла Людмилу на вході та відвела до менеджера. До її подиву, ним виявився

газетний колумніст, про якого вона чула раніше. Не виглядало, щоби фермою керували спецслужби або піар-гуру, натомість головними тут були колишні журналісти. Дещо з мотивацій швидко стало очевидним: їй запропонували зарплатню в кілька разів вищу, ніж середня зарплата у медіа, а також стабільну працю. Утім менеджер вагався щодо Людмили: він знав про її минуле у розслідувальній журналістиці. Людмила подруга відмахнулася: «Ой ладно, хто тут не займався такою роботою в минулому?!».

Усередині ферми на кожному поверсі стояли суцільні щільні ряди комп'ютерів, за якими цілодобово працювали кілька робочих змін. Працівники заходили за перепустками, якими відзначали час прибуття та закінчення роботи. Навіть перекури були за розкладом.

На фермі існувала власна ієрархія. Найнижча ланка — «коментатори», з яких найупослідженіші з упосліджених постили у розділах коментарів на газетних сайтах. На рівень вище були ті, хто залишав коментарі у соцмережах. Старші редактори давали вказівки коментаторам, на яких російських опозиціонерів нападати, і вони цілими днями писали, що ті — посіпаки ЦРУ, зрадники і провокатори. Деякі з коментаторів мали посередню освіту і їхня письмова російська була далека від досконалої, тож учителька російської мови приходила і викладала їм граматику.

Людмила була в іншому, радше ексклюзивному відділі. Її «спеціальний проект» передбачав створення містичної цілительки, Кантадори, експертки з астрології, парапсихології та кристалів. Кантадора призначалася для читачок з домогосподарок середнього класу, зазвичай не зацікавлених у політиці. Робота Людмили полягала в тому, щоби закидати дрібку про поточні події між дописами про знаки з неба та про любов. Над профілем працювало четверо, інколи п'ятеро співробітників. Людмилі найбільше подо-

бався Стас. Від видавався вкрай пригніченим цією роботою. Щодня Людмилі, Стасові й іншим дописувачам надсилали вордівські документи зі статтями на політичні теми та «виновками», які вони мали з них зробити: що ЄС — просто васал США або що Україною, на яку Росія напала, керують фашисти. Як інтегрувати це все у блог Кантадори, вони вирішували самі. Тож Людмила писала, наприклад, що Кантадора мала в Німеччині сестру, а потім про страшний сон, у якому Кантадора бачила свою сестру в пустелі, оточену отруйними зміями, і тлумачила цей сон у такий спосіб, що змії — то зовнішня політика США, яка загрожує ЄС. Деколи Людмилі бракло слів через те, якого рівня деталізації сягала робота ферми. Два тролі коментували на сайті маленької регіональної газети, обговорюючи вулицю, на якій вони мешкали, погоду, а потім принагідно рекомендували текст про те, як підступний Захід атакує Росію.

Ніхто з працівників ферми не називав себе тролем. Натомість вони говорили про свою роботу у пасивному стані («було написано текст», «був комент»). Більшість ставилася до ферми як до ще однієї роботи: виконували необхідний мінімум й одразу звалювали. Багато здавалися доволі приємними молодими людьми, з відкритими симпатичними обличчями, і разом з тим не зморгнувши оком погоджувалися оббріхувати, знецінювати, ображати і принижувати своїх жертв. Легкість, з якою вони на них нападали, масштаби, в яких діяла ферма, — усе це шокувало Людмилу. Вона трималася завдяки думці, що її розслідування допоможе все це зупинити. Проте виявилось, що зібрати необхідні докази не просто. За кожним закутком були камери відеоспостереження, і їй доводилося закидати своє довге кучеряве волосся на плечі, коли тягнулася за флешкою, завантажуючи документи.

Хто давав фермі вказівки, що робити? Кремль? Чи їх клепали просто всередині Ольгіна? Ніхто про це не говорив.

Інші журналісти казали їй, що власником ферми був Євгеній Прігожин. У своєму офіційному бізнесі він спирався на режим: забезпечував кейтеринг Кремлеві. Президента Путіна він знав особисто з 1990-х, дев'ять років відсидів у в'язниці за грабіж [13]. Згодом з'ясується, що він також керував найманцями, які воювали на боці Кремля в Україні та Сирії.

Були моменти, коли Людмилі вдавалося побачити, що ферма була часткою набагато ширшої мережі. Наприклад, коли вбили опозиційного політика Бориса Немцова у лютому 2015 року — його застрелили з пістолета Макарова на мосту просто під баштами та куполами Красної площі, — менеджери середньої ланки раптом почали бігати по всіх кабінетах ферми й давати прямі вказівки, що постити під статтями у провідних російських виданнях. Ферма працювала синхронно з усім владним комплексом дезінформації. Ніхто не мав часу читати статті, але вони точно знали, як коментувати. Тролям наказали поширювати суперечливі версії щодо того, хто стояв за вбивством: українці, чеченці, американці? Ольгіно, агенція, зв'язок якої з Кремлем був цілеспрямовано розмитий, своєю чергою, цілеспрямовано розмивала зв'язок Кремля з убивством.

Удень Людмила бачила, як фейкова реальність народжувалася зусиллями тролів. Увечері вона поверталася додому з надією ненадовго забути про це місце, натомість слухала, як родичі та знайомі цитують їй спродуковані фермою рядки. Люди, які вважали себе достатньо опірними, щоби не сприймати промивання мізків з телевізора, утім, виявилися чутливими до меседжів у соцмережах, які прослизали та в'їдалися у їхній найприватніший онлайн-простір, впліталися у тканину їхнього життя.

Людмила провела на фермі два з половиною місяці. Після цього, як і планувала, подала матеріал у газети. Вони опу-

блікували її під авторством «Анонім». Наступного дня вона прийшла на роботу і побачила, що коментатори з усіх сил намагаються підважити достовірність матеріалу, який вона передала пресі. «Нема ніяких фабрик, — писали тролі. — Усе це вигадки продажних журналюг». Керівники троячої ферми вже перевіряли відеокамери, з'ясовуючи, хто міг стояти за витоком інформації. Вона знала: вони зрозуміють, що це зробила вона, то лише питання часу.

Людмила залишила ферму. А також вирішила публічно визнати, що це вона працювала там під прикриттям. Вона хотіла розповісти, що бачила там, провести кампанію, щоби ферму закрили. Людмила не могла робити це як «Анонім». Вона дала десятки інтерв'ю. Вона виступала по світу.

Тепер ферма взялася за неї. Посипалися коментарі, що вона сексуальна збоченка, шпionка, зрадниця. Були телефонні дзвінки її родичам, мовляв, людей за таке вбивають.

Людмила намагалася зв'язатися зі Стасом, співавтором блогу Кантадори, він їй подобався, натомість він надіслав їй образливі повідомлення з купою матюків. Це її засмутило: вона ж знала, що він ненавидів ферму, і сподівалася, що він зрозуміє її місію.

Людмила сподівалася, що, викриваючи роботу Ольгіна, вона спричинить такий галас, що ферму закриють, що вона шокує людей, продемонструвавши, як ними маніпулюють, присоромить тих, хто там працює, і вони звільняться. Більшість людей, з якими вона познайомилася на фермі, не були монстрами. Вони продовжували там працювати, тому що ніхто серйозно цю роботу не засуджував.

Утім замість скандалу вона побачила, що багато хто, включно з її колегами-активістами, просто знизав плечима на ці викриття. Від цього вона вжахнулася ще більше. Брехня, створена на фермі, не тільки стала реальністю, а й саме існування цієї брехні сприймали як норму.

У певний момент погрози смертю й атаки так нервово виснажили Людмилу, що в неї почалися панічні атаки, тож вона звернулася до психотерапевта. Психотерапевт уважно її вислухав, похитав головою і спитав, чому вона забажала боротися з державою у такий спосіб: чи вона була в якийсь спосіб винагороджуваною зрадницею батьківщини? Обурена Людмила пішла до іншого лікаря. Їй сказали те саме. Їй почало здаватися, що спосіб думання, який просувала фабрика тролів, буквально проник у підсвідомість країни. Вона залишила територію ферми — і з'ясувала, що знову опиняється на ній, хай куди б пішла.

А потім, на початку 2018 року, розслідування спецпрокурора США виявило, що діяльність троячої ферми вийшла за межі Росії та глибоко сягнула Сполучених Штатів, де було створено тисячі фейкових акаунтів, груп, повідомлень, нібито від імені справжніх американців: правих радикалів, прихильників носіння зброї, американців, які підтримували обрання Доналда Трампа, а також активістів рухів за права чорношкірих, які просували ідею, що його опоненти не гідні голосів виборців. Ця діяльність тривала й після виборів 2016 року, адже ферма намагалася змусити американців ненавидіти одне одного ще дужче. Понад тридцять мільйонів американців поширювали цей контент між своїми друзями та рідними [14].

Звісно, подумала Людмила, от тепер Сполучені Штати покарають троячу ферму. Вона завжди помічала, як автори Ольгіна писали цілі трактати про жахіття Заходу під своїми троячими масками і марили американськими канікулами у своїх справжніх акаунтах. Навіть елементарної погрози заборони в'їзду в США, міркувала вона, багатьом було би достатньо, щоби відмовитися від роботи на фермі, підважило б їхнє переконання, що це просто ще одна робота.

І вона буде розчарована. Мін'юст США порушив справи проти кількох адміністраторів середньої ланки за технічні порушення, як-от використання фейкових осіб для відкриття банківських рахунків, але ферму не тільки не закрили, а й збільшили офісні площі втричі.

Коли я запитав американських державних обвинувачів, чому санкції не поширили на тролів, вони відповіли, що, по-перше, було важко визначити, чи Ольгіно працювало безпосередньо на російський уряд, а отже — чи його дії становили операції «ворожої держави». І в будь-якому разі, у той час як масштаби діяльності Ольгіна вражали, це був просто унікальний випадок.

Західні піар-компанії періодично ловили на подібних операціях — використанні фейкових осіб для своїх клієнтів. Американська армія 2011 року розпочала проект під назвою «Earnest Voice»*, в рамках якого вела фейкові акаунти в інтернеті для протидії інформаційній кампанії терористів на Близькому Сході. Технології у такий спосіб використовували не тільки росіяни [15, 16].

Проте навіть важливіше, подумав я, хоча нам може не подобатися, що пишуть тролі, брехня не є поза законом. На «ринку ідей» краще інформування, журналістське кредо, з яким я виріс, є протиотрутою брехні. Зрештою, чи не за свободу слова завжди боролися дисиденти-демократи, як-от мої батьки?

Каміл Франсуа думала інакше. Вона досліджувала кібервійни у Гарвардському університеті та в компанії Google, і коли вперше прочитала про розслідування Людмили та

---

* Щирий голос (англ.).

почула про історію Марії Ресси, то зрозуміла, що це вписується в масштабніший патерн, за яким вона спостерігала по всьому світу: нова версія старої гри можновладців проти незгодних, свободи слова проти цензури, але в ній старі правила поставили з ніг на голову. Колишні методи залякування та цькування людей уже не використовувалися. На відміну від Радянського Союзу, небагатьом режимам вдавалося перешкодити людям отримувати та поширювати інформацію. Утім влада адаптувалася, і тепер банди у соціальних мережах і кібернайманці залякували, зводили наклепи та змушували інакомислячих замовкнути або підважували їхню репутацію, тож їх припиняли слухати. Проте оскільки зв'язки між державами та цими бандами й найманцями були невизначені, режим завжди міг заявити, що не має з цими кампаніями нічого спільного, що це просто приватні особи користуються свободою слова.

«А якби можна було встановити зв'язок між державами та кампаніями?» — подумала Франсуа. Чи можна було б тоді притягнути їх до відповідальності?

Франсуа почала свою кар'єру в інтернеті в 1990-ті в Парижі, підтримуючи тих, кого прийнято було називати «піратами»: хакерів, які викладали онлайн захищену авторським правом музику, книжки та програмне забезпечення в ім'я безкоштовного поширення знань. Франсуа навіть просувала ідею, що людям слід відмовитися від паролів, щоб усі мали доступ до з'єднань з усіма. Двадцять років по тому такий ідеалізм поступився усвідомленню того, що інтернет ставав дедалі небезпечнішим місцем, і її щоразу більше непокоїла безпека в мережі. Франсуа дослідила, як держави зламували телефони і комп'ютери журналістів та активістів, особливо в Латинській Америці. Тепер вона зв'язувалася з цими жертвами і розпитувала, чи злами супроводжувались атаками в онлайні. Майже всі це підтвер-

джували. Марта Рольдос, еквадорська політикиня, якій погрожували з цілого вулика акаунтів, звинувачуючи її у вбивстві батьків-політиків, у шпигунстві, напевно, висловилася чіткіше:

У минулому в мене забирали мої політичні права, озброєні люди під моїм будинком брали на приціл мою доньку... але не кіберхарасмент. Відколи я підтримую розслідувальну журналістику, для мене почалася ера кіберпогроз.

У наступні три роки, між 2015 і 2018-м, Франсуа зібрала команду з двадцяти дослідників і коаліцію груп громадських активістів, які прочісували Азію та Близький Схід, обидві Америки та Європу, категоризуючи те, що вона почала називати «спонсорований державою тролінг». У дослідженні, частину якого згодом опублікує організація під влучною назвою Інститут майбутнього [17], визначено кілька категорій.

Найочевидніші — «керовані державою» кампанії, якщо режим дає вказівки, кого робити мішенню, як і коли, хоча не обов'язково сам бере участь у кампанії. Це випадок Венесуели, де уряд Мадуро запустив закриті канали у соцмережах, через які скеровував охочих — кого атакувати, з якими меседжами і коли, але не виконував цю роботу безпосередньо.

Щоби уникати звинувачень, можна працювати через молодіжні рухи. Наприклад, в Азербайджані є Ірелі, створений «для підготовки молодих людей, які можуть брати участь в інформаційній війні». На практиці це означало надсилання інтернет-погроз журналістам, які критикували владу, як-от Арзу Гейбулла: «Як мене тільки не називали: шлюхою, собакою, свинею. Ображали мою хвору маму та покійного тата. Її називали проституткою, його — зрадником, який спав з вірменською шльондрою».

Ще витонченішою була ситуація в Бахреїні, де під час протестів 2011 року в мережі раптом з'явився акаунт, на якому публікували фото протестувальників крупним планом вкупі з їхніми домашніми адресами та особистими телефонними номерами. Був навіть лінк безпосередньо на урядову гарячу лінію, на яку можна було зателефонувати та настукати владі на протестувальників. Хто ж стояв за цим акаунтом? Нічого ніколи не довели, проте коли можновладцям вказали на його існування, вони нічого не зробили. Чи цього недостатньо, подумала Франсуа, щоби вважати це їхньою відповідальністю? Вона класифікувала цей випадок як «координовану державою» кампанію.

Ще один спосіб прикриття — просто розпалювати атаки, але потім не брати в них участі напряду. Так було в Туреччині, де колумністи, члени правлячої партії, ініціювали мережеві атаки на будь-кого, хто наважувався критикувати президента Ердогана. Такий різновид «інспірованого державою» підходу може мати також свої недоліки: інколи колумністи націлюються не на ту людину, тож президентові доводиться скасовувати атаки, даючи зрозуміти, що він підтримує жертву.

Подібні інспіровані державою кампанії також стають актуальними в США. У доповіді Інституту майбутнього наведено приклади, коли команда, яка займалася соціальними мережами у Білому домі, вебсайти на підтримку президента і власне сам президент називали журналістів, науковців і штатних працівників опозиції «наволоччю», «слизняками» та «ворогами народу». Ці мішені після того отримували тонни нищівних повідомлень в онлайні, телефонні дзвінки на роботу з вимогами їх звільнити, погрози вбивств і згвалтувань.

Унаслідок такої діяльності Freedom House, організація з офісом у Вашингтоні, яка моніторить та оцінює свободу

преси, знизила позицію США у рейтингу 2017 року: «Фейкові новини та агресивний тролінг журналістів... долучилися до зниження оцінки раніше загалом вільної атмосфери у США». Freedom House було створено 1941 року як засіб боротьби з тоталітарними режимами. Організація захищала радянських дисидентів під час Холодної війни. Тепер вона щоразу частіше зосереджується на зазіханнях на свободу всередині США (не вперше: у 1950-ті Freedom House також публічно боролася проти антикомуністичного полювання на відьом, очолюваного сенатором Джозефом МакКарті).

Визначивши масштаб проблеми, Франсуа почала занурюватися в законодавчу базу. Законодавство Сполучених Штатів, зокрема на дотримання їхніх зобов'язань перед ООН, покликано захищати фундаментальні права своїх громадян. І в ньому точно ніщо не захищало «право» держави використовувати автоматизовані або фейкові особи задля того, щоб притлумлювати, погрожувати та принижувати її критиків.

Питання тепер полягало не в тому, чи підтримувані державою тролі мали «свободу слова», а в тому, чи були їхні напади порушенням прав людини їхніх жертв. Це була цензура за допомогою шуму. «Ми спостерігаємо тактичний крок держав від ідеології інформаційного дефіциту до інформаційного передозу, коли саме слово стає зброєю цензури», — пише професор права Тім Бу [18].

Потрібна буде епохальна справа, щоби створити прецедент, і відтак щоби трояча ферма та держава, яка її спонсорує, була притягнута до відповідальності. Тим часом Каміль докладає усіх зусиль, аби переконати самі технологічні компанії. І до певної міри їй це вдалося. Між 2015 і 2018 роками соціальні медіа, як-от компанії Facebook і Twitter, принаймні почали визнавати, що координовані кампанії загалом існують, почали закривати злонамірені акаунти.

Якось уранці у вашингтонському готелі я вчитувався у дослідження Франсуа, перебуваючи в дивному стані джет-легу, коли звична логіка дня і ночі ламається, і здавалося, що час більше не мав наді мною влади, натомість з'явився його неприродний надлишок. У цю непевну годину мені здалося, що візія Франсуа ось-ось утілиться. Я почав уявляти майбутнє, в якому всі найбільші світові потуги та компанії у сфері цифрових технологій візьмуть на себе захист прав людини онлайн. Технологічні компанії захищатимуть дисидентів, попереджаючи їх, коли проти них готується кампанія, негайно закриватимуть фейкові акаунти, каратимуть їх, і вони більше ніколи не зможуть нападати на людей. Держави більше не зазіхатимуть на «свободу слова», щоби притлумити тих, хто викриває владу, працювати на троячій фермі більше не буде чимсь, що можна бездумно назвати «нормальним»...

Спускаючись у тісне лобі мого готелю, я прокинувся від своєї задуми, побачивши Марію Рессу. Ми не бачилися три місяці, і я поцікавився, чи Rappler і надалі отримує погрози. Вона показала мені есемеску, яку саме отримала від Гленди Глорії: фото товстої папки — обвинувальний акт щодо ухилення від сплати податків особисто Марією, що потенційно передбачало десять років ув'язнення. Марія вирушала в аеропорт: їй треба було встигнути на рейс на Сингапур, а звідти — додому в Манілу. Їй вдалося внести заставу, проте кількома місяцями пізніше з'явився новий позов: цього разу звинувачення у наклепі у матеріалі від 2012 року. Я дивився стрім у фейсбуку, коли її арештували просто в офісі Rappler'а. Наступного дня вона вийшла з-під арешту. Правозахисні групи засудили позови як політично вмотивовані [19].

Десь між арештами і допитами Марія отримала журналістську відзнаку Knight International Journalism Award

2018 року, одну з найпрестижніших у світі. «Експоненційне зростання брехні у соціальних медіа породжує ненависть і придушує свободу слова, — сказала Марія на урочистому врученні нагороди. — Ми ведемо бій проти безкарності уряду Філіппін і компанії Facebook. Чому це має вас обходити? Адже наші проблеми швидко стануть вашими проблемами. По всьому світу кордони падають, а обриси загальносвітового поля бою розвиднюються» [20].

Проте попри увагу, яку здобули слова Марії на міжнародному рівні, напади та позови проти неї продовжилися, ніби хтось намагався сказати, що свобода слова, у класичному значенні слова — можливість заявити на весь світ про важливі речі, втратила сенс.

Вам доведеться самим з'ясувати, чи історія Rappler'a мала сумний, щасливий або хай який кінець. Та на початку 2019 року, коли я це пишу, вже було зрозуміло, що Марія більше не була просто репортеркою, яка коментує плин історії, натомість символом того, як просто історію можна зупинити. У цьому був парадокс нових медіа. Їхнім початковим призначенням було наблизити до нас майбутнє. Натомість вони повернули нас у минуле — минуле мізогінії, яку ми нібито здолали, минуле панування режимів, які ми нібито поховали. Сама форма соціальних медіа змішує час, місце, масштаби. Терористичні атаки поруч з відео котиків. Найновіші анекдоти поруч зі старими сімейними фото. І результатом цього є свого роду змазування, ніби минуле і теперішнє втрачають перспективу.

Щоразу коли Ліна нервувала, її псоріаз запалювався, шкіра вкривалася червоним сипом. Вона боялася, що це може статися, коли КГБ потягне її на допит. А якщо вона почне чухатися як навіжена? Як їй вберегти самоконтроль? А як вони погрожуватимуть забрати в її батьків роботу? Як їй далі з цим жити? І хто годуватиме Петю?

Есфір, її мати, заспокоювала. Вона сказала їй забути про батьків: у неї тепер є чоловік, і все. І нехай вона не думає про дитину: вони знайдуть годувальницю.

«КГБ допитуватимуть тебе так довго, що молоко у грудях згортатиметься, і буде мастит. Груді набухатимуть, протоки заб'ються, почнеться запалення та абсцес. Тебе буде лихоманити. Тож одразу, як відчуєш потребу, встань, підійди до стіни у кімнаті допиту та збризкуй молоко з грудей на стінку.

Хай їм буде соромно та ніяково».

Що шокувало Ліну, так це те, що її власна мама, сувора юристка, пояснювала, як протистояти спецслужбам, так щиро, так безпосередньо. Утім, хоча вона ніколи про це не згадувала, Есфір і самій довелося дещо зрозуміти про арешти.

У 1948 році, ще коли вона була студенткою, декан юридичного факультету сказав їй іти працювати стенографісткою у київському суді. Вона мала феноменальну пам'ять, а на той час тривало багато судових процесів. Ну, якщо це можна було назвати судовими процесами. Вони просто приводили одну людину за ін-

шою та виносили вирок, як конвеєр. Це були часи повоєнних сталінських чисток українських націоналістів. З часом Есфір могла передбачити, який суддя дасть скільки років: цей дає по п'ять років, а цей п'ятнадцять. Якщо суддя мав славу особливо безжального, за мить перед виголошенням вироку Есфір припиняла друкувати, й усі інші працівники суду припиняли робити те, що робили, і затуляли вуха руками. Вони бачили, як суддя ворушить губами, вимовляючи речення, і тут починається звук. Звук — мов вітер, здійснюється у пориві горя, голосіння, що пронизує кожну частку тебе.

«Оооо-хoooooooooo...»

Це були родичі засуджених, і це було однаково щоразу.

І так Ліна виросла у світі, де кожен чимдуж намагався не чути, що відбувається. Вона провела дитинство серед людей, які вживали пасивний стан і перешіптувалися: «Х заарештовано», «У вже все» (уже дорослою вона завжди відчувала відразу до пасивного стану та шепоту). Або ось часи, коли прорвало дамбу, яка тримала відроги з пульпою у Бабиному Яру, і частину Києва залило так жахливо, що будівлі і трамваї просто зносило потоком. Одні казали, що загинули сотні людей, інші — тисячі. Ніхто не знав певно: всі новини про те, що сталося, замовчували люди «звідти», будь-які зовнішні вияви публічної скорботи було заборонено. Есфір згадувала лише: «люди казали, що повідь — це сльози євреїв». Так вона описувала замовчуваний потоп, який, своєю чергою, нагадував іншу невисловлену катастрофу. У Бабиному Яру під час війни нацисти із допомогою місцевих колаборантів розстріляли тисячі євреїв. Уникання називання було загорнуто всередині посилок на замовчуване.

В університеті Ліні почали траплятися перші заборонені книжки. Тут нарешті невисловлене було висловлено. І тут, у невеличкому колі мого майбутнього батька, Ігоря, були люди, які говорили, що думали, не пошепки, не уживаючи пасивного стану, обмінюючись забороненими текстами, надрукованими на деше-

вому папері, наклеєними на картонні картки і запакованими у коробки з-під взуття.

Одного вечора, за рік до Ігорового арешту, Ліна прийшла додому із коробкою взуття, в якій був «Архипелаг ГУЛАГ» Солженіцина. Коробку вона тримала під пахвою, знімаючи плаща, зловила у дзеркалі в коридорі погляд прабабки Цилі із кімнати навпроти, та вперлася в Ліну своїм єдиним зрячим оком. Щось, напевно, було у погляді моєї мами, що видало їй одразу і з головою. «Есфір! — заволатала прапрабабка. — Дитина принесла додому заборонену літературу».

Есфір забігла у мамину кімнату і нависла над нею. «Думаєш, ти смілива? Я тобі зараз поясню, що вони з тобою зроблять. Вони поведуть тебе довгим темним коридором. Посадять у маленьку камеру. Зачинять важкі двері. І замкнуть замок».

І тут Есфір видала звук горлом, ніби велика іржава штука обертається знову і знову. Мама від того зіщулилася. Роки минули, а вона не могла збагнути, як Есфір робила цей звук, яка суміш гортанних зойків та рухів горлом потрібна, щоби передати сталеву силу волі.

Мама забрала взуттєву коробку з дому того ж вечора. Тоді її мати вперше говорила з нею так прямо про інший бік радянської реальності: тюрми, несправедливі арешти, допити, про які всі знали, але ніколи про них не згадували вголос.

«Можливо, це жорстоко, але я не можу дібрати іншого слова, крім “зрада”, коли думаю про тих, хто був дорослим за мого дитинства та юності», — напише Ігор згодом в есе під назвою «Право читати»:

Я почуваю себе зрадженим своїми вчителями. Я жодного разу не чув ні від одного вчителя слова правди про найголовніше — про трагедію моєї Батьківщини.

Я відчуваю, наче зрадив сам себе. Пощо вірив на слово вчителям і газетам? Пощо аж під двадцять дев'ять років, так

довго, так боляче йшов до відкритого виступу на оборону своїх співвітчизників, запроторених за саму здатність мислити і висловлювати свої думки вголос, за дріт, за ґрати, за високі мури психлікарень?

Я почуваю себе зрадженим своїми батьками, незалежно від того, як я їх люблю. Хоча б заради своїх синів вони могли іноді, хай тільки дома, набирати людської і громадянської гідності.

І лише книжки, тільки книжки не зрадили мене...

Поклавши руку на серце, я признаюся, що кожную талановиту літературу вважаю й справді антирадянською. Я вважаю, що перша-ліпша книжка, яка відстоює людину, її індивідуальність і неповторність, її право на власну думку, почуття, зір, — також антирадянська, тому що державна диктатура саме й спрямована проти людини як індивідуума*.

Ігор бачив, як його батька терзали суперечності радянського експерименту. Яков Ізраїлевич був переконаним більшовиком, який розірвав зв'язки зі своєю буржуазною релігійною одеською родиною, аби будувати справедливе суспільство, вільне від антисемітизму. 1941 року він став редактором газети «Днепропетровская молодежь», і все виглядало на те, що попереду його чекає журналістська слава, аж Сталін почав повоєнні чистки євреїв. Яков Ізраїлевич змушений був перебратися до родичів у віддалені, загумінкові Чернівці, обласний центр України практично на кордоні з Румунією, який був у складі Австро-Угорської імперії до Першої світової війни, потім став частиною Румунії, поки Сталін не анексував його 1944 року. Навіть тут він працював у місцевій газеті й мав перший серцевий напад, отримавши «сувору

---

* Померанцев І. Право читати / Пер. з рос. І. Кошелівця // «Сучасність», №7–8. — 1979. (У перекладі зроблено дрібні правки.)

партійну догану за зумисне маскування суті реакційного режиму Тіто в Югославії» у своїй нібито надто прихильній статті про югославського лідера маршала Тіто.

Яков Ізраїлевич так обурився, що, порушивши партійні правила, написав у Москву, у газету «Правда», листа на захист своєї «ліберальної» передовиці. Це був єдиний раз, коли Ігор бачив батька «з випростаною спиною». Редакція «Правди» так ніколи й не відповіла.

Яков Ізраїлевич помер після чергового серцевого нападу, коли Ігор був студентом. На той час Ігор уже визначився щодо режиму. Переламним моментом був 1968 рік, коли радянські танки увійшли в Прагу. Усі знали, що це інвазія, але мушили робити вигляд, що «братська допомога».

У своїй першій повісті «Читаючи Фолкнера», написаній у віці 27 років, Ігор переосмислює мотиви своєї біографії: вигаданий наратор, молодий письменник, відкриває імперський, знеособлений, офіційний текст свого батька і порівнює з власним.

...ця країна, скинувши з себе пута капіталістичного рабства і встановивши владу трудящих, здійснила на основі радянського ладу, на основі перемоги соціалізму, найбільшу культурну революцію. Завжди далека від народу, органічно йому чужа, буржуазна культура в наш час остаточно проявила своє обличчя — обличчя прислужниці егоїстичних, корисливих інтересів верхівки монополістичного капіталу*.

Хай славиться сонце, хай зникне пітьма!**

* Тут і далі — переклад Оксани Форостини з російської за виданням: Померанцев І. Читая Фолкнера // Синтаксис, №5. — 1979. — С.88–124.

** Яков Ізраїлевич цитує рядок з «Вакхічної пісні» Александра Пушкіна. Тут подано у перекладі Ю. Карського. / Зібрання творів О. С. Пушкіна в чотирьох томах за ред. М.Т. Рильського та Л.Д. Дмитренка. Т.1. — Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1953.

I:

Ще хвилину тому ти йшов вулицею, вдихав повітря і видихав слова. Тепер ти добувся до паперу — зараз посиплеться, мов черешні з-за пазухи. Хіба може бути більше щастя, ніж писати від першої особи?!

Повість є утвердженням права і радості самовизначення. Наратор, натхненний читанням роману американського модерніста Уільяма Фолкнера «Шум і лють», випробовує різні стилі, щоби описати свій внутрішній стан, Чернівці, свою сім'ю. Він пише потоком, без знаків пунктуації, потім уривчастими реченнями, повертається до прискіпливого вчитування у Фолкнерову техніку, а потім знову пробує щось нове, вишукує, чи історія «Я» починається з особистих спогадів про батьків (ні), перших запитань про етнічну приналежність (ні), миті, коли ти закохуєшся і вперше на правду помічаєш когось іншого (так).

Я в кімнаті, де музика і дим. Напружена спина батька, плями поту пахнуть «Шипром». Жах газетних передовиць; якими важкими словами орудує батько: МТС, директива... З цього почався Фолкнер? Ні.

: полудень, шоломи куполів, стрімкі сходи, ми в майках, нам — шість, прохолодна задуха церкви. Збоку і згори: голос окремо, віспуває обличчя окремо: — А ти, жиденятко, ходи звідси.

Так почався Фолкнер? Ні.

: дівчинка, на березі тебе. Яке високе небо. Який глибокий поцілунок. Ми не на «ти» — на «я». Не входжу — запливаю далеко в тебе: повз — буйки, горизонт — повз; озирнувшись, не бачив краю суші, радів. Ти пам'ятаєш, десять липнів тому ти входила, стількижлітня, у запаморочливе Чорне і була в ньому теплою течією. Але до чого тут? До чого. До чого!

«Оце ваше захоплення Уїльямом Фолкнером, — спитав Ігоря під час першого допиту, намагаючись знайти спосіб його розговорити, полковник Вілен (скорочена форма від «Владімір Ленін»). — Ви ж розумієте, що це буржуазний письменник?»

«Узагалі-то його недавно перевидали в Радянському Союзі, називали критиком буржуазної системи», — парирував Ігор. Кар'єристи не зробили домашню роботу: Фолкнер недавно отримав перепустку. Межа між «прийнятними» і «неприйнятними» авторами завжди посувалася залежно від політичних настроїв.

Стратегією Ігоря було відмовлятися говорити про друзів, сім'ю або колег, і це означало, що єдиною темою для дискусій залишалися книжки. Допити перетворилися на літературний диспут. КГБ переключалося зі спокушування на залякування, і навпаки.

«Співпрацюйте з нами! [Тобто стукайте на друзів.] З нами багато письменників працює. Ми можемо допомогти вам з кар'єрою», — казали вони з посмішкою, перед тим як раптово змінити настрій і гупнути об стіл стосом заборонених книжок, які він, за їхніми звинуваченнями, розповсюджував.

«До чого ви докотилися, Ігорю Яковичу?»

Вілен витягнув одну з книжок. Як влучно вийшло — це було «Запрошення на страту» Владіміра Набокова, моторошна історія чоловіка у неназваній країні, арештованого за неназваний злочин. Вілен погортав книжку і похитав головою: «За таке вам дадуть сім і п'ять».

Це не була голослівна погроза. Письменники та літературні критики у Києві весь час отримували вироки: сім у в'язниці і п'ять на заслання в радянських загумінках. У Москві чи Санкт-Петербурзі можна було тримати Набокова на полиці з певними ризиками. Тут, де радянська параноя щодо українського повстання висіла в повітрі, правила були набагато суворіші.

Ігор заперечував, що колись бачив ці книжки. «Заперечуй усе» було освяченою віками тактикою під час допитів, проте водночас йому було боляче це казати: книжки ніколи його не зраджували.

вали, але тепер від зрадив книжки. Він зловив себе на тому, що полинув думкою до усіх інших заборонених книжок, які так важко добути і які мусять бути десь там, ув'язнені в кагебешних підвалах. Це ж напевно літературна печера скарбів!

Аби відігнати страх і зосередитися на чомусь іншому, він пробував олюднити своїх допитувачів. Які вони, коли не грають у свою банальну гру «добрий слідчий — злий слідчий»? У коридорі дорогою на допит він помітив, що в КГБ є власна стінгазета. Він посміхнувся: значить, їх також змушують писати до відомчої стінгазети, «Дзержинец» на честь Фелікса Дзержинського, засновника попередньої версії КГБ — ЧК. Цікаво, подумав він, кросворд тематичний? Ці люди дотримувалися певного кшталту вигаданої професійної етики, яка давала їм право підслуховувати чужі розмови, записувати на плівку чийсь поцілунки й обійми, щоб потім шантажувати цими поцілунками, визначати, які книжки можна і не можна читати. Здавалося, не було розмежування між чіткою, раціональною логікою цих питань і буденністю, з якою вони вдавалися до насильства. Він зауважив, що вони не люблять слова «кагебіст», воліють називати себе «чекістами», це слово здається їм романтичнішим і героїчнішим. Так вони переконували себе обшукувати помешкання людини, ламати її друзів?

Найгірше було повертатися додому з роботи. Він прислухався до кожного авто, що пропливало повз нього, і думав тільки про одне: аби лише не зупинилося, аби їхало собі далі. Він цілу вічність стояв перед своєю брамою, не наважуючись відчинити і побачити, що чекає по той бік дверей. У його поезії того часу третя особа змінила радісне «Я», а люди довкола зникли, мов уламки давньої граматики. Помережені сонцем дні заступили туманні ночі, крізь які тьмяніє брунатне світло казарм, а коханців у місячному світлі — спецслужби. В одному вірші автор, сам, здається, якась невідома тваринка, перелякано ховається від зграї вуличних котів. Він пише про біль у серці як про їжачка з симпатичною маленькою мордочкою, який раптово випускає голки.

«У жовтні 1977-го співробітники Київського УКГБ допитали щонайменше 16 знайомих ПОМЕРАНЦЕВА, намагаючись отримати свідчення, які приведуть до звинувачення», — писали у «Хроніці». З усіх допитаних лише один зламався і зізнався, що «ПОМЕРАНЦЕВ розповсюджував антирадянські домисли, наприклад про те, що творчі люди в СРСР не можуть реалізувати свій талант».

Кагебісти показали Ігореві це зізнання. Коли Ігор заперечив ці слова, стукач відповів, що не мав бажання брехати, навіть КГБ: він чесна людина, чи не так?

Якось на вулиці Есфір зустріла старого приятеля, з яким училася на юридичному, який тепер працював «в органах». «Проти Ігоря порушили справу. Ти вже нічого не зробиш», — сказав він їй.

Вчинок скоєно
і арешт настане через
місяць-другий.
Та в інтервалі,
хоча вже усе вирішено, й наперед,
він звично роздумує,
зважує і приміряє,
ніби вибір
ще залишається
за ним*.

---

* Померанцев І. КГБ та інші.../ Пер. з рос. І. Андрусяка. — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 58.

Частина 2

РОЗМИВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ

У 1970-ті маленькі групки дисидентів і нон-конформістів навряд чи наважилися б уявити, як лише через десять років світом прокотиться хвиля протестів, від Москви до Маніли і Кейптауна, мільйони звичайних людей на вулицях зметуть авторитарні режими, скидаючи пам'ятники диктаторам, захоплюючи похмурі великі будівлі спецслужб, які над ними панували. Старі порядки, які уособлював Вілен, здавалося, зникли назавжди.

Ті образи народних революцій проголосили перемогу «демократії» над деспотизмом, підключаючи цілий словник, успадкований від дисидентської боротьби та правозахисних рухів. А що, як розумніший правитель зміг знайти інші способи підважити дисидентів, вихопити в них во рога з-під носа, залізити всередину образів, ідей, історій тих величних народних протестів і висмоктати їх досуха зсередини, аж вони втратять значення? Що, як хтось використав ту саму мову і тактику, що й «демократи», проте з протилежними цілями?

Хвилі демократизації

Срджа Попович саме пояснював мені, як скинути диктатора, коли йому хтось зателефонував. Це попередили про матеріал, який опублікують завтра і в якому стверджують, що він пов'язаний з ЦРУ і що він, Попович, стоїть за революціями на Близькому Сході. Статтю спершу опублікували в стамбульській щоденній газеті, а потім її передрукував маргінальний сербськокомуністичний вебсайт, що рясніє проросійськими версіями теорій змов. Звідти вона помандрувала на сайт православних християнських патріотів і невдовзі з'явилася на першій сторінці одного з найбільших сербських таблоїдів, який, припускає Срджа, публікує її, тому що теорії змов добре продаються, а не тому, що газета щось має проти нього особисто [1]. Зрештою, він сам по собі надається до класного матеріалу. Нещодавно знімальна група російського державного телеканалу заявила під його офіс посеред бетонних блоків Нового Белграду, де він розташувався між перукарнею і цукернею. Вони намагалися прорватися всередину. Якщо вони сподівалися знайти всередині десятки цеєрушників, то, певно, були розчаровані. Срджа має у постійному штаті чотирьох сербів, вони сидять в охайному сірому офісі, який був би схожий на бухгалтерію, якби не численні плакати зі стиснутим кулаком — його логотипом. Саме тут вони укладають покрокові підручники «ненасильницьких кампаній прямої дії», які завантажують десятками тисяч по

всьому світі (найбільше з-поміж усіх країн — в Ірані), організують воркшопи та керують розкладом онлайн-тренінгів Срджі у Гарварді, що дає змогу активістам хай де скласти іспити зі скидання диктаторів без жодного пострілу.

«Дивись, як вони розширюють фронт, — каже Срджа, закінчивши розмову. — Копіюють те саме повідомлення, навіть якщо не є союзниками, атакуючи з різних боків. Ну ніби в мене вчилися. І от що смішно: саме ті два місця, де ми ще ніколи не працювали, — Росія і Туреччина».

Він працював майже всюди, власне. Коли ви це читаете, Срджа може бути в Азії або Латинській Америці, Східній Європі або на Близькому Сході. У конференц-залі малопримітного мережевого готелю схожі на відмінників чоловіки і жінки будь-якого віку — юристки-правозахисники та вчителі, студентки та дрібні підприємці — сидітимуть напівколом за столами, а всередині стоятиме Срджа: підтягнутий, вбраний у худі, ніби студент із 1990-х, хай навіть зараз йому за 40, він то крутнеться, то присяде, ніби намагаючись фізично підняти настрій в аудиторії. Він говорить злегка американізованим варіантом англійської, а його глибоке розкотисте слов'янське «р» надає кожному твердженню, навіть найбуденнішому, додаткової насиченості. Кожен у кімнаті відчуває, що він є їхнім найближчим приятелем і що разом вони можуть змінити хід історії. Студенти роблять численні нотатки, постійно відволікаючись від цього на жарти Срджі, коли вся аудиторія лягає від сміху.

Срджа часто починає свої воркшопи з чогось позірно легенького, як-от «сміхтивізм»: використання гумористичних виступів у кампаніях під час революцій. Він може згадати, наприклад, як польські антикомуністичні активісти в 1980-ті під час трансляції радянських новин виходили на вулиці з візками, навантаженими телевізорами, таким чином висловлюючи своє відкидання державних медіа.

Сміхтивізм, пояснює Срджа, виконує подвійну роль. Перша — психологічна: сміх розвіює ауру недоступності до-вкола авторитарного лідера. Він також затягує режим у те, що Срджа називає ситуацією дилеми: якщо добре озброєні спецслужби арештовують активістів за приколи, це може відштовхнути частину населення. Насправді, пояснює Срджа на своїх заняттях, активісти мають прагнути бути заарештованими за те, що роблять якусь дурницю. Одну штуку на його воркшопах засвоюють швидко: вони, може, й «ненасильницькі», але це не означає, що вони для боягузів. Віра Срджі у ненасильницькі протести походить радше від розрахунку, ніж від пацифізму. Режими мають перевагу, коли йдеться про застосування фізичної сили; а от із чим вони не дають собі ради, то це з величезними мирними натовпами на вулицях.

Архетипний протестний рух, на який посилається Срджа, — той, який він сам і очолював [2]. Він вимикає світло і показує записи з відеоархіву середини 1990–2000-х, коли він керував студентською групою «Отпор!», що намагалася скинути режим Слободана Мілошевича, югославського диктатора, який втягнув країну у три війни із сусідами та підтримував військових ватажків, які влаштували концентраційні табори та вирізали цивільне мусульманське населення. Медіа Мілошевича продукували ідею світу, в якому Сербія провадила 700-літню місію врятувати Європу і водночас була притлумленою жертвою імперського Заходу. Тим часом перейняті патріотизмом бандити били «зрадників» з опозиції у темних провулках Белграда та розважалися під місцеву суміш несамовито піднесеного техно та фольклорної музики*. Коли владна дружина Міло-

---

* Цей специфічний локальний жанр, особливо популярний у Сербії в 1990-ті, більше відомий під назвою «турбо-фолк».

шевичка заявила, що радше дивитиметься, як проллється кров, ніж її чоловік подасть у відставку, «Отпор!» розгорнув станцію переливання крові* і надіслав пакети із зібраною кров'ю в резиденцію: чи могли би вже Мілошевичі нарешті звернутися, чи достатньо їм крові?

Проте такий пранкстеризм — тільки початок. У перебігу вишколу теми занять стають стратегічнішими. Срджа переконує в необхідності формулювати візію альтернативної політичної моделі, спроможної подобатися; вчить, як об'єднати дуже різні групи довкола «найменшого спільного знаменника», як знаходити слабкі місця у ворожих «стовпів влади» та перетягнути їх на свій бік.

В останні роки Мілошевичевої Югославії Срджа та його партнери написали маніфест, у якому переконували, що справжній патріотизм означає мир із сербськими сусідами та долучення до міжнародної спільноти — Заходу, Європи. Немає світової змови проти Сербії. На студентських демонстраціях було повно прапорів інших країн. Це апелювало до відчуття себе й історії багатьох сербів. Сербія воювала проти нацистів і дистанціювалася від Радянського Союзу: що ж заважає її партнерству із західними союзниками? Меседж зрезонував шахтарям і фермерам, не тільки студентам.

«Отпор!» зростав, але коли 1999 року сили НАТО бомбардували Белград, намагаючись стримати влаштовані Мілошевичем етнічні чистки у Косово, Срджа побачив, що це лише єднало людей довкола диктатора. У бомбардуваннях постраждав провладний телекомплекс, відомий під назвою «Бастилія», але на той час медіамонополія вже похитнулася. На боці Срджі була заборонена радіостанція В92, яка з підвалу його приятеля вела трансляцію в інтернеті — цю тех-

---

* Також офіційно здали кров в Інституті охорони здоров'я.

нологію режим тільки починав опановувати. В ефірі були панк-рок і політичні дискусії, а радіо формувало онлайн-мережу з невеличкими незалежними медіа по всій країні.

Вони почали завойовувати серця не тільки студентів і профспілок, а також одного з бастіонів режиму Мілошевича — поліції. «Отпор!» влаштовував вуличні дійства, в яких нагороджували «найкращого поліцейського Белграда», тож поліцейські відчували, що рух до них відкритий. Коли вони побачили рейтинги, згідно з якими більшість у країні тепер була проти Мілошевича, проте ніколи не підтримала би міських лібералів, як-от Срджа, «Отпор!» зціпив зуби й підтримав патріотично налаштованого науковця як спільного кандидата на наступних виборах*. Мілошевич фальсифікував вибори. Протести наростали. Белград перетворився на велику вуличну вечірку, до студентів долучилися шахтарі та селяни. Мілошевич вивів на вулиці армію. Дівчата тримали дзеркала перед обличчями солдатів, щоби вони бачили свої відображення та пам'ятали про свою людську подобу, вставляли квіти у дула їхньої зброї. Армія відмовилася стріляти. Мілошевича скинули, і через два роки він постав перед судом у Гаазі за воєнні злочини.

Після подій 2000 року Срджа став знаменитістю. Він отримував прохання про тренінги від опозиційних груп від Зімбабве до Білорусі. Тоді він зрозумів, що подорожувати світом, навчаючи протестні рухи, — може бути його роботою. Разом з іншим засновником «Отпору!», Слобо Джиновичем, він започаткував CANVAS: Центр прикладних ненасильницьких дій та стратегій. Він тренував активістів у Грузії, Україні та Ірані, які згодом братимуть участь у ре-

---

* Ідеться про Воїслава Коштуніцу, останнього президента Союзної Республіки Югославії (2000–2003), прем'єр-міністра Сербії (протягом 2004–2007 і 2007–2008).

волюціях, відомих як «кольорові» (Революція троянд, Помаранчева та Зелена відповідно). Потім були тренінги для лідерів у Єгипті, Тунісі та Сирії, які, своєю чергою, брали участь у, як її потім назвали, «Арабській весні».

Срджа, як і багато політологів, бачить ці рухи як частину більшого історичного процесу: поступових «хвиль демократизації», в яких під демократією мають на увазі поєднання багатопартійних виборів, плюралізм у медіа й незалежність інституцій, як-от правосуддя. Першим етапом було падіння авторитарних режимів у Південній Америці, Південній Азії та Південній Африці наприкінці ХХ століття, кінець радянського панування у Східній Європі — Оксамитова революція у Чехословаччині, падіння Берлінського муру, Співоча революція у балтійських країнах з незабутніми картинами мільйонів людей на вулицях, що вийшли на мирні протести на хвилі антирадянських настроїв. Кольорові революції, вважає Срджа, були наступним етапом, «Арабська весна» — наступним, потужним завдяки зростанню соціальних мереж.

Срджа бачить себе як ланку між першою та пізнішими хвилями. Югославія була і падінням решток радянської системи, і першою з нових «демократизацій». Для Срджі остаточна мета його роботи проста: якщо дати людям більше влади над перебігом їхніх життів, демократія тільки виграє. Чільними захисниками демократії є громадяни, свідомі та навчені того, як забезпечити підзвітність своїх обраних представників.

З роками Срджа став бабайкою авторитарних лідерів. Його підручники є обов'язковими для прочитання у російському, білоруському та іранському міністерствах оборони. У новинах на державних каналах про нього періодично з'являються матеріали. Уся ця увага мала для Срджі позитивний побічний ефект: що більше можновладці в Москві

або Тегерані лякають ним, то більше клієнтів до нього звертається.

Колишні активісти «Отпора!», які добре реалізувалися у бізнесі, покривають витрати Срджі на офіс і зарплати для його чотирьох працівників. Опозиційні рухи платять йому за тренінги активістів. Або ж групи на кшталт Грінпісу платять йому за курси на місцях.

Істотна частка його роботи походить від партнерства з організаціями, пов'язаними з тим, що можна назвати американським «комплексом підтримки демократії», що він постав у часи Холодної війни: фундації, фінансовані Конгресом США, як-от Національний демократичний інститут (NDI)*, Міжнародний республіканський інститут (IRI)** та Freedom House***. Їхні стосунки з Срджею почалися ще в останні дні режиму Мілошевича: саме NDI здійснив опитування, яке заохотило Срджу об'єднатися з менш урбаністичним, ліберальним лідером. Інші фундації «підтримки демократії» допомогли B92 технічно — запустити канали мовлення в інтернеті, а також із навчанням 30 000 спостерігачів на виборчих дільницях до виборів 2000 року, які Мілошевич намагався сфальсифікувати.

---

* Неприбуткова неурядова позапартійна організація з просування демократичних практик та укріплення демократичних інституцій у світі, яку фінансують Державний департамент США, Агентство США з міжнародного розвитку, Національний фонд на підтримку демократії, інші міжнародні фонди розвитку, а також приватні донори.

** Неприбуткова неурядова позапартійна організація з просування демократії та свободи у світі, яку фінансують Державний департамент США, Агентство США з міжнародного розвитку, Національний фонд на підтримку демократії, інші міжнародні, зокрема західноєвропейські фонди, а також приватні донори.

*** «Дім Свободи» — неурядова правозахисна організація, фінансована урядом США. Перша американська організація з моніторингу та підтримки демократичних свобод у світі.

Для своїх ворогів ці організації — просто фасад американського імперіалізму та маніпуляцій. Для своїх друзів — один з небагатьох гідних прикладів, чого досягнула американська зовнішня політика, фінансуючи продемократичні групи на Близькому Сході або Центральній Азії, що поборюють режими, з якими американська дипломатія водить дружбу.

Срджу дратують припущення, що його вибір країн, у яких тренувати активістів, збігається з інтересами зовнішньої політики США. «Єгипетський президент Мубарак, якого скинули під час «Арабської весни», був одним з найбільших отримувачів американської військової та гуманітарної допомоги десятиліттями, а я допоміг тренувати активістів під час його правління. І знаєш, яка країна єдина офіційно внесла CANVAS у чорний список? Об'єднані Арабські Емірати — близький союзник США. Як на мене, є тільки два типи суспільств: країни, де влада боїться народу, які ми називаємо «демократіями», і країни, де народ боїться авторитарної влади. Мені байдуже, якого диктатора я допомагаю людям позбутися».

Проте невдовзі нове покоління можновладців перевинайшло свою тактику підважування протестів та дискредитації дисидентів. Якщо колись давно можна було впевнено сказати, що історичні хвилі демократизації рухаються в одній течії, то тепер розпочався величезний шторм, і вже не скажеш, хто куди пливе [3].

Перший принцип Срджі — розробити альтернативну режимові політичну візію та ідентичність. Колись усе було просто: автократи проти демократів, закритість проти відкритості. У випадку Сербії це означало приєднання до «міжнародної спільноти» замість ізоляції.

Проте теперішні можновладці не такі дубові. Замість дотримуватися однієї ідеології, вони навчилися говорити різними мовами. Наприклад, уже в ранній період путінського правління Кремль поєднував оди радянській величі із західними форматами реаліті-шоу та західним шопінгом. Коли очільники так легковажно приймають різні ідентичності, як опозиції знайти простір для озвучування своїх?

Проте не потрібно далеко відходити від протореної стежки Срджі, щоби побачити, як все змінилося.

У Сербії, де CANVAS не проводив жодних воркшопів понад десять років, новим президентом є Александр Вучич, який був міністром інформації за часів Мілошевича. Він благав прощення за свої «колишні помилки». Якийсь рік тому він керував медіамашиною, для якої Захід був невблаганним ворогом, що оточує Сербію, а сьогодні сповідує інтеграцію в ЄС і НАТО та йде на вибори під гаслами реформ [4].

Вучич також змінив застарілу модель контролю над медіа на більш софістиковану. 1999 року він викликав би редакторів газет і залякував би їх, якщо вони не грали за правилами. Нині є десятки видань, зокрема багато закордонних. Однак якщо газета або телеканал бажають отримати від держави розміщення реклами або державне фінансування, або якщо його власники хочуть отримати державні замовлення, то їм доводиться грати за правилами [5]. Та сама ситуація з медіа в Туреччині Ердогана або Угорщині Орбана: орієнтовані на ринок за формою, авторитарні за наповненням. Одне з припущень «демократизації» полягало в тому, що розмаїтість медіа, які працюють за правилами вільного ринку, допоможе укріпити демократію. Ця ідея завжди була сумнівною. Магнати зі своїми специфічними інтересами часто є власниками медіа в «демократіях», але тепер вони можуть бути цілком вихолощені зсередини.

Вучич очима місцевої преси відрізняється від Вучича, який зустрічає західні делегації. У місцевих таблоїдах він усе ще старий добрий сербський націоналіст, який чубиться з сусідами, оплакує втрату територій після війни. І він же обіцяє забезпечити стабільність на Балканах під час самітів у Брюсселі [6].

А тим часом у Сербії стагнація. Ночами огорнутий затишною темрявою Белград тягне погратися в гламур. Високі жінки в обтислих сукнях і ще вищі чоловіки вештаються аскетично освітленими барами та ресторанами по периметрах величезних площ з претензійними колонами, що здіймаються вгору аж до Місяця. Всюди музика: грають цигани на вулицях, музика лунає з перетворених на клуби кораблів, пришвартованих вздовж річки. І лише вранці музика стихає, світло повертається, і можна побачити, що верхівки колон, тепер видимі, кришаться, що будівлі над першими поверхами ресторанів розвалюються, що це місто, яке колись панувало на південному сході Європи, схоже на величну скелю, що повільно сповзає у море.

Увесь час відбуваються протести: проти корупційних проєктів будівництва, проти підозрілих результатів виборів. Проте вони ніколи не можуть як слід об'єднатися й вибудувати цілісну історію, як це було в часи «Отпору!». Якщо Вучичу доступні всі альтернативи, котру з них обрати? Проевропейську? Брюссель у Вучича в кишені. Проринкову? За Вучичем бізнес, мотивований його підтримувати. Антибізнесову? Можливо, але це може закінчитися скочуванням в озлоблений націоналізм, а з ним у Вучича також все в порядку.

Тим часом пропрезидентські медіа таврують протестувальників як проплачених маріонеток іноземних сил. Так само було в часи Мілошевича. Різниця в тому, що Мілошевич вірив своїм небилицям. Упродовж багатьох його війн преса

Мілошевича стверджувала, що «Отпор!» були «добре проплаченими спокушеними студентами», керованими ЦРУ. Після революції Срджа виявив, що Мілошевич відряджав у Вашингтон спецслужби шукати головний офіс «Отпору!», хоча увесь той час він містився у вітальні Срджевих батьків. Вучич використовує теорії змов набагато витонченіше, заграючи із Заходом, поки лояльні газети просувають матеріали про «Сербію в оточенні ЦРУ» або про «плани МІБ вбити Вучича». Змова на змові, і всім цим керує «невидима рука».

Теорії змов багато років використовували для утримання влади: радянське керівництво всюди вбачало змови капіталістів і контрреволюціонерів; нацисти — євреїв. Однак ті змови потрібні були для зміцнення ідеології: чи то ідеї класової боротьби у випадку комуністів, чи то расистської у випадку нацистів. Для сучасних режимів, які мають проблему з формулюванням єдиної ідеології, — та й не можуть, адже запорукою їхнього перебування при владі є різні меседжі для різних людей, — ідея, що ми живемо у світі, сповненому змов, сама по собі стає світоглядом. Теорія змови не підтримує ідеологію, вона її заміняє собою. У Росії це зафіксовано у відомій фразі найважливішого телеведучого: «Совпадение? Не думаю!». Так каже Дмитрій Кісельов, жонглюючи побрехеньками, сягаючи по приклади до історії та літератури, згадуючи ціни на нафту та кольорові революції, тільки аби повернутися до теми, що хтось у світі замислив щось проти Росії.

Цей світогляд має переваги для тих, хто на нього пристає: якщо цілий світ — суцільна змова, то ваші поразки не є вашою провиною. Той факт, що ви досягли менше, ніж сподівалися, що життя не склалося — усе це результат змови.

Що важливіше, теорія змови є способом встановити контроль. У світі, де навіть найавторитарнішим режимам непросто здійснювати цензуру, можна оточити аудиторії

такою кількістю цинізму щодо хай чиїх мотивів, переконати їх, що кожною позірною щирою мотивацією насправді приховано нищий задум, хай це і неможливо довести, аж вони втрачають віру в можливість альтернативи — тактика, яку відомий російський аналітик медіа Васілій Гатов називає «білою глушилкою».

Урешті ефектом від цього нагромадження змов є те, що ви, маленька людина, не можете нічого змінити. Адже якщо ви живете у світі, де темні сили контролюють усе, які у вас шанси цей світ направити? У цьому морозі найліпшим виходом стає покладатися на сильну руку, яка вестиме вас за собою. «Трамп — це наш останній шанс врятувати Америку», — кажуть його медіапси. Лише Путін може «підняти Росію з колін».

«Проблемою сьогодення є меншою мірою тиск і більшою мірою брак ідентичності, апатія, розділеність, брак довіри, — зітхає Срджа. — Тепер більше інструментів змін, ніж раніше, але менше волі щось змінювати».

Вічний революціонер

Я на власні очі побачив, як важко стало використовувати попередню логіку протесту, коли мав нагоду відвідати один із вишколів Срджі у Мексиці, де активісти, журналісти, науковці та політичні стратеги зібралися (у безбарвній конференц-залі мережевого готелю) поговорити, як можна спланувати антикорупційний рух.

У Мексиці золота пора «демократизації» тривала в той самий час, що й у Белграді: 2000 року завершилися сімдесят років однопартійного правління Інституційно-революційної партії (PRI*) і країна стала «демократичною». Відте-

---

* Partido Revolucionario Institucional (icn).

пер проблемою була не диктатура — у країні відбувалися справжні вибори — проте кожний новий режим виявлявся так само корумпованим, так само загрузлим у співпраці з наркобаронами, як і попередники, а ЗМІ контролювали олігархи, які тісно співпрацювали з урядом.

Дехто на цьому вишколі, надто ті, хто впродовж десятиліть досхочу наїлися мексиканської політики, не дуже вірив, що можна щось змінити. Мексиканці мали за плечима сто років розчарувань у революційних змінах. У XIX столітті Мексика воювала за незалежність від Іспанії, а зрештою скорилася власним диктаторам. На початку XX століття вона була розсадником соціалістичних утопічних мрій, від яких лишилися глючні мурали на стінах Мехіко — нове суспільство очима революційних митців, проте результатом стали сімдесят років стагнації під орудою PRI. Єдине, що тепер може зачепити, казали цинічніші, — сильний лідер, навіть жорсткіший за бандитів, який пообіцяє все зачистити в ім'я «народу».

Вислизнувши тихенько з вишколу Срджі, щоби зустрітися з тими, хто намагається запустити протестні рухи в Мексиці, я побачив, як його ідеї спрацьовують у новому, цифровому вимірі.

Коли я вперше зустрів Альберто Ескорсія, він виглядав надто втомленим, щоби далі боятися. Хтось знову дзвонив у його двері й тікав, тож він не міг спати вночі, світив ядучозеленими лазерними променями у вікно його спальні, надсилав онлайн смертельні погрози з його іменем, викладеним кулями, — тисячі смертельних погроз щодня, тож його телефон вібрував сигналами повідомлень 24/7, перетворившись на своєрідний інструмент психологічних тортур.

Проте Альберто не може піти в офлайн, ніяк. Він живе онлайн. Ба більше, це для нього на свій спосіб релігія. «Я розумію інтернет у метафізичному вимірі, — каже він мені, — як війну між любов'ю і страхом, яку я можу розраховувати за допомогою алгоритмів». Альберто трохи не сьогосвітній. Він може місяцями вручну аналізувати лінгвістичні патерни у тисячах постів у соцмережах, намагаючись знайти зв'язки між ними. Такі штуки інші вже автоматизували, але він робить це самотужки.

Утім розмови про божественність даних не видаються аж таким незвичним концептом, коли ви в Мехіко. Це місто, де все пронизано релігійним напруженням, де в коктейлі гірського повітря та вихлопних газів бліде світло мерехтить і заламується, ніби у вітражах, і де мільйони прочан сходять вгору, вздовж рядів трояндових кущів і безруких та безногих жебраків, над місто і на молитву — під масивним дахом базиліки Богоматері Гваделупської. Там ікону Ісуса прикрашено справжнім волоссям, тож спочатку здається, що воно справді проросло крізь неї, а священники закликають велелюдні зібрання не сповідувати щоразу популярніший культ Богоматері Святої Смерті, Матері Тіней, Санта Муерте, Покрови наркодилерів, яку під час великого свята, Дня Мертвих, споряджають косою й дають в руки глобус, а тим часом усе місто вбирає маски скелетів.

Альберто — великий шанувальник Срджі Поповича. Він ніколи не був на жодному вишколі, але він та його друзі вчитувалися у підручники Срджі, коли планували власні протести, поєднані ненавистю до регулярних побиттів поліцією, сутичок наркодилерів, коробок з фальшивими бюлетенями на виборах і брудних обладунків, які уможливлювали жахливий розрив між блискучими вітринами бутіків і високими загорожами у престижному районі Поланко та беззубими, злиденними людьми, які сплять покотом на

барокових площах, різницю навіть не між багатими і бідними, а між епохами.

Альберто та його друзі почали з пранків, провокуючи поліцію: коли поліція побила студентів, вони виходили на мовчазні демонстрації та протести, під час яких лягали на дороги, блокуючи рух. Протести почалися як дуже особисті для Альберто. У 2009 році його сім'я разом з іншими робітниками оголосила голодування, щоби врятувати Центральну енергетичну компанію у його рідному місті Некакса. Альберто, на той час уже відомий блогер, допоміг підняти протест на національний рівень. Робітники перемогли.

У другій декаді XXI століття протести стали способом долучення до більшого світу. Це був найвищий час підживлюваної інтернетом «третьої хвилі демократизації», і Альберто був постійно на зв'язку з партнерськими рухами в Іспанії та США, які, своєю чергою, спілкувалися з іншими рухами в Туреччині та на Близькому Сході. Альберто одночасно організовував лежачі протести у Мехіко та просування хештегів у Барселоні.

Доктор Маркос Бастос, бразильський дослідник з Міського університету Лондона, проаналізував 20 мільйонів твітів цих рухів між 2009 і 2015 роками, провів 21 інтерв'ю та описав ці рухи як підживлювані «закоріненими космополітами». Наприклад, молода жінка, неспроможна залишити свій дім у Шотландії, бо доглядає за старенькими рідними, дивилася прями трансляції протестів у Стамбулі й Каїрі та підказувала протестувальникам, як уникнути озброєних поліцейських. Абстрактні зацікавлення об'єднувалися у щось ширше. Шведський «серійний активіст» розповів Бастосу: «Я не виходжу за класову боротьбу, фемінізм, екологію або анархізм. Мій політичний орієнтир — моя мама. Мені треба її переконати. Я виходжу, щоби достукатися до

99%: громадянські цінності, як-от справедливість і свобода, замість приватних цінностей» [7].

Проте попри все захоплення закорінених космополітів Альберто зловив себе на втомі від спонтанної природи протестів. Деякі спрацювали. Інші були лише втратою часу. На їхніх зустрічах організатори звинувачували погоду, уряд... Їхній підхід полягав, як навчав Срджа, у тому, щоби зібрати різні групи, визначити «найменший спільний знаменник» спільних інтересів, потім поширити звістку на правильні, як вони сподівалися, аудиторії. Але як їм знати, які теми обирати? Спосіб, у який вони це робили, не скидався на науковий, і Альберто відчував, що раціональні політичні інтереси були лише одним складником того, що потрібно, аби протести спрацювали. Люди хотіли бути часткою чогось емоційно потужного. Саме тому вони приходили на одні протести і не приходили на інші. Він відчував це інстинктивно, але хотів використати дані й перетворити свої здогадки на щось практичне.

Альберто почав вивчати запити у гуглі впродовж періодів перед протестами. Він виявив, що цікавість до певних тем — ціни на газ, поліцейської стрілянини — ставала помітною в онлайні місяцями раніше того, як стати артикульованими причинами для протесту. Це означало, що можна було заздалегідь передбачити проблеми, які об'єднують людей.

Потім Альберто занурився у те, як меседжі у соцмережах мандрують між людьми під час успішних протестів. Протести зростали мірою того, як посилювалася комунікація між юзерами в онлайні, формуючи сильне мереживо взаємозв'язків — те, що в комп'ютерних науках називають «капілярністю». Альберто прочитав десятки тисяч меседжів, аби побачити, які генерують найбільше зв'язків. Він перечитав кожну гілку окремо, цей процес тривав мі-

сяцями. Він виявив, що кожна хвиля протестів мала певну кількість слів, завдяки яким мереживо комунікації стало щільнішим, слова, які спрацьовували майже як чарівні магніти, живлячи капілярність. Саме це Альберто мав на увазі під «любов'ю»: зростання взаємозв'язків, яких люди шукали у протестних рухах.

Він зрозумів, що, якби знав наперед, які теми поєднують людей та які слова посилюють взаємозв'язки, то зміг би «збирати» протести.

Він відкрив лептоп, щоби показати мені як. У центрі екрана вібривала кулька з крапок і з лініями всередині, із новими лініями, що весь час поєднували крапки, й уся ця штука тремтіла, росла, товстішала. Це було відображення в реальному часі онлайн-розмов між учасниками протесту протягом найбільших в історії Мексики демонстрацій: 2014 року, коли наркодилери вбили 43 студенти, а уряд не зробив нічого, щоби розслідувати вбивство, на вулиці вийшли сотні тисяч. Кожна крапка означала людину, кожна лінія — розмову між людьми, і зв'язки росли з тим, як згадувалися слова, що підсилювали протестний рух.

Поки Альберто показував мені графічну презентацію, інша акція протесту відбувалася власне біля кав'ярні, в якій ми сиділи. Вона була саме такою, якою я звик бачити протести: образи пристрасних людей, гасла, промови, історії, історія. Альберто бачив їх в інший спосіб, як щось абстрактніше: маленькі тремтливі лінії та крапки, окремі слова випромінюють енергію поза лінійною логікою повних речень [8].

Згори екрана з'явилося щось нове: багато стрімких маленьких фігурок, схожих на кажанів. Вони не поєднувалися одне з одним, натомість поодиноці стрибали на кульку, клювали її, розривали на частини. «Оці ось, — пояснив Альберто, — це боти і кіборги».

Учасники протестів були не єдиними технічно вправними гравцями. Ще під час виборів 2012 року Мексика здобула славу в колах комп'ютерних наук завдяки великій кількості автоматизованих осіб у соцмережах — простіше кажучи, комп'ютерних програм, які прикидалися людьми, що їх використовував майбутній переможець Енріке Пенья Ньето. Відомі як «пеньяботи», це були твітер-акаунти, які створювали тисячами і програмували для проштотування пропеньяньєтєвських меседжів. «Боти» загалом були доволі тупенькі: вони просто повторювали те саме повідомлення знову і знову. «Кіборги» були на крок попереду: боти пропихали початкове повідомлення, а коли хтось схоплював наживку та якимось реагував, жива людина — кіборг — вступала в гру та підхоплювала розмову [9].

Одного разу кіборг прийшов до Альберто. Це була студентка. Близькі до уряду PR-компанії платили «погоничам ботів», як-от вона, за управління понад сотнею фейкових персонажів у соцмережах. Вона сказала, що почувається винною. Утім платили надто добре.

Тим часом протести зростали, тож урядові боти і кіборги відтепер переключилися їх підважувати. Протестанти раптом зрозуміли, що їх замазали по вуха: мовляв, їм платила опозиція, вони антипатріоти — будь-яка брехня. Учасники протестів інстинктивно почали відповідати, відбиваючись від онлайн-звинувачень. В Альберто на моніторі було видно наслідки. Коли маленькі кажаноподібні боти клювали кульку, вузлики, що означали учасників протестів, припиняли взаємодіяти між собою й натомість оберталися назовні для розмови з тими, хто їх атакував, і з тим, як вони це робили, щільне мереживо тоншало, а кулька починала розвалюватися й ставати безформною розшарпаною масою.

У час кризи протестів Альберто спала на думку ідея. Він знав слова, які зміцнювали зв'язки між протестувальни-

ками. А якби він зміг заселити ними інтернет? Він створив відео на YouTube: дівчина просто говорила у камеру, перелічуючи причини, чому протести важливі. Проте кожне слово, яке вона промовляла, було ретельно дібране Альберто, кожне обране, мов лінгвістичне зілля.

Коли відео стало вірусним, протестувальники припинили відволікатися на кіборгів і знову почали говорити одне з одним, повторюючи слова, які їх поєднували. Альберто міг побачити, як тремтлива кулька почала зростатися знову, а маленькі кажанчики дзьобали її даремно.

«Ось що я маю на увазі, коли кажу, що інтернет — велика битва між любов'ю, взаємопов'язаністю з одного боку, та страхом, ненавистю, розділеністю з іншого», — пояснює він.

За кіборгами прийшли «ляльки-рукавички» — акаунти у соцмережах, які проникали в онлайніві спільноти протестувальників і маніпулювали ними зсередини.

У 2017 році, коли відбувалися протести проти зростання цін на бензин, ляльок-рукавичок задіяли. Активісти скеровували протестувальників, допомагали їм безпечно пересуватися містом, уникаючи поліції та побиттів. І тепер ляльки-рукавички давали фальшиві підказки та підштовхували учасників протестів у лапи поліції. Вони поширювали фейкові історії про насилля і мародерство, постили фото супермаркетів з розбитими вітринами — фото, зроблені під час заворушень в інших країнах і марковані так, ніби знімки було зроблено у Мексиці. Справжні злочинці почали долучатися до протестів. Це дало поліції привід для насильства.

А після ляльок почалися онлайніві смертельні погрози Альберто, зелений лазерний промінь на його помешканні дзвінки у двері.

У Мексиці погрози вбивством сприймають серйозно. Під час мого візиту Альберто попросив зустрітися з ним під час

публічного зібрання Article 19 — міжнародної громадської організації, яка допомагає захищати журналістів (і яка почасти фінансується з комплексу підтримки демократії, зокрема Freedom House, Державним департаментом США та МЗС європейських країн). На події Article 19 обличчя вбитих журналістів проектували на стіни: одинадцятьоро було вбито торік, у 99,75% випадків убивці залишилися непокараними. Подія відбувалася в одному з тих брунатного кольору колоніальних палаців у Мехіко, де вас приймають у прохолодному внутрішньому подвір'ї, з колонами, склепіннями й аркадами, такими високими й вишуканими, що лише підкреслюють сумний контекст зібрання.

Поки розносили канапе, Рикардо Гонзалес, один з директорів Article 19, розповів мені історію журналіста з Рейноси, міста на північному сході.

У Рейносі наркодилери контролювали місцеві газети, в яких, ніби в радянських виданнях, ішлося виключно про чистоту, мир і процвітання в місті, тимчасом як насправді відбувалися перестрілки між бандами наркодилерів, а під перехресний вогонь цієї стрілянини, що її офіційно не існувало, потрапляли місцеві мешканці. Потім з'явилися соцмережі, і це все змінило. Твітер-канал Reynosa Follow подавав новини про перестрілки. Мешканці Рейноси попереджали одне одного, куди не ходити: «Два стрілки на розі 3-ї та 5-ї, обирайте інший маршрут...». Звісно, усі, хто долучалися до проекту, робили це анонімно, пояснив Рикардо. Наркодилери пропонували гроші тим, хто розкриє особистих, хто стояв за Reynosa Follow. Особливо їх бісив акаунт під назвою @La Felina, з Жінкою-Кішкою на аватарці: під цим акаунтом навіть з'являлися фото місцевих наркодилерів з вимогами арешту.

А потім одного спекотного серпневого дня банда наркодилерів у Рейносі потрапила в перестрілку й одного з їхніх

товаришів було поранено. Банда відвезла його до місцевого шпиталю. Ним опікувалися три лікарі — двоє чоловіків і жінка. Побоюючись затриматися у шпиталі задовго, бандити викрали лікарів і відвезли їх у безпечне місце лікувати пораненого товариша — звична практика. Вони забрали в лікарів телефони, і коли перевіряли телефон жінки, то побачили відкритий твітер-акаунт @La Felina. Виявилося, що ця повнувата п'ятдесяти-з-чимось-річна лікарка, яка лікувала їхнього товариша по зброї, і була тією, кого вони шукали. Кількома годинами пізніше @La Felina твітнула:

ДРУЗІ І РІДНІ, МОЄ СПРАВЖНЄ ІМ'Я МАРІЯ ДЕЛЬ РОЗАРІО ФУЕНТЕС РУБІО. Я ЛІКАРКА. СЬОГОДНІ МОЄ ЖИТТЯ ЗАКІНЧУЄТЬСЯ.

НЕ ПОВТОРЮЙТЕ МОЄЇ ПОМИЛКИ, НІЧОГО У ВАС НЕ ВИЙДЕ. Я ЗРОЗУМІЛА, ЩО ПОМИРАЮ НІ ЗА ЩО. ВОНИ БЛИЖЧЕ, НІЖ ВИ ДУМАЄТЕ.

Два її останні повідомлення були фотографіями: на одній вона дивилася просто в камеру, на другій — лежала на підлозі з розстріляним обличчям. Вони влаштували твітер-трансляцію її страти, відтак замінили її аватарку Жінки-Кішки на фото спотвореної пострілом голови Марії дель Розаріо.

Наркодилерам подобалося демонструвати, що інформаційні технології не допоможуть похитнути їхні позиції. Одна з банд вбрала труп на кшталт карнавального персонажа, ніби зробленого з деталей комп'ютера: клавіатура замість рота, CD-ROMи замість очей. Наркодилери розумілися на символізмі.

У такому контексті Альберто вирішив, що безпечніше побути трохи за межами Мексики. Він сховався у сусідній країні.

На наступних загальних виборах у Мексиці, 2017 року, PRI програла Андресу Мануелю Лопесу Обрадору, відомому

також як AMLO. Обрадор обіцяв ліквідувати корупцію, але на свій спосіб, згори вниз. Він не дуже цінував громадянські рухи. Він говорив мовою державного соціалізму та націоналізму старого зразка (а втім, швидко домовився з олігархами щодо захисту їхніх активів). Альберто знав декого зі стратегів Обрадора та відчув, що тепер достатньо безпечно, щоби повернутися додому. Йому подобалися обіцянки, проте з певними застереженнями. «Обрадор також використовував ботів у своїй кампанії, — розповів мені Альберто, — я до нього придивлятимусь». Він вважав, що новий уряд зміг скористатися з важкої праці учасників протестів, але чи дослухатиметься він до них, коли опиниться при владі?

Відколи PRI вже була не при владі, Альберто хотів дізнатися більше про своїх противників. Він чув, що істотну роль відігравав менеджер кампанії на прізвисько Чочос, який нібито керував інтернет-армією тролів, ботів та кіборгів. На його фейсбук-сторінці стояла аватарка глузливого обличчя клоуна [10]. Він погодився поговорити з Альберто скайпом, проте відмовився показати обличчя.

Хоча вони були по різні боки цифрових барикад, Альберто і Чочос розмовляли із взаємною повагою — як два професіонали, які обмінюються спостереженнями. Коли моя перекладачка розшифровувала їхню бесіду, вона весь час плуталася, де чия репліка.

Альберто спитав про фейкові фото пограбованих супермаркетів, які розповсюджували під час бензинових протестів, що спонукали до хвилі насилля.

Чочос відповів, що точно знає, хто за цим стояв. Йому було 19 років, учасник фейсбук-групи під назвою Scientific Sect*. Щоразу, коли один з їхніх фейків ставав вірусним,

---

* Наукова секта (англ.).

вони відзначали це вечіркою. Преса говорила про «організовану кіберзлочинність», про «психологічну зброю», але це була лише компанія дітисьок, підлітків, спраглих уваги.

Альберто розповів йому, як до нього приходили, дзвонили в двері...

Чочос відмахнувся. Пацанва створила собі аватари, під якими наводила шороху в соцмережах. І ось тепер вони почали плутати світ інтернету з реальним світом, просуваючи свої аватари у реальність. І все ж це була гра. Фішка твітера в тому, що там можна бути ким завгодно — жінкою, тролем, активістом. Можна грати на обидвох сторонах протистояння, і ніхто не дізнається. Вони не були посправжньому схильні до насильства, наполягав Чочос.

«Це як в нічному клубі, — каже Альберто, — світло гасне, і можна бути ким захочеш».

Тож Альберто налякали звичайні пранкстери? Навряд чи хтось міг дорікнути йому втечею за кордон: насильство в Мексиці стало такою звичною справою, що було би неочікувано ігнорувати низку погроз смертю.

Проблема Альберто була більшою. Він і досі вірив, що інтернет може виявляти справжні потреби та бажання суспільства, а десь у коливаннях пошуковиків та алгоритмів можна вийти на слід спраглих до змін. Трагедія цифрових маніпуляцій полягала не тільки в тому, що окремих осіб залякують і принижують, а й у тому, що людям знову відмовляють у їхній власній реальності. Упродовж 70 років Мексика була однопартійною державою, де «правду» визначали і виголошували згори. І люди приймали реальність, яку режим накинув їм як норму. Сьогодні ж боти, тролі та кіборги можуть створити симуляцію громадської думки, підтримки або ненависті, підступнішу, всеохопнішу, ніж старі ЗМІ. Люди змінюватимуть свою поведінку, аби впливатися у те, що, на їхню думку, є реальністю, а отже, ця

симуляція підживлюватиметься. Аналізуючи роль ботів, дослідники з Оксфордського університету назвали цей процес «вироблення консенсусу» [11].

Не йдеться про те, що один акаунт в інтернеті змінює чийось думку. Натомість у сукупності вони створюють ерзац нормальності. Упродовж десятиліть напрацьовано безліч досліджень, які демонструють, як люди підлаштовують свою поведінку під те, що, як вони вважають, є панівною думкою. Німецька політологиня та дослідниця громадської думки Елізабет Ноель-Нойман 1974 року аналізувала дослідження того, як люди долучалися до думки більшості, щоби не виділятися із загалу [12]. Потреба приналежності, на думку Ноель-Нойман, — одна з найглибших людських потреб, тож страх ізоляції людей мотивує. Саме тому вигнання, виключення з групи є однією з найдавніших форм покарання [13].

В епоху масових комунікацій медіа стають індикатором, за яким люди вирішують, якою є панівна громадська думка. Ноель-Нойман доволі симпатично описує цю динаміку як «спіраль мовчання». З одного боку, є міжособистісні зв'язки, які проштовхують альтернативні погляди вгору спіралі, а з іншого — мас-медіа, які штовхають їх донизу. На самому дні спіралі — мовчання.

Ноель-Нойман визначає два типи людей, які борються із цим мовчанням. Перші — ті, кого вона називає «хардкорними»: вони почуваються такими відкинутими суспільством, що їм байдуже, хто що про них подумає, і плекають втрачене, винайдене минуле [14]. Інший тип — «авангард»: реформатори й активісти, які власне хочуть, щоби їх почували люди попри усі перешкоди. «Ті, хто належать до авангарду, віддані майбутньому, а отже, з необхідності також ізольовані. Утім їхня переконаність, що вони випереджають свій час, допомагає їм вистояти... Шанс змінити або

формувати громадську думку мають ті, хто не боїться опинитися в ізоляції».

Здається, Людмила, Альберто і Срджа доволі точно підпадають під останній опис.

«Темні часи попереду, Пітере, — сказав мені Альберто, вже коли я повернувся до Лондона. — Нове покоління ботів і тролів тягне нас далі і далі у світ чистої симуляції».

Пародія на протест

У той час як режими стали вправними у нищенні та залякуванні протестувальників, справжнє мистецтво полягає у використанні тактики Срджі Поповича для авторитаристських цілей: запрограмувати його науку «як скинути диктатора» навспак, щоби зміцнити диктатора, а отже, пародіювати протестні рухи, аж поки вони втратять свій вплив.

Кремль почав думати, як створити власний варіант кольорових революцій, майже одразу, як вони відбулися. Уже 2004 року тодішній голова комітету Думи із зовнішньої політики Константін Косачов заявив: «Часто ми [Росія] не можемо до пуття пояснити сам сенс нашої присутності на пострадянському просторі... Захід робить це під прапором демократизації, а ми, виходить, тільки в ім'я себе самих... наша активність надто відверто переслідує російські інтереси. Це патріотично, але неконкурентноздатно» [15].

У самій Росії Кремль створив «патріотичний молодіжний рух» під назвою «Наші», однією із задекларованих цілей якого було зупинити в Росії будь-яку можливість кольорових революцій у дусі Срджі. У колишніх радянських республіках Кремль створив мережу російських культурних центрів для потреб діаспори, і 2007 року в Естонії світ побачив, якою може бути кремлівська версія «кольорових» вуличних протестів.

«Цього розстріляли, цей зник, імовірно, вбили, цього депортували». Тоомас Ільвес, президент маленької Естонії, веде мене довгим коридором своєї талліннської резиденції, показуючи на портрети чоловіків, які керували країною протягом її першого періоду незалежності — між падінням Російської імперії 1917 року та радянською окупацією під час Другої світової війни, окупацією, яка протривала до падіння СРСР 1991 року.

Ільвес вбраний у свій знаменитий твідовий піджак і краватку-метелик, контрастні з його місією перетворити Естонію на найпрогресивнішу країну Європи у царині цифрових технологій. За його президентства уряд оголосив, що доступ до інтернету є правом людини: громадяни можуть голосувати, отримувати медичні приписи, вести податкові та банківські справи електронно, платити за паркування за допомогою мобільного.

Нова шкільна програма вимагає, щоби всі учні вивчали кодування, починаючи з семи років. Цей проєкт «е-Стонія» є практичним — пошук ніші в економіці, — але також і символічним способом віддерти від країни радянський стереотип московського загумінку. Це мало бути вирішено 2004 року, разом зі вступом до ЄС та НАТО. Але це відчуття безперешкодного поступу історичним шляхом, від звільнення з-під влади Кремля через підживлювані інтернетом реформи та здобуття безпеки з НАТО до вступу у клуб ліберальних демократій Європейського Союзу, невдовзі було зацьмарено.

Ще від радянських часів щороку на 9 травня російські націоналісти та ветерани війни, які мешкали в Естонії, збиралися на святкування Дня перемоги в центрі Таллінна, біля пам'ятника, відомого як «Бронзовий солдат» [16] — ве-

летня арійського образу на відзначення радянської перемоги над нацистами. Близько третини мешканців Естонії — росіяни або здебільшого російськомовні, переважна кількість з них — нащадки росіян, яких переселили сюди з Радянського Союзу після Другої світової війни, тимчасом як тисячі естонців депортували в табори праці. Між 1945–1991 роками кількість росіян в Естонії зросла з 23 тис. до 475 тис. Після 1991 року дехто відчув себе в новій, незалежній Естонії громадянином другого сорту. Чому рецепти не виписували російською? Чому в російськомовних містах не можуть бути дорожні вказівники російською? Чому потрібно складати іспит з мови для здобуття громадянства, якщо ви народилися в окупованій Радянським Союзом Естонії? Понад 70% дивилися російське державне телебачення, легко доступне в Естонії, в ефірі якого розповідали, що Радянський Союз взагалі ніколи не нападав на Естонію, що естонські комуністи (які насправді були радянськими агентами) запросили радянські війська. Російські політики казали, що Естонія не є «справжньою країною». У російських історичних телесеріалах з'являлись «естонські фашисти» як карикатурні головорізи [17].

Коли російські націоналісти та ностальгуючі за Союзом збиралися біля Бронзового солдата співати радянських пісень і прикрашати статую прапорами, естонські праві націоналісти почали організовувати контрмітинги на тому ж місці. 2006 року естонський письменник погрожував підірвати пам'ятник. У березні 2007 року парламент Естонії проголосував за перенесення пам'ятника на військовий цвинтар — офіційно, щоби зберегти мир. Проте російські політики й медіа оскаженіли. «Естонські керівники стають тими, хто виправдовував фашизм і хто підсобляв фашизму», — сказав мер Москви. «Це огидно», — сказав міністр закордонних справ. Російські медіа охрестили країну

«эССтония»*. Бойове угруповання, яке називало себе «Нічна варта»**, отаборилося довкола Бронзового солдата, щоби захистити його від перенесення.

У ніч на 26 квітня, напередодні того як пам'ятник мали перенести, натовпи етнічних росіян почали кидати бруківку та пляшки в естонську поліцію. Почалися заворушення, масове мародерство. Одна людина загинула. Російські ЗМІ повідомляли, що його вбила поліція (неправда), що росіян забивали до смерті у пасажирському порту (неправда), що росіян катували та змушували приймати психотропні речовини під час допитів (неправда).

Наступного дня працівники естонського уряду, газет і банків прийшли на роботу і побачили, що їхні комп'ютерні системи впали, пошкоджені DDoS-атакою (коли на інтернет-адресу надсилається стільки запитів, що вона падає). е-Стонія пішла в офлайн. Усю країну було паралізовано комбінацією пропаганди, кібератак і вуличних протестів [18].

Хто стояв за атаками? Естонські спецслужби стверджували, що зафіксували зустрічі бойовиків «Нічної варти» зі службовцями посольства РФ. Проте упевнитися, що заворушення координує Кремль, — то вже інша справа. Російське патріотичне молодіжне об'єднання «Наші» взяло на себе відповідальність за кібератаку, проте стверджувало, що зробило це з власної ініціативи, уряд до цього нібито нічого не мав. Це був «патріотичний тролінг», але жертвою стала ціла країна.

Для Ільвеса та його команди з національної безпеки достатня ціль заворушень була трохи сумнівною. «Коли російські політики погрожують, що спроможні підкорити Есто-

---

* У деяких випадках «эССтония».

** В оригіналі «Ночной дозор». Імовірно, алюзія на однойменні роман Сергея Лукьяненка (1998) та його екранізацію (2004).

нію, чи справді йдеться про вторгнення? — відповіла Іві Массо, колишня радниця з питань безпеки Ільвеса, коли я спитав її про це. — Чи вони просто намагаються деморалізувати нас? Чи вони хочуть, щоби західні журналісти цитували їх, а це буде сигналом ринкові, що в нас небезпечно, і таким чином знищить нам інвестиційний клімат? Інколи нам здається, що метою атак було просто зробити так, щоби ми виглядали параноїками, ненадійними для наших союзників».

От що атаки дійсно продемонстрували — Естонія, попри вступ до НАТО, не могла просто так взяти і піти від свого колишнього колоніального господаря. Північноатлантичний альянс тримається на одній фразі, зафіксованій у статті 5 угоди, про те, що збройний напад на одного члена вважається нападом на них усіх. Хай скільки покликатися на ідею «Заходу», її практичним, геополітичним вираженням є стаття 5 — речення, обіцянка. А що, як це речення втратить сенс? Росія не могла ризикувати військовим протистоянням з НАТО, але що, як її напади є невійськовими, а суб'єкт нападу не є очевидним?

Завершивши свій другий термін як президент Естонії 2016 року, Ільвес переїхав у Пало-Альто в Каліфорнії, де отримав запрошення Стенфордського університету. Вбраний, як завжди, у твідовий піджак і краватку-метелик, він походжав між бегоніями, час від часу відвідуючи технологічні компанії — оті, де всюди вдосталь желейних цукерок, де всі в кросівках та роз'їжджають на велосипедах яскраво пофарбованими коридорами. Ці юні комп'ютерні генії нічого нічого не розуміють у політиці або історії, і своєї ролі ані в політиці, ані в історії не розуміють.

В Естонії Ільвес зробив ідеї інтернету синонімом пострадянського прогресу. Тепер, опинившись між компаніями, які займалися соціальними медіа, він був розчарований:

вони підживлювали саме ті сили, від яких він намагався звільнити Естонію, але не схоже було, щоби визнавали свою відповідальність. Він написав есе для Facebook Newsroom*, як мережу можуть використовувати недемократичні потуги, але його так довго готували до публікації, що коли есе нарешті вийшло, події саме швидко розвивалися: компанії, які управляють соціальними мережами, змусили провести внутрішнє розслідування та виявити, як Кремль використовував фейкові акаунти, щоби потай шукати слабкі місця та впливати на президентські вибори в США, допомагаючи Доналду Трампу й розпалюючи етнічну ворожнечу та суспільну роз'єднаність. Ільвес заочував очі, дивлячись, як реагували політичний і медійний класи у США, ніби нічого подібного не траплялося раніше: дехто говорив про «цифрове 11 вересня» та «Перл Харбор в онлайні». Який же нарцисизм, думав Ільвес. Атаки на США і близько не стояли з тим, що сталося в Естонії десятиліттям раніше.

Після виборів 2016 року науковці й експерти дискутували, як вимірювати вплив інформаційних операцій Кремля на США. Було щонайменше дві окремі операції, які варто брати до уваги. Одна з них — злам і подальший злив імейлів верхівки Демократичної партії, яку можна назвати впливовою, адже вони стали головною темою під час виборів. Оцінити діяльність тролячої ферми доволі складно. Вона була незначною у масштабі відкритих і прихованих політичних кампаній в американському інтернеті. То чи ігнорувати ефект такої порівняно маленької кампанії з-за кордону та сфокусуватися на впливі більшої та власне американської? Чи зосереджуватися на операції з-за кордону, адже вона могла схилити шальки терезів у непередбачуваних перегонах?

---

* Корпоративний сайт компанії Facebook.

Або ж, подумав я, чи міркувати про вплив російських кампаній в інший спосіб: як про корозію історії більшого порядку та сукупність асоціацій між подіями та образами, що визначали «демократизацію»?

Естонія була одним з тих місць, де почалися великі ненасильницькі протести, що сприяли поваленню Радянського Союзу. 1987 року почалася Співоча революція — люди виходили співати патріотичних пісень на головну площу Таллінна, 1991 року вона сягнула піку, коли співочий протест зустрів радянські танки. На цей приклад постійно посилалися адвокати ненасильницьких революцій, як-от Срджа Попович. Тепер Кремль працював над тим, щоби підважувати асоціацію між людьми, які виходили на вуличні протести у Східній Європі, та більшою історією хвиль демократизації, що рухаються в єдиному напрямку. Коли авторитарні режими створюють власні версії протестів, ефект їхній майже сатиричний, піднімає на глум і підважує оригінал. Москва ніби казала: «Ми теж можемо грати в цю гру».

В Америці одним з прийомів петербурзької ферми тролів було прикидатися учасниками американських кампаній за громадянські права, наприклад Black Lives Matter*, і потім використовувати ці акаунти для здобуття голосів за більш проросійського кандидата в президенти, Доналда Трампа, або зменшення прихильників його суперника. Ферма навіть організувала протести в американських містах і за, і проти Трампа, де викрикували протилежні гасла. Один

---

* Дослівно: «Чорні життя мають значення» (англ.). Міжнародний активістський рух, нецентралізована мережа без формальної ієрархії, який розпочався 2013 року у США з однойменного хештегу, виступав проти системного расизму й насильства, зокрема поліцейського насильства, щодо чорношкірих американців. Став відомим у національному та міжнародному масштабі 2014 року після протестів у Фергюсоні (США). У 2015 році рух уже долучився до президентської кампанії.

з таких протестів особливо нагадував мені справді збочену копію політичного вуличного театру Срджі: троль, який прикидався прихильником Доналда Трампа у фейковій фейсбук-групі під назвою «Being Patriotic»*, переконав жінку у Флориді найняти актора, аби той вбрав гумову маску Хіларі Клинтон, посадити актора у клітку та возити довкола, мов у карнавальній процесії [19].

І саме коли зусилля Кремля викривають, вони мають, можливо, найбільший ефект. Коли хтось чує безліч історій про фейкові акаунти, які нібито підтримували громадянські права і свободи (а насправді виявилось, що люди за тими акаунтами і близько не стояли), то починає ділити на чотири все, що бачить в інтернеті. Чи цей американський постер на підтримку громадянських прав насправді не намалювали в Пітері? Хай там як, про що він? Коли Кремль проникнув усередину американського протестного руху в інтернеті, це почало роз'їдати саме поняття справжнього протесту. Бути спійманими на гарячому — уже пів справи, це тільки полегшує Кремлеві аргументацію, нібито будь-який протест будь-де — це лише таємна операція іноземних потуг. Зрештою, чи ж не всі Срджі світу отримували гроші від комплексу підтримки демократії? Це підсилює вагомий наратив, який намагаються підкріпити російські (а також іранські та китайські) ЗМІ: кольорові революції та «Арабська весна» не справжні, натомість сплановані Америкою «зміни режиму». І дійсно, меседж, нібито не існує справжнього низового, народного протесту, тільки посилюється, коли американський уряд ловлять на спробах використати соціальні мережі задля того, щоб роздмухати потай незадоволення владою за кордоном, зокрема на Кубі [20].

---

* «Бути патріотом» (англ.).

Коли ж саме у Кремлі почали замислюватись, як пролізти у цифрові продемократичні рухи і розвалювати їх зсередини? Після викриття у США діяльності ботоферм доктор Маркос Бастос, лондонський професор, який за роки протестів зібрав двадцять мільйонів твітів «закорінених космополітів», зацікавився: а що ж усі ці інтернет-персонажі робили до того?

Бастос знову занурився у свою базу даних. Він повернувся до протестів у Бразилії, Венесуелі та Іспанії аж до 2012 року. І виявив, що фейкові кремлівські акаунти існували там увесь цей час, якраз від піку «третьої хвилі демократизації». Навіть коли перші протести прокотилися Бразилією, Венесуелою, Іспанією, Кремль уже експериментував з можливостями впроваджувати й використовувати їх зсередини. Тоді, 2012 року, ляльки-рукавички не робили нічого видатного: вони просто вживилися, будували капілярні зв'язки, грали свої ролі, пробираючись усередину цифрових мереж революціонерів. Копаючи глибше, Бастос виявив, що деякі акаунти було створено ще 2009 року, хоча чи було їх створено в Ольгіні, чи то були справжні акаунти, захоплені агенцією, інша історія.

Бастос згадує лекцію, яку він читав у Вищій школі економіки в Санкт-Петербурзі 2013 року. Лекція була про те, як здобули вплив у цифрових протестних рухах не з допомогою кількох сильних інфлюенсерів з багатьма фоловерами, а натомість з багатьма дрібними, які безупинно комунікують. Зазвичай його аудиторія складалася з непосидючих науковців або заможних студентів-хіпстерів, які слухали впіввуха. Цього разу було інакше: двоє чоловіків середнього віку в костюмах нерухомо втупилися в нього очима. Вони ловили кожне слово, мов студія звукозапису, і робили ретельні нотатки.

Тим часом на західних Балканах Срджі Поповичу довелося спостерігати, як його власну тактику використовують проти його ж ідеалів, ніби у якомусь викривленому дзеркальному коридорі. Коли 2015 року почалися (справжні) протести проти колишнього прем'єр-міністра Македонії та союзника Путіна Ніколи Груєвського, демонстранти домішали червоний барвник у фонтани біля місця, де охоронець Груєвського вбив студента. Вони жбурляли кульки з фарбою у будівлі корумпованих державних установ, які прослуховували журналістів та опозиційні партії, і центр міста почав виглядати, ніби картина Джексона Полока. Ще були нічні проходи зі смолоскипами, у білих масках, які символізували, що режим має фальшиве обличчя. Так по-срджовому.

Проте щоразу, коли опозиція виходила на протести, режим організовував власні антипротести. Вони носили ті самі маски і ті самі смолоскипи, допасовували оригінальні протести символ до символу. Груєвський, зрештою, подав у відставку, але протести були ознакою того, як можна спародіювати тактики кольорових революцій.

Пародія спрацювала і наступного року в Чорногорії, де олігарх, який заробив гроші в Росії, російські олігархи та кремлівські спецслужби спробували скинути чорногорський уряд, який привів країну в НАТО*.

«Спочатку вони об'єднали геть розсварену опозицію довкола найменшого спільного знаменника — корупції в уряді, — розповідає Срджа про створення опозиційного чорногорського руху, який об'єднав сербських націоналіс-

---

* Чорногорія отримала офіційне запрошення вступити в НАТО 2 грудня 2015 року. Офіційно стала членом Альянсу 5 червня 2017 року.

тів, православних християн і комуністів. — Вони розширили поле бою, залучивши міжнародних гравців із російськими грошима. Потім вони готувалися оголосити про перемогу на виборах, а коли програли, розпочали вуличні протести».

«Те, що трапилося у Македонії та Чорногорії, — от просто з моєї книжки, тільки навпаки і з викиданням найважливішого, — пояснює Срджа, сидючи перед величезним стиснутим кулаком, який став синонімом усіх протестів, які він надихнув, і який з'являвся на стінах від Каїра до Каракаса. — Вони вважають, наприклад, що воля народу не має значення, що вигравати вибори не потрібно, а для нас це основа нашої стратегії. І вони вважають, що можна вдаватися до насильства, коли бракує популярності, тимчасом як ми розуміємо, що ненасильницькі рухи — найуспішніші».

Під час усіх цих перевертів, коли напрямок «хвиль демократизації» став непевним, Срджа був невтомним. Будь-хто, кому пощастило відвідати один з його вишколів, мав відчуття, що зміни не за горами. Утім з часом деякі з його уроків змінилися. Інколи Срджа ловив себе на тому, що вчить своїх студентів радше захищати демократії, ніж повалювати авторитарні режими. Щоразу частіше його запрошували працювати в країнах, де, як здавалося, демократія була в безпеці.

«Який найменший спільний знаменник для ваших інституцій? Задля захисту яких ви можете зібрати коаліцію? Чи це суди? Медіа?» — запитував він.

У розмовах з ним є один момент, що його дратує: коли я описую те, що він робить, як «технологію», «модель».

«Це не модель. Це не технологія. Ми даємо людям навички. Ми вчимо їх, як грати на гітарі, а не що грати... У цьому велика різниця між ними і нами. Вони думають, що людей

можна використовувати як маріонетки. Що можна імпортувати й експортувати революції. Ми вчимо людей самим брати владу в руки».

Та не можу втриматися від запитання: а що, як «люди», які бажають взяти владу в свої руки, роблять це, щоби пригнічувати інших людей?

Канал на Discord

Discord — це сайт захищених чат-каналів, який переважно використовують фани комп'ютерних ігор, але він ставав щоразу популярнішим серед крайніх правих як онлайнове місце зустрічі та планування цифрових кампаній впливу. Групи приватні, і, щоб отримати доступ до групи Infokrieg*, спочатку варто створити собі аватар, з якого зрозуміло, що ви цікавитесь філософією Фрідріха Ніцше, і, можливо, якийсь час присвятити розвитку свого онлайн-альтер еґо, регулярно репостячи статті про міграцію і сумісність культур. Потрапивши всередину Infokrieg, ви зможете завантажити «Посібник з інформаційної війни» й отримати статус відповідно до кількості фоловерів: від 25 до 100 зробить вас «Бароном», понад 10000 означатиме, що ви є «Надлюдиною впливу». Після цього ви вивчатимете різні тактики ведення кампаній: як координувати в онлайні атаки на «мейнстрімних» журналістів (так звані снайперські місії), як постити прикрі коменти на фейсбук-сторінках політиків, як планувати «дислайк»-кампанії на YouTube, аби опустити рейтинг відео опонентів. Якщо ви потрапили в онлайн-війну «собачий бій» із ворогом — наприклад, у дискусію, в якій ви не можете перемогти, — то постите хештег

---

* Інформаційна війна (нім.).

#AirSupport, й інші члени Infokrieg прийдуть вам на допомогу, спамлячи розмову своїми насмішками [21].

В Infokrieg також є своя фабрика мемів: активісти отримують існуючі картинки і домальовують до них власні слова, щоби змінити їхнє значення. Один з мемів, створений Infokrieg, наприклад, супроводив дуже характерний малюнок щасливої американської родини з реклами з 1950-х написом «Праві екстремісти», мовляв, традиційний спосіб життя маргіналізується.

Проте що на Infokrieg впало мені в око, то це мова, якою послуговувалися деякі учасники: «Не використовуйте націонал-соціалістичні меми. Фокусуйтеся на темах, які є найменшим спільним знаменником: масова міграція, ісламізація, Ідентичність, Свобода, Традиція». «Найменший спільний знаменник» був концептом просто з підручника Срджі.

Inforkrieg створили члени руху «Génération Identitaire». Мартин Зельнер, лідер Руху ідентитаристів Австрії, можливо, є найвідомішою постаттю руху та його інтелектуальним лідером. Він виступає за культурно гомогенну Європу та «реміграцію» мусульман: такий собі м'який, мирний шлях досягнення цілей, які не надто відрізняються від етнічних чисток Мілошевича.

Зельнера, мабуть, найкраще знають за витівкою під назвою «Захисти Європу»: він зафрахтував корабель у Середземному морі й намагався зупинити гуманітарні організації, які допомагали мігрантам у небезпечному перетині з Північної Африки до Європи. Йому заборонили в'їзд до Великої Британії на підставі того, що він «не сприяє суспільному благу» [22].

Під час нашого відеодзвінка Зельнер, який в окулярах з темною оправою скидається радше на студента філософії, ніж на скінхеда, розповів мені, що Попович мав на нього величезний вплив. Здається, він щиро вражений, коли я розповідаю йому, що знаю Срджу і відвідував його вишкіл.

Зельнер стверджує, що ми живемо під владою «м'якого авторитаризму», і це накладає табу на дискусію про імміграцію, — закид, який звучить абсурдно для мене у Лондоні, де найтиражніші газети переповнені матеріалами проти імміграції.

Діяльність Зельнера можна проаналізувати крізь призму стратегій CANVAS. Він чітко артикулював «зміни, яких прагне» (культурно гомогенна Європа). У питанні міграції він побачив «найменший спільний знаменник», який може об'єднати непокдані інтереси. Коли два дослідники зростання впливу правих націоналістичних рухів в інтернеті, Юлія Ебнер та Джейкоб Дейві, проаналізували ідеї, які мотивували різні групи підтримки Зельнерової корабельної ескапади «Захисти Європу», то виявили, що серед них були прихильники антимусульманських настроїв та антилівих, ті, хто непокоївся через тероризм, і ті, хто боявся, що білих витіснять з Європи, звичні групи «противників істеблішменту» та конспірологи [23]. Зельнер також, як каже Срджа, «розширив поле бою», залучивши міжнародну мережу підтримки. Він створив альянс із британськими антимусульманськими активістами та регулярно виступає на російському державному телебаченні. Його дівчина — провідна особистість у світі альтернативних правих США, це ніби династійний союз королівських сімей різних країн. Майже половину онлайнової підтримки «Захисти Європу» забезпечували США. І нарешті, є електоральна стратегія: кампанія Infokrieg на підтримку німецької партії *Alternativ für Deutschland*^{*}, що домінувала у соціальних медіа, аж на хвилі твітер-атаки партія вперше пробилась у парламент Німеччини 2017 року.

Після нашого відеодзвінка Зельнер надіслав мені повідомлення: «Вітання Поповичу ;)».

---

* «Альтернатива для Німеччини» (нім.). В українських медіа часто використовують аббревіатуру AFD.

Есфір почепила свої найдорожчі діамантові кульчики Ліні у вуха, і потім хтось — Ліна не пригадує хто — взяв її сигарету, струсив попіл на пальці та намастив кульчики, щоби приховати блиск: «Якщо митники питатимуть, скажеш, що то звичайні стекляшки».

В аеропорту нас проводжали цілим гуртом. Тоді ніхто не припускав, що ми ще колись побачимо батьків, сестер, братів і найліпших друзів або щось із того, що колись називали домом. Усе, що мої батьки змогли захвати у полотняні торби, — кілограми підгузків (ніхто в СРСР не уявляв, що вони бувають одноразові). Грошей у них було лише 180 доларів. Радянське громадянство у них забрали. Ми були бездержавні. На кордоні нас обшукували, роздягнувши догола. Мама тримала мене так міцно, що коли зняла сорочку, моє обличчя відбилосся в неї на грудях.

«У листопаді 1977 року майор МЕЛЬГУНОВ зробив ПОМЕРАНЦЕВУ формальне попередження. У протоколі зазначалося: поширення наклепницьких домислів... регулярне прослуховування ворожих радіопередач і контакти з іноземцями. Тоді ж майор КГБ А.Л. ІЗОРГІН порадив ПОМЕРАНЦЕВУ емігрувати».

З багатьох оглядів Ігорю пощастило. Він мав видимість вибору. Майор чітко дав зрозуміти, що він проведе сім років у в'язниці і п'ять на засланні у радянських загумінках, якщо залишиться. Якби він був україномовним поетом, його посадили б, і по всьому. Репресії в Україні зосереджувалися на винищенні будь-яких проявів незалежної української культури поза культурною

резервацією дозволеної державою радянської «українськості». Утім Ігор писав російською, мовою колонізатора. Його публікували в московському літературному журналі «Смена», читацька аудиторія якого перевищувала мільйон. Якби його посадили, була ймовірність, що хтось у Москві підніме шум і новина буде на всіх західних «голосах» та на міжнародних конференціях. Звинувачення проти нього навіть не були приводом для арешту в Москві, де межі дозволеного були ширшими завдяки почасти присутності західних журналістів, здатних робити із дисидентів зірок і святих (або принаймні написати про них колонку).

Радянський Союз і досі прикидався утопією. Скромні поети, піднесені до в'язнів сумління за читання книжок, псували імідж. 1977 року найвідоміший радянський дисидент, фізик Андрій Сахаров, написав листа на підтримку інших політичних в'язнів американському президентові Джиммі Картеру, його опублікувала газета *The New York Times*:

Шановний пане Картер!

Дуже важливо захистити тих, хто страждає за свою ненасильницьку боротьбу за відкритість, за справедливість, за зневажені права... Наш і ваш обов'язок — боротися за них. Я думаю, від цієї боротьби залежить дуже багато — довіра між людьми, довіра до високих обіцянок і, зрештою, міжнародна безпека [24].

Сахаров надав перелік імен людей, про долю яких просив Картера переговорити з радянською стороною. То не був безнадійний заклик допомогти. Відколи Радянський Союз 1975 року підписав Гельсінські угоди, пообіцявши поважати «права людини» й «основні свободи», американські лідери порушували питання політичних в'язнів під час самітів, й інколи їм вдавалося когось визволити. Щонайменше вони присоромлювали Радянський Союз та укріплювали імідж США.

Від середини 1970-х Політбюро вирішило, що еміграція часто була простішим способом позбутися проблемних дисидентів, ніж переслідувати їх. Це також було, з деякого огляду, прибутковішим.

Ігор і Ліна думали, що їх чекає страшний вибір між свободою, сім'єю та літературою, але наші долі також вирішували боеголовки та зерно. Формально нам дозволили виїхати за «єврейською візою», кількість надання яких, відповідно до деяких джерел, коливалася залежно від обсягу зерна, який СРСР дозволяли експортувати в США. 1976 року видали 14 000 «єврейських віз». 1978 року, коли США та СРСР вели перемовини про обмеження стратегічних наступальних озброєнь* (SALT), договір, що передбачав також спрощення експорту зерна, кількість віз виросла до 29 000. Три з тих 29 000 були наші [25].

Віза давала змогу виїхати до Відня, звідки треба було вирушити або в США, або в Ізраїль. Мої батьки не бажали жодного з двох варіантів. Вони хотіли залишитися в Європі.

Дорогий Марку,

ти знав, як і чим ми жили до відлету, ти проводжав нас до Борисполя і лишився за порогом митниці. Я хочу розповісти тобі, що було з нами далі. У митниці нас довго обшукували, і мене, і Ліну роздягли наголо. Усі наші великі валізи й мішки я перетягав сам, бо в Ліни на руках був Петрусь. Під кінець огляду я весь змок, сорочка була в плямах поту. Мені хотілося пити. На другому поверсі, вже в залі чекання, ми побачили два автомати газованої води, але в кишенях

---

* Strategic Arms Limitation Talks, SALT. Ідеться про договір ОСО-2, який підписали 18 червня 1979 року у Відні генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев і президент США Джим Картер.

у мене не було жодної радянської копійки. Як тобі доведеться емігрувати, прихопи на воду одну копійку: за неї не стратять.

Потім ти бачив мою руку, що висунулася з вікна портового автобуса і махала тобі і всій решті, але ти вже не бачив, що я заплакав. Ми знайшли собі місця в хвості літака. Перед нами сиділи два японці, що тихо посміхалися. Коли літак знявся, стюардеси почали розвозити сніданок. З нами теж поводитися, як з чужинцями. Навіть вино подали. Але через півгодини літак почав здригатися, як осиковий лист: ми потрапили в бурю. Вода біла по щоках. Повалив сніг. Оголосили по-англійському: «Панове, у зв'язку з поганими метеорологічними умовами наш літак змушений приземлитися в Мінському аеропорту. Екіпаж висловлює вам свої вибачення!». Десь спереду спалахнуло: «Fasten belts». «Защепни пас», — сказав я Ліні, щоб не мовчати. «Я чомусь хвилююся», — сказала Ліна. Петро заснув у неї на колінах. Град, як і раніше, сипав з усіх боків, зверху і знизу. Одним ліктем я прикривав голову та обличчя, другим — обличчя сина. Колеса стукнулися об бетоновану доріжку Мінського аеропорту, потім хруснули поламані шасі, і літак на череві проповз ще метрів зі сто, зносячи якісь дрібні службові будови і змітаючи легкі фігурки з шаховими прапорцями в руках.

У приміщенні аеропорту нам запропонували пройти в «кімнату матері й дитини». Ліні чомусь не хотілося, вона плакала, я штовхнув її ліктем, вийшло грубо, і вона заплакала ще сильніше. Я відчував спиною тихі посмішки японців. «Головне, не хвилюватися, — заспокоював я себе, — ще все налагодиться. І не таке пережили. Врешті, у мене в кишені не червоношкірі паспорти, а іноземні візи. Ми чужинці, і баста!». У кімнаті, куди нас завели, спиною до дверей біля вікна стояв якийсь у цивільному. Я чомусь ні з того ні з цього бовкнув: «Good day!». Він навіть не глянув на

нас, сів до столу і почав кудись телефонувати. Телефонував довго. Говорив по-російському, але так, що я нічого не міг зрозуміти, крім: «Вілен Павлович», «Валерій Миколайович» і «Бобруйськ». Потім він вийшов. Ми довго чекали. У голові було зовсім порожньо. По нас прийшли під вечір. Мовчки запропонували вийти. Ми йшли — я в невисохлій сорочці, моя дружина з заплаканим обличчям, з сонним сином на руках. Я думав: добре, що хоч багаж не треба тягати. Значить, повезуть до Бобруйська. Вони вже там. Вілен поки що зник з якоюсь бабою. А Валерій розв'язує шахові задачі. Мат за три (чотири, п'ять) ходів. Чорні (білі) починають і виграють. Він постукує кінчиком олівця по нижніх, жовтих від нікотину зубах, мружиться, наше авто підкидає на вибоїнах, ми збилися у кузові в одне вологе солонувате місиво.

До Бобруйська ми приїхали вночі. У Бобруйську нас розстріляли.

Ігор*.

Ігор написав цей кошмарний сценарій через кілька тижнів після прибуття до Відня, аби на свій спосіб розповісти про страх, який відчував під час перельоту. Всі ці перші тижні, місяці на Заході Ігор інстинктивно прислухався, чи не клацає каґебістська прослушка у телефонній трубці, чи не стукають у двері.

Коли вони приземлилися, перше, що вразило Ліну, були кольори: жагуча жовтизна бананів, гарячий помаранчевий апельсинів — її майже засліплювали. Коли вона почала вдивлятися у Відень, повернулося відчуття впорядкованості світобудови: архітектура,

---

* Цит. за: Померанцев І. Око і сльоза / Пер. з рос. І. Кошелівця // Сучасність, №4 (220). — 1979. — С. 21–22. Дещо змінену редакцію цього уривка також опубліковано в есе «Із сімейного альбому» у збірці «КГБ та інші...» / Померанцев І. КГБ та інші... — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 138–140.

з її ар-нуво закрутками, була затишно схожою на архітектуру в Чернівцях та Києві. Потім вона зловила себе на тому, як дивно бачити багато неповносправних людей на вулицях: старші люди у візках, групи дітей з синдромом Дауна. Вона шукала пояснення. «Чи це свого роду кара за те, що вони робили під час війни?» — рубонула вона Ігореві, хоч і розуміючи, якою абсурдною є ця ідея. Відтак вона усвідомила: в радянській утопії неповносправних ховали подалі, у жахливих закладах подалі від міст, або тримали в домашньому ув'язненні, їх було викреслено цензурою.

Ми винаймали кімнати в гуртожитку Віденської консерваторії, тож усі перші враження від апельсинів, дітей з синдромом Дауна, ліпнини ар-нуво поєднувалися, оповиті звуками скрипок, труб, фортепіано, їх налаштовували, грали гами, і в потоці цього дисонансу раптом виникала гармонія. У цій какофонії з'явився великий блакитний мерседес, з якого вийшла висока жінка зі знайомим обличчям. Це була Аннелізе, вона приїхала нас провадити.

Аннелізе була шкільною вчителькою з Німеччини. Вона відвідувала Київ і там познайомилася з Ігорем та Ліною. Вона приїхала в СРСР як зацікавлена туристка, а поїхала з наміром допомогти друзям-дисидентам, яких там зустріла. Тепер у неї був план перевезти нас з Австрії до Німеччини. Вона й один з її учнів з випускного класу, Гарольд, день за днем вивчали густий ліс на кордоні та напрацювали найшвидший шлях перейти його пішки: півгодини бадьорої прогулянки.

Вони доїхали на блакитному мерседесі до кордону, і Аннелізе повела нас у ліс, тим часом Гарольд поїхав, щоби зустріти нас на іншому боці. Ліна заколисувала мене, щоби я сидів тихо, і я поведився незвично тихо. Стежок не було, і невдовзі у всіх були мокрі ноги, а те, що передбачалося як півгодини, тривало понад шістдесят хвилин. Від кожного хрусту гілки перелякано калатали серця. Аннелізе заблукала, але й Ігор, і Ліна далі робили вигляд, що вона знає, що робить. Це ж вона ризикувала: якби їх упіймали на незаконному перетині кордону, вона щонайменше втратила би

роботу. Проте вона знала, як сильно Ігор хотів залишатися поближче до Києва, Одеси та Чернівців, які він, своєю чергою, бачив як частку більшої Європи.

Нарешті, коли сили вже залишали їх, вони вийшли на інший бік, назад на автобан, і блакитний мерседес повіз нас вглиб Західної Німеччини, через села, через темні ліси, повз замки на широкому, звивистому Рейні до рідного села Аннелізе — Ланштайна, де вона відвела Ігоря у поліцейський відділок, і він попросив політичного притулку. Якби поліцейський вирішив запитати, як ми потрапили в Німеччину, в Аннелізе були би проблеми. Поліцейський кинув оком на мого батька, з голови до ніг, глянув на Аннелізе і нічого не запитував. У 1978 році західні німці із радістю зустрічали політичних біженців зі Східного блоку — це було підтвердженням того, що їхня система була кращою за комуністичну у Східній Німеччині. Здобуття статусу біженців тривало рік, але на цей час нам дали помешкання на Адольфштрассе.

Частиною процесу запиту на притулок було «запрошення» Ігоря до столиці федеральної землі для перевірки німецькими та французькими спецслужбами. Ідея була в тому, щоби перевірити, чи він не шпигун. Двоє молодих, з усмішкою, ввічливих службовців запитували у нього, що він робив, де вчився, що писав. Він відповідав, чекаючи, коли ж вони почнуть ретельнішу перевірку. Коли стало зрозуміло, що продовження не буде, він захвилювався: європейці такі наївні, що КГБ сюди добереться серед білого дня. Чому вони не пробують допитати його як слід?

Потім його також запросили поговорити американці. Цього разу було цікавіше: він мав прийти в непомітний офіс без вивіски, де на нього чекали двоє по-військовому підстрижених чоловіків. Американці намагалися підловити Ігоря: скільки сходових просвітів було у вас на роботі? Скільки поверхів? Що ви бачили з вікна? Ігореві відлягло. Нарешті хтось займається розслідуванням як слід. Навіть складалося враження, що у них є люди в Києві, в яких можна перевірити, що він їм говорить. Можливо, все не

так погано з цим Заходом. Чоловіки з військовими зачісками запитували його, чи він може розповісти їм про свою службу в армії, розмір та розташування його підрозділу. Він сказав їм, що давав військову присягу не розголошувати таких таємниць. Американці були самі під погонами, тож тільки з повагою кивнули на таке ставлення.

У Ланштайні, вперше в дорослому житті, Ігор зловив себе на тому, що не може писати вірші. Він не припиняв думати про друзів, яких залишив удома. Деякі з них зараз сиділи в останніх радянських таборах для політв'язнів у Мордовії та Пермі. Він пікетував радянський консулат з вимогами їхнього звільнення. Він писав статті, намагаючись розповісти про світ, який залишив за плечима, про драму України, яку так часто ігнорували західні читачі, які знали лише про Москву та Петербург. «У мене є батьківщина, — писав він, — і вона лишиться зі мною і в мені назавжди. І ми невіддільні з нею, як око і сльоза»^{*}.

Він описував, яку огиду всі вони відчували під час радянської окупації Праги 1968 року, як кожен із них пам'ятав, де вони були в той день. Він писав про літературного критика, ув'язненого на сім років, який упродовж цих років бачив свою дружину сім разів, а проте писав до неї без тіні розпачу, просячи надіслати нове видання Бахтіна^{**}. Ігор писав про друзів, які впізнавали свої історії у газетних фейлетонах, у яких писали про їхні нібито жахливі злочини, про композитора, який так дізнався, що «побив робітника на очах свідків на київській вулиці». Дарма, що робітника не існувало, вирок був реальний^{***}. Єврейському активісту розпо-

---

* Цит. за: Померанцев І. Око і сльоза / Пер. з рос. І. Кошелівця // Сучасність, №4 (220). — 1979. — С. 30. Алюзія на рядки з «Елегії з дощем» Ігоря Калинця з циклу «Ще один краєвид з елегіями» («де ми були з тобою невіддільні / як око і сльоза / як око і сльоза»).

** Ідеться про українського дисидента Івана Світличного.

*** Ідеться про композитора Вадима Смогителя.

віли, що він жорстоко побив виховательку дитячого садка*. Ви-
являється, він навіть зламав їй ногу, коли вона несла додому бі-
сквітний торт. Його друзі обшукали усі дитячі садки Києва, але
так і не знайшли виховательку зі зламаною ногою.

Найлютіше Ігор писав про цинізм, який зустрів на Заході. Про
німецького журналіста, який сказав йому, що «істина десь посе-
редині між "Архіпелагом ГУЛАГ" та офіційною радянською пози-
цією». Або про редактора у газеті, якого Ігор намагався переко-
нати написати про його друга Петра Вінса, що йому загрожував
ще один тюремний строк, коли він ще відсиджував перший, а той
у відповідь лише позіхнув і відповів, що «ця тема вже усім в печін-
ках. Чи росіянин [тобто Ігор] хоче гонорар?». Чи ж той редактор
не розумів, що одна стаття у його газеті може вплинути на ви-
рок? Чи журналіст не усвідомлював, що немає ніякої «середини»
між правдою і брехнею?

«Ви, дисиденти, нікому тут не потрібні», — сказав Ігореві
старий російський емігрант, маючи на увазі, що нікого на За-
ході насправді не цікавлять усі ці «права», то чого навіть си-
луватися?

«Той, хто був конформістом у себе на батьківщині, лишився
конформістом і на еміграції, — писав Ігор. — Я певен, що мій
колишній співвітчизник і в Союзі жив так, ніби концтабори
Мордовії і Пермської області розташовані на іншій планеті. [...] Його фраза — не що інше, як відмовка. [...] Я зустрічав в ФРН уже
десятки людей з занепокоєним сумлінням, людей, що бажають,
але не завжди знають, як нам допомогти»**.

Ігореві есе публікували невеликі літературні журнали з ма-
ленькими накладками, але які були теоретично впливовими, адже
їх читала культурна еліта. Есе Ігоря «Право читати» опубліку-

* Історія Олександра Фельдмана.

** Цит. за: Померанцев І. Око і сльоза / Пер. з рос. І. Кошелівця // Сучасність,
№4 (220). — 1979. — С. 29.

вав журнал *Partisan Review*^{*}, через кілька десятиліть стане відомо, що ЦРУ допомагало журналові вижити, скуповуючи накладі, коли продажі падали. Ще був *Encounter*^{**}, який пережив скандал із фінансуванням ЦРУ ще 1967 року [26].

У Холодній війні був і культурний фронт, й Ігор швидко туди втягнувся. 1980 року його запросили до Лондона на співбесіду у Російську службу BBC, із отриманням посади після того, як результати співбесіди, як тоді було заведено для всіх таких посад, затвердить службовець MI5^{***}. MI5 ніколи не просили процес затвердження самі — на BBC ніхто не мав доступу до секретної інформації. BBC само просило MI5 про це. Якщо британський

---

* *Partisan Review* — американський аналог журналів, які на пострадянському просторі називають «товстими». Засновано 1934 року Комуністичною партією США. Восени 1936 року журнал припинив вихід через суперечки всередині редакції. У 1937 році відновив роботу з оновленим складом, відтоді схилявся до симпатій троцькістам, писав про сталінські чистки та загалом СРСР, аж до остаточного відмежування від комуністичних симпатій після підписання пакту Молотова-Рібентропа 1939 року. Після війни політика редакції була відверто антикомуністичною, журнал публікував тексти Артура Кестлера та Джорджа Орвелла. Останнє число вийшло 2003 року.

** *Encounter* — літературний журнал, який заснував 1953 року британський поет і есеїст Стивен Спендер і американський журналіст Ірвінг Кристел. Журнал виходив у Великій Британії, був майданчиком для британських та американських лівих інтелектуалів антисталінської позиції. Журнал на початках фінансував антикомуністичний Конгрес культурної свободи (Congress for Cultural Freedom, CCF). У часи редакторства Мелвіна Ласкі (1958–1990) журнал приділяв значну увагу авторам і проблемам Центральної та Східної Європи, а також державам Африки й Азії, які здобували незалежність. Публікував поміж багатьох інших Артура Кестлера, Реймона Арона, Еліаса Канетті, Лешека Колаковського, Андрея Синявського, Йосифа Бродського, Юлія Даніеля, Александра Солженіцина, Васілія Аксьонова. Останнє число вийшло 1990 року.

*** *Military Intelligence, Section 5*, або MI5 — Військова розвідка, Секція 5 (англ.), агентство внутрішньої контррозвідки, є частиною системи безпеки Об'єднаного Королівства.

уряд колись звинуватив би ВВС у тих чи тих діях на шкоду країні, Корпорація змогла би сказати, що її працівників було заздалегідь перевірено. Затверджували не тільки іноземців, багато хто зі штату Корпорації проходили перевірку [27].

Також були міркування безпеки. 1978 року працівник Болгарської служби ВВС Георгі Марков ішов на роботу мостом Ватерлоо, коли відчув різкий біль у колінному суглобі. Він обернувся і побачив, як повз нього пройшов чоловік з парасолею. Наступного дня, помираючи, він зрозумів, що рицином його отруїли, вколовши парасолею. З часом виявилось, що вбивство скоїли болгарські спецслужби за допомогою рицину, наданого кафебістською лабораторією отрутних речовин під Москвою [28].

Ігор пройшов письмовий тест і перевірку. Ми переїхали до Лондона, потрапивши у маленьку квоту для радянських біженців, яким дозволяли в'їзд, — Британія надавала обмаль в'їзних віз для іммігрантів з-поза колишньої імперії. Утім, нас же мобілізували на Холодну війну.

Частина 3

НАЙБІЛЬШ ВРАЖАЮЧИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛІЦКРИГ В ІСТОРІЇ

У наші дні розмови про Холодну війну заступили розмови про війну інформаційну. Мій кабінет завалений товстезними звітами та дослідженнями, як-от «Кремлівський брендспойт брехні» та «Цифрова лінія Мажино». Я й сам писав про те, як «воюють інформацією»* і «як виграти інформаційну війну»**, аналізуючи використання Кремлем медіа в сусідніх країнах.

Під час цих досліджень мені трапився російський підручник під назвою «Операции информационно-психологической войны».

---

* Український переклад дослідження Пітера Померанцева та Майкла Вайса «Загроза нереальності: як Кремль воює інформацією, культурою та грошима» 2015 року опублікував часопис «Критика»: <https://krytyka.com/ua/articles/povelyteli-brekhni-informatsiya-kultura-ta-hroshi-na-sluzhbi-kremlya>

** Скорочений український переклад звіту Пітера Померанцева й Едварда Лукаса під назвою «Виграючи інформаційну війну: технології та контрстратегії в протидії російській пропаганді в Центральній та Східній Європі» опубліковано виданням MediaSapiens: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/17669/2016-10-20-rekomendatsii-z-protidii-propagandi-taktichni-strategichni-dovgostrokovi-tsentr-analizu-evropeiskoi-politiki-cepta/>

Краткий энциклопедический словарь-справочник» (видання 2011 року, поміж авторів зазначено Вепрінцева й інших, опубліковано у Москві видавництвом «Горячая линия — телеком», його можна купити онлайн за 348 рублів). Книжку призначено для «студентів, політтехнологів, спецслужб і держслужбовців» — така собі інструкція користувача для молодшого складу інформаційних воїнів. Згідно з цією інструкцією, використання інформаційної зброї на цілі «діє як невидима радіація». «Населення навіть не відчуває, як з ним працюють. Таким чином держава не вмикає механізми самозахисту».

З усього виглядає, що енциклопедія тлумачить інформаційну війну ширше за просто кібер- і медійні кампанії, як розумів її я, вона передбачає щось значно масштабніше. І що глибше я занурювався в російську літературу про «інформаційну війну», то більше здавалося, що це не просто інструмент зовнішньої політики, але також квазіідеологія, світогляд. Як вона відрізняється від Холодної війни і як її виграти (або програти)?

Операція «Перестройка»

Наприкінці 1990-х і в перше десятиліття ХХІ століття ідея інформаційної війни почала захоплювати уми певного кшталту російських аналітиків у сфері геополітики, пов'язаних зі спецслужбами. Вони намагалися зрозуміти історію загалом і падіння Радянського Союзу зокрема. Агенти спецслужб, які перетворилися на науковців, стверджували, що радянська імперія завалилася не через бездарну економічну політику, порушення прав людини, брехню, а через «інформаційні віруси», занесені західними спецслужбами разом із «троянським конем» — ідеями свободи слова й економічних реформ (Операція «Перестройка») [1].

За поширення цих «вірусів», мовляв, відповідали секретні агенти в радянському істеблїшменті, які прикидалися так званими модернізаторами, у спілці з керованою з Вашингтона п'ятою колоною дисидентів-антирадянщиків.

Упродовж тривалого часу подібні теорії не потрапляли у російський мейнстрім. Та коли Кремль шукав способи пояснити кольорові революції і зростання незадоволення всередині країни, яке виявилось у багатотисячних протестах проти правління Владіміра Путіна 2011 і 2012 рр., усю цю всеохопну філософію інформаційної війни почали щоразу дужче розганяти телеведучі та політтехнологи. Сьогодні, кажуть вони, Захід веде інформаційну війну проти Росії,

підступно використовуючи ВВС та правозахисні громадські організації, організації, які займаються перевіркою інформації та антикорупційними розслідуваннями.

Один з найпрямолінійніших публічних промоутерів інформаційної війни — Ігор Ашманов [2], частий гість ток-шоу на телебаченні та радіо. «Ми вже пережили самі та спостерігали кілька інформаційних війн: розпад СРСР, події в Югославії, Іраку, Лівії тощо», — каже Ашманов в одному зі своїх численних інтерв'ю [3]. Він також пояснював російським законотворцям, що гугл, фейсбук і твітер — ідеологічна зброя, націлена на Росію [4].

Проте Ашманов не маразматичний кагебіст. Він — один з батьків російського інтернету, колишній очільник другого за масштабами пошуковика в країні*. Відвідуючи його хай-теківський офіс у Москві, з розсипами свіжих фруктів, фініків і горіхів на столі, я легко можу уявити таку зустріч в Пало-Альто або Берліні. Ашманов, у спортивному одязі та окулярах у тонкій оправі, був би своїм на будь-якій технологічній конференції.

Велика ідея Ашманова — «цифровий суверенітет»: уряд контролює, до якої інформації має доступ населення. До цього впевнено крокує Китай з його Великим Фаєрволом і цензурою, які Захід, своєю чергою, хоче підважити розмовами про «свободу слова». Інформаційний суверенітет, на його думку, недосяжний, поки немає ідеології, що захищає ваші підходи у перешкоджанні одним потокам інформації на користь інших [5].

---

* Ідеться про російський пошуковик Rambler. Ашманов прийшов у компанію Rambler зі своєю командою на посаду директора з розробок і досліджень наприкінці 1999 року, став виконавчим директором компанії Rambler у січні 2001 року, але загалом пропрацював лише півтора року.

«Якщо твою ідеологію імпортовано... як-от лібералізм, то ти завжди граєш за чужими правилами, які постійно змінює хтось інший. Тебе завжди можна призначити винним, порушником правил демократії... [...] Ідеологію потрібно виробляти всередині країни, як і операційні системи, ракети, інсулін і зерно. І захищатися, і підтримуватися інформаційним суверенітетом» [6].

Згідно з цим світоглядом інформація йде попереду суті. Спочатку у вас з'являється ціль інформаційної війни, потім ви створюєте ідеологію, яка їй пасує. Чи ця ідеологія правильна чи неправильна, не має значення, вона просто має виконувати тактичні функції. Замість зіткнення ідей, що призводить до холодної війни, у цьому випадку інформаційна війна створює потребу в ідеологіях.

Справді, нескладно знайти чимало прикладів, коли США діяли, як стверджує Ашманов, лицемірно щодо свободи і прав людини, підтримуючи їх просування у противників та ігноруючи порушення цих прав і свобод у союзників. Говорячи обтічною мовою дипломатів, цінності й інтереси не завжди йдуть рука об руку.

З іншого боку, допоки США тримають видимість, що справді вірять у щось, коли просувають свій імідж за кордоном, їм доводиться принаймні іноді щось у цьому напрямку робити.

Як пояснює оксфордська професорка Розмарі Фут, можна відстежити коріння нарративу свободи в американській зовнішній політиці аж до промови президента Франкліна Делано Рузвельта 1941 року «Чотири свободи», в якій він проголосив свободу слова, віросповідання, свободу від страху та свободу від злиднів засадами демократичного світу. Проголошення такого меседжу на такому рівні означало, що політика та практика мусять принаймні якоюсь мірою відповідати обіцянкам.

Ще 1949 року «негритянське* питання» окреслювалося посольством США у Москві як «головна тема радянської пропаганди», яке треба вирішувати вдома для захисту американської зовнішньої політики [7]. Протягом 1950-х років Департамент юстиції США міг переконувати, що десегрегація всередині США важлива, адже це допоможе просувати імідж США як бастиону свободи на міжнародній арені. На початку 1970-х, після війни у В'єтнамі, американської підтримки переворотів у Чилі та інтервенції США у Домініканську Республіку, у Конгресі відбулися слухання щодо порушення прав людини у цих країнах. За підсумками було створено Бюро з прав людини** у Державному департаменті США, яке мало би зближувати риторику про свободу і права людини та політику.

Тим часом у Радянському Союзі дисиденти могли використовувати Гельсінські угоди, вимагаючи, щоби влада «дотримувалася власних законів», пробуючи принаймні присоромити її на міжнародному рівні.

Це були маленькі перемоги у великому потоці жахиття Холодної війни, але поняття інформаційної війни як такої, що визначає історію, спростовує навіть ці досягнення та підміняє лицемірство не чимсь кращим, проте світом, в якому немає цінностей. Така візія передбачає, що вся інформація стає, як для військових стратегів, просто засобом підважування ворога, інструментом підриву, гальмування, обморочення, розхитування. Простору для дискусії не залишається; ідеали самі по собі нерелевантні.

Це створює сумнівну ситуацію. У книжці «Не думай про слона» професор когнітивної лінгвістики Джордж Лейкофф

* На той час слово «Negro» ще вживали у пресі та літературі.

** Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor — Бюро з питань демократії, прав людини і праці.

визначає перемогу і поразку у політиці як досягнення фреймування* тематик у спосіб, що сприяє вашим цілям. Визначення меж дискусії означає перемогу в дискусії. Якщо ви кажете комусь не думати про слона, вони врешті думатимуть про слона. «Коли ми заперечуємо рамку, ми встановлюємо рамку... коли ви сперечаєтесь з іншою позицією, не використовуйте їхню мову. Їхня мова тягне за собою рамку — і це буде не та рамка, яка вам потрібна» [8].

Я вже бачив це на Філіппінах, де Rappler заохочував мову Дутерте з його «війною з наркотиками» і таким чином проклав йому дорогу до справжніх вбивств. Обличчя російських телеканалів іншомовлення — Russia Today та Sputnik — послуговувалися мовою інформаційної війни, навіть отримували військові нагороди за свою службу уряду [9]. Тому західні журналісти й аналітики, включно зі мною, закидають їм те, що вони є військовими органами в інформаційній війні. Проте описуючи їх у такий спосіб, чи власне не допомагаємо їм, створюючи їм образ, якого вони і потребують, щоби отримати більше фінансування від режиму, що прагне на все дивитися крізь рамку інформаційної війни? Чи вказуючи на кремлівську мову інформаційної війни, врешті, не посилюємо її? Чи нескінченні статті, слухання у сенаті та на зустрічах аналітичних центрів з їхньою кислою кавою — а я чимало писав і чимало відвідав, — не несуть небезпеки підживлення цього поняття, навіть намагаючись його викрити?

Довготермінові наслідки йдуть ще глибше. Якщо всю інформацію бачити як частину війни, можемо розпрощатися

---

* Від «frame» — рамка (англ.). Фреймування визначає сприйняття подій та явищ аудиторіями у певний заздалегідь заданий, невідрефлексований спосіб, непомітно для них встановлює рамку засновків, «само собою зрозумілого».

з мріями про глобальний інформаційний простір, де вільно ширяться ідеї, підтримуючи демократію обговорення*. Натомість найкращим сценарієм майбутнього, на який можна сподіватися, стає «інформаційний мир», за якого кожна сторона поважає «інформаційний суверенітет» іншої: облюбований і Пекіном, і Москвою концепт і власне прикриття для посилення цензури.

Проте було би глупством просто ігнорувати інформаційні операції Кремля. Паралізувавши Естонію через поєднання медійної атаки та хакерства 2007 року, він випробував, наскільки сильним може бути ефект. В Україні інформаційні операції супроводжували безпосереднє вторгнення.

На безкінечних панельних дискусіях в аналітичних центрах у Вашингтоні, Лондоні та Брюсселі військові теоретики, журналісти й чиновники намагалися збагнути російський підхід до «війни» та міжнародного конфлікту. Одні називають його «повним спектром військових дій», інші — «нелінійними військовими діями», а дехто — «невизначеними» та «військовими діями в сірій зоні» [10]. У Східній Європі з'явилися державні дослідницькі центри з вивчення «гібридних військових дій», де «гібридні», здається, є дипломатичним способом не називати військові дії «російськими».

Є речі, щодо яких деякі експерти можуть принаймні іноді погоджуватися. Передусім із тим, що російський підхід розмиває межі між війною і миром, результатом чого є стан перманентного конфлікту, який ані повністю розгортається, ані повністю затухає. І в цьому конфлікті інформаційні кампанії виконують винятково важливу роль.

Підсумовуючи цілі російських «військових дій нового покоління», Яніс Берзінш із Латвійської військової академії описує зсув від прямого знищення противника до його

---

* Також називають деліберативною демократією.

внутрішнього розпаду, від війни звичними збройними силами до війни нерегулярними угрупованнями, від прямого протистояння до безконтактної війни, від фізичного середовища до людської свідомості, від війни у певний відтинок часу до стану перманентної війни як природного стану життя країни [11].

Виходить парадокс. З одного боку, необхідно виявляти та викривати, як Кремль з його військовим способом мислення використовує інформацію, щоби заплутувати, залякувати, розділяти та стримувати. З іншого, так ми ризикуємо підсилювати кремлівський світогляд самим актом відповіді на нього.

Ніде цей парадокс не втілено з такою інтенсивністю, як в Україні. Саме тут Кремль випробовує військові дії наступного покоління, але тут же він пробує поширити всеохопний світогляд інформаційної війни.

Тож як виграти в інформаційній війні, якщо найнебезпечнішим її складником, можливо, є сама ідея інформаційної війни?

Найбільш вражаючий інформаційний блицкриг в історії

Тетяну можна було б уявити будь-ким, але не солдатом. Та на початку 2014 року, на піку української революції — повстання проти промосковського президента, Тетяна раптом виявила, що спроможна вирішувати питання життя і смерті. Сидячи у квартирі батька у піжамі, вона тримала руку на клавіатурі, знаючи, що натисне одну клавішу — і може приректи дуже реальних людей на дуже реальну смерть, натисне іншу — і революцію й усе, за що боролися вона, її друзі та тисячі інших людей, може бути втрачено.

Тоді Тетяна вела фейсбук-сторінку «Громадський сектор Євромайдану», одну з провідних опозиційних груп української революції проти президента Віктора Януковича та його патронів у Кремлі. Вона постила фото і відео, які точно потрапляли у філософію ненасильницького спротиву Срджі Поповича: протестувальник грає на фортепіано на вулиці, обличчям до міліцейського кордону, фото протестувальників, які тримають дзеркала перед внутрішніми військами, зображення сутички між міліціонером і протестувальником, на якому міліціонер тримає зброю, а протестувальник «стріляє» значком фейсбука, символізуючи, якими істотними були соцмережі для протестів. Онлайн активісти могли організувати все — від медичної допомоги до юридичного захисту, координуючи мільйонні протести та збираючи гроші між українців за кордоном на їжу та житло.

Тетяна провела з клавіатурою довгі місяці протесту. «Громадський сектор» мав 45 000 фоловерів і 150 000 відвідувачів брали участь у їхніх акціях — люди, які не довіряли політикам, але вірили волонтерам, як-от Тетяна.

Тетяна приєдналася до «Громадського сектору», бо хотіла бути частиною цього історичного моменту, чогось, про що розповідатиме своїм майбутнім дітям. Це повстання назвали Революцією гідності. Воно почалося, коли президент Янукович раптом відмовився від давнішої обіцянки підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом в обмін на 16-мільярдну позику Кремля. Після побиття студентів Януковичевою міліцією революція почала символізувати прагнення менш корумпованого уряду, справедливішого суспільства, втілене у слові «Європа» — іншою назвою революції був «Євромайдан», адже протести відбувалися саме на майдані Незалежності.

Тетяна постила на сайт так само, як ставила статті на своїй звичній роботі фінансовою журналісткою. Вона ка-

зала собі, що в якийсь спосіб залишатиметься неупередженою. Вона, звісно, була за демократію та права людини, але її не втягнути в поширення дезінформації, вона в таке не вляпається.

Зміна Тетяни була вранці. Загалом вона мешкала в Києві, але так трапилося, що того дня вона опинилася у своєму рідному місті Луганську, одному з обласних центрів на сході країни, Донбасі. Більшість людей там дивилися російське телебачення, яке розповідало про революцію як неофашистську, зрежисовану американцями змову. Там Тетяна нікому не казала, що працює для «Громадського сектору».

Вона прокинулася о дев'ятій ранку, увімкнула комп'ютер і відкрила трансляцію з Майдану. Спочатку вона подумала, що помилково увімкнула якийсь бойовик — снайпери відстрілювали людей, на вулицях була кров. Потім задзвонив її телефон: це були активісти з Майдану. Вона чула постріли за їхніми спинами, а з деякою затримкою — і на прямій трансляції. «Клич людей на Майдан. Нам тут потрібні всі».

Тетяна також бачила, як з'являються пости в її фейбук-стрічці від людей на площі, попереджаючи усіх тікати та рятуватися. Активісти й далі їй телефонували, вимагаючи, щоби вона закликала їхню аудиторію приходити.

«Але ж людей убивають», — казала вона.

«Снайпери не наважаться, якщо буде більше людей».

«А якщо наважаться?»

«Це твоє рішення».

Це був не перший раз, коли вона ловила себе на тому, що її журналістський інстинкт залишатися відстороненою суперечив її революційній свідомості.

Кілька тижнів перед тим язичницького штибу націоналісти в балаклавах — Правий сектор — почали кидати коктейлі Молотова в міліцейський кордон. До того про Правий сектор майже ніхто не чув. Їх було лише кілька сотень,

але увесь шум довкола їхньої участі у жорстких сутичках стрімко зробив їх відомими. Гарячі голови швидко поповнювали їхні лави.

Тетяна не схвалювала насильницькі дії або ідеологію Правого сектора. На Майдані було повно різних «секторів», від неокозаків до неонархістів та неофашистів, які всі змогли зібратися за допомогою інтернету. Їхні ідеології були найрізноманітнішими. Друзі моїх батьків, які пройшли через м'ясорубку КГБ, також там були. Вони могли вбачати в Майдані відгомін своєї власної боротьби, хоча тепер піднесеної на рівень масових протестів, про які 1978 року годі було й мріяти. Для них Майдан був наступним етапом набагато давнішої боротьби проти «чекістів» у Кремлі та їхніх сатрапів у Києві. Тільки тепер це були не лише «свободолюбиві ліберали» на вулицях; кожен мав власні мотивації. Різні сектори не мали нічого спільного, окрім втоми від корупції Януковича та буденності насильства, і якимось чином випадало атакувати тих, кого бив той самий «Беркут», що й тебе.

«Громадський сектор» вирішив ігнорувати насильство Правого сектора, але Тетяна не могла ігнорувати кровопролиття на Майдані того ранку. Яка була її роль? Чи була вона, зрештою, пропагандисткою? Журналісткою? Чи вона була репортеркою на війні, чи рядовою на війні? Щоразу коли ти постиш або твітиш, або просто репостиш або ретвітиш, ти стаєш маленькою пропагандистською машиною. У цьому новому інформаційному потоці кожен мусить дійти своєї межі. Тетяна дійшла до своєї. Вона відмовилася закликати людей іти на Майдан. Вона просто повідомляла, що відбувається, і залишила їм самим вирішувати.

Багато лідерів з «Громадського сектору» залогінілися самі та закликали людей приходити на Майдан. Сто три учасники протестів загинули впродовж тих днів. Проте люди приходили і надалі. Вони і надалі тиснули, захопили

президентську резиденцію*, а тим часом в регіонах обласну адміністрацію за обласною адміністрацією захоплювали протестувальники, багато з них тепер і самі були озброєні. Президент Янукович утік у Росію. Лідери «Громадського сектору» приєдналися до політичних партій і брали участь у виборах. Тетяна не захотіла брати участь у публічній політиці та взагалі залишила рух.

Відтак Кремль почав відгризати втрачене. Російське ТБ заповнили вигадки про те, як Правий сектор рушає вирізати етнічних росіян в Крим, де вони становили більшість населення. У Севастополі в Криму групи казаків, сепаратистські партії та православні священники (усі фінансовані Кремлем) стали на чолі протестувальників, благаючи Путіна врятувати їх. Той послухався і анексував півострів.

Російське ТБ транслювало також моторошні сюжети про Правий сектор, який убиватиме росіян і на Східній Україні. Інтернет, за допомогою якого відбулася революція, заповнив кремлівський контент, який закачували з фабрики тролів під Пітером. Працівникам з колишньої роботи Людмили платили кілька сотень доларів на день за те, що вони постили картинки, коментарі та відео, сіючи сум'яття, ворожнечу та паніку на Східній Україні [12].

Кремлівська інформаційна кампанія була прелюдією до дій. Нерегулярні війська та місцеві поплічники Кремля захопили міста на Сході: Донецьк, рідне місто Тетяни Луганськ. Вони пародіювали візуальну мову повстання на Майдані: натовпи людей з прапорами (деколи завезені автобусами через кордон), барикади з палаючих шин, які стали символом подій у Києві. Усе це контрольовані Кремлем медіа назвали «Російською весною», паразитуючи на мові спротиву радянським військам у Чехословаччині 1968 року.

---

* Ідеться, вочевидь, про Межигір'я.

Як і в попередніх інформаційних кампаніях, Кремль намагався висміяти Майдан аж до втрати значущості. Водночас він відчайдушно прагнув зробити з повстання на Майдані масштабнішу історію про українців, якими потай маніпулює американська влада в рамках американської політики «зміни режимів», катастрофічної для Іраку та Лівії. Ігор Ашманов і керівники російських ЗМІ заявляли, що українське повстання було, звісно ж, продуктом інформаційної війни.

Якщо в кремлівського сторітелінгу була одна ціль, то це вона і є: показати, що бажання «свободи», цього пережитку логіки Холодної війни, не забезпечує миру і процвітання, натомість призводить до війни та спустошення (меседж призначений, у першу чергу і насамперед, власному народові, аби він і собі не захопився цією ідеєю). Аби цей наратив став реальністю, потрібно зробити все, щоб Україна ніколи не досягла миру. Країна мусить стікати кров'ю.

Коли українські війська атакували позиції сепаратистів, Кремль надсилав свої танки та розбивав їх, потім вони відходили і заявляли, що їх там узагалі не було. У наступні роки — власне, на момент, коли я це пишу — конфлікт стихав і розгорався знову, і не повномасштабна війна, і зовсім не мир. Міста на Донбасі брали і знову втрачали. Снаряди вибухали по обидва боки лінії розмежування. Російська армія проводила масові навчання на кордоні з Україною, і в країні починалася паніка. Сутички також мали непередбачувані наслідки. У липні 2014 року, коли російський зенітний ракетний комплекс збив пасажирський літак Malaysia Airlines з голландськими туристами над територією, яку контролювали підтримувані Кремлем сепаратисти, й усі 298 людей на борту загинули, інформаційна операція сягнула вершин абсурду: нібито літак збили українці, які думали, що це приватний літак Путіна, нібито мертві тіла

поклали в літак заздалегідь, а катастрофа була інсценуванням, літак збив український штурмовик... [13]

Командувач збройними силами НАТО назвав російську кампанію із захоплення Криму «найбільш вражаючим інформаційним бліцкригом» в історії. Утім саме звичайні українці, часто залишені напризволяще безпорадними урядовцями, зуміли запобігти поширенню бліцкригу на решту країни [14].

«Найгірше у цьому всьому, — каже Бабар Алієв спекотного літнього дня 2015 року, поки ми сидимо, оглушені високим жіночим вокалом російською, накладеним на нестерпно голосне техно, в северодонецькому кафе, — що я знову мушу брати в руки зброю. Десять років тому я зарікся носити зброю. Але я пошкодував про цю обіцянку, коли прийшли сепаратисти. Наступного разу я буду готовий».

Северодонецьк лежить на сході України, лише кілька кілометрів від російського кордону, де 2014 року сконцентрувалися російські війська, як багатьом тоді видавалося, готуючись до вторгнення. Інтернет-порталами саме ширилися чутки, що Правий сектор вже їде скидати пам'ятник Леніну, символ проросійської орієнтації. Місцеві угруповання — російські казаки та спортсмени, клуби лазерних боїв та літературні клуби — зібралися його захищати. Чутки не мали підстав — хтось намагався підбурити проросійські сили. Багато для цього не треба було. Северодонецьк — не те місто, яке відчуває надмір історичної прихильності до Української держави. Місто розбудовували в 1950-ті, стрункі ряди радянських модерністських білих блоків розташовано довкола 16 технічних училищ і чотирьох хімічних заводів. Як і в багатьох містах на Сході, мешканці приїжджали з усього

СРСР. Після Другої світової війни це було одне з небагатьох місць, куди можна приїхати без документів, — бюрократичний трюк, щоби привабити злочинців і волоцюг працювати на підприємствах важкої індустрії. Після розвалу Радянського Союзу місто розорилося: від заводів лишилися оголені скелети, лаконічні модерністські блоки розвалюються і облуплюються, вибоїни на дорогах такі жахливі, що їх треба об'їжджати хитрими маневрами. Письменник та журналіст Оуен Метьюз якось порівняв частини колишнього Радянського Союзу та їхніх мешканців із експериментом, який науковці закинули, залишивши лабораторних щурів гнити та пожирати один одного в іграшковому лабіринті. У Северодонецьку, з його сумішшю симетрії та розпаду, це порівняння видається особливо доречним. І в уяві багатьох Росія є кращим місцем.

Бабар, вебдизайнер тридцяти з чимось років, змішаного етнічного походження — звідусіль Радянського Союзу, зауважив, що проросійські клуби почали з'являтися тут у великій кількості після 2012 року, саме відколи Владімір Путін боровся з масовими протестами проти свого правління у Москві. Із початком повстання на Майдані їх з'явилося ще більше. На той час Бабар про це не думав — Україна, зрештою, була демократією. Тепер він припускає, що хтось якийсь час щось планував. Удень проросійські активісти збиралися на головній площі, де православні священники Московського патріархату та лідери Комуністичної партії проводили щоденні мітинги, закликаючи до єдності з Росією, розповідаючи, що на Майдані керують фашисти та всі під наркотиками.

«Якщо їх не зупинити, країна відкотиться назад», — подумав тоді Бабар. Він був у Києві під час Майдану і відчув, що революція стала своєрідним історичним стрибком у щось нове. Його перевертало, коли дивився, як «Беркут»

бив студентів у Києві. Протягом останніх кількох років він спостерігав, як партія Януковича відбирає бізнеси та грабує країну: уряд працював «кришею», а їх підтримував Путін. Нині у забутому владою Северодонецьку він зрозумів, що тепер йому самому лишилося вести інформаційну війну проти ворога, з надією, що зможе підбити інших приєднатися до нього.

Можливо, його мотивувало відчуття, що в його особистому минулому також було щось, повернення чого він хотів би уникнути. У середині 1990-х, підлітком, Бабар очолював банду. Його спеціалізацією було планування та здійснення складних пограбувань (він завжди поглядав згори на рекетирів-кришувальників: де там майстерність?). Потім він переключився на збирання дорогоцінних металів — золота і платини (він занурився у таблицю періодичної системи елементів) з решток місцевих хімічних заводів. Бабар залишив бандитське життя, коли врешті попався (як студент юридичного він знав, як відкупитися). Та навіть тепер, коли він давно вже був вебдизайнером і трохи піарником в інтернеті, він мав пацанську поставу, спортивні костюми та швидкий погляд кмітливого гопника (але також і раптову екстатичну посмішку дитини). У Северодонецьку багато хто досі не може повірити, що в Бабара з'явилася, як він це називає, «відраза до того, щоб різати людей».

Коли Бабар був на Майдані, на його фейсбук почали підписуватися проукраїнськи налаштовані мешканці Северодонецька, і тепер він відбивався в онлайні від сепаратистів — «кошмарив їх», як то кажуть російською. Бабар вигадав історію, що сепаратисти побили кількох гей-активістів, і тепер батальйон гей-фашистів приїжджає з Голландії помститися. Історія була дурацька, але дехто з сепаратистів повівся на неї та почав бити тривогу, тож врешті вони виглядали ідіотами. Бабар також придумав історію, що

дві сотні агентів Правого сектора під прикриттям причаїлися у помешканнях Северодонецька; вони буцімто їздять трамваями і підслуховують розмови людей, коли чують сепаратистські розмови, агенти виводять людей з трамваю, і більше їх ніхто не бачить. А ще записують імена таксистів, які хочуть, щоби Северодонецьк анексували. Сепаратистські портали були в паніці, і Бабар відчував, що виграє інформаційну війну. Він хотів, щоби вони усе ставили під сумнів і втрачали відчуття реальності, тобто хотів зробити з ними те, що Кремль робив з Україною.

Тепер йому потрібно було збудувати коаліцію, з якою можна виходити на вулиці. Але як мотивувати їх, коли не існувало спільної ідеї України, з якою вони могли себе співвідносити, і коли кожна тусовка в місті жила у власній інформаційній бульбашці?

Бабар пішов до кримінальних босів — *воров в законі*, які жили відповідно до суворого тюремного кодексу. Дехто з них був у першій банді Бабара, перед тим як він зав'язав. «Як ви можете бути з ментами заодно?» — питав їх Бабар, з'їжджаючи на *феню*, тюремний жаргон, яким послуговувалися вори в законі. «Ти був чесним арестантом [тобто таким, що живе за тюремним кодексом]. А тепер ти козел з рогами [на тюремному жаргоні «козел» — перебіжчик, найнижчий з найнижчих]». Вори в законі разом з Бабаром порахували втрати для бізнесу, якщо відбудеться вторгнення Кремля, і вирішили стати на бік України. Вони запропонували Бабару людей і зброю.

Бабар також пішов до пацанів, які займалися кришуванням. Чи вони хочуть, щоби сюди приїхали російські бандити? Вони заберуть їхню територію. І якщо місцеві банди все повірішували з українською міліцією, не факт, що зможуть так само домовитися з російською. Банди пообіцяли підтримати Бабара.

Бабар пішов до бізнесу. «Ви, чуваки, були в Європі, — казав їм, — знаєте, наскільки там простіше робити бізнес: ні гемора від чиновників, яким треба башляти, ні криші, якій теж треба башляти. Ну так на Майдані стоять, щоби були правила, як в Європі. Ви цього хочете?». Бізнесмени також стали на його бік.

Маючи свою коаліцію, Бабар зв'язався з активістами Майдану в Києві, які мали контакти в новому уряді. Лише кількох спецпідрозділів має вистачити. Упродовж весни 2014 року сепаратисти разом з російськими спецпризначенцями брали на Сході місто за містом, прапори незалежних Донецької та Луганської «народних республік» піднімали над місцевими адміністраціями. Бабар все чекав сигналу з Києва, але його не було. Він почав підозрювати, що Донбас злили у якійсь домовленості з Москвою. Він і надалі надзвонював своїм контактам, пояснюючи їм, що все підготував, — провів кампанію дезінформації, збудував союз різних угруповань...

У травні сепаратисти захопили владу у Северодонецьку. Місцева адміністрація зустріла їх з розкритими обіймами, зняла український прапор і повісила триколон Луганської народної республіки. Найобразливішим для Бабара було те, що коли за ним прийшли сепаратисти, їх було лише троє. Коли його арештовували в 1990-ті, менти відрядили три бусики зі спецназом у бронешилетах. А тепер було лише троє зі зброєю, які посадили його на потяг до Києва.

Його спроба у свій спосіб вести одноосібну інформаційну війну провалилася. В певному сенсі він спробував відтворити російський підхід: спочатку поширити дезінформацію, щоби заплутати ворога, а потім використати нерегулярні війська, бандитів і найманців, щоби утримати місто. Та українці виявилися надто повільними, щоби включитися.

Через кілька місяців українські війська нарешті з'явилися, тепер підкріплені добровольчими батальйонами патріотів та ультранационалістів (поміж них і Правим сектором). Армія оточила Северодонецьк та застосувала важку артилерію. Сепаратисти сподівалися, що російські війська втрутяться, проте, здається, усім було байдуже до того, щоби втримати «Север»: вони відійшли вглиб нових республік, на території довкола Донецька та Луганська. Бабар повернувся додому. Проте коли ми з ним розмовляли 2015 року, він не надто почувався переможцем. Ті самі політики та менти, які підтримували сепаратистів, досі керували містом. Дехто з українських військових і добровольців налаштували проти себе місцевих: то стріляли під час бійки у барі, то один з добробатів вирішив показати місцевій мафії, хто тут господар, змусивши бандита переплисти через річку і стріливши йому в голову, коли той був на середині. Коаліції так не будують.

Я спитав його про плани на майбутнє. Бабар сказав, що через спричинену війною фінансову кризу пропали і його старі контракти на розробку вебсайтів. Він хотів відкрити курси медіаграмотності для місцевих, але поки готовий до будь-якої роботи, хоч вантажником, щоби звести кінці з кінцями. Я спитав його, що би він викладав на «курсах медіаграмотності». Він пояснив, що вчив би людей, як перевіряти, чи новина в онлайні є реальною, перевіряти надійність джерел, використовувати зворотний пошук зображення, щоби перевіряти, чи фото справді звідти, звідки написано.

А хіба він сам не використовував дезінформацію, коли «кошмарив» сепаратистів фейковими чутками? Як він узгодить це з промоцією кампаній медійної грамотності?

Бабар усміхнувся: «Я вірю в дезінформацію для тієї сторони і медіаграмотність для моєї сторони».

В Україні з'являлося дедалі більше нових інформаційних волонтерських груп, і я вирішив дізнатися, як це — бути по інший бік їхніх кампаній.

«Ще живий там, сепар? Подивимось, чи надовго». Таку есемеску отримав Андрей Шталь на свою мобілку досмартфонної ще епохи. «Як завжди, без номера, не відстежиш», — каже Андрей. Здається, що він звик до повідомлень і більше занепокоєний тим, що активісти із самопроголошених «громадських груп інформаційного спротиву» включили його у перелік «зрадників», але подали його стару адресу. «А що, як вони прийдуть і поб'ють людину, яка там тепер живе, хто взагалі не має до цього відношення?»

Андрей з Краматорська, що на південь від Северодонецька. Як і Север, його спершу зайняли контрольовані Росією угруповання, а потім відвоювали українські війська. Він працював у муніципальній газеті в Краматорську. Коли сепаратисти з росіянами взяли Краматорськ й оголосили його частиною ДНР, більшість працівників поїхали з міста, а Андрей залишився редактором. Його газета публікувала інформацію про каналізацію, ремонт доріг і школи — жодної політики, і ніколи не збочував на інші теми. Це врятувало його, коли українська армія звільнила місто. Його арештували волонтери українського добробату в Дніпропетровську. Його побили і три дні тримали з мішком на голові, та зрештою відпустили.

Андрей мав проблеми з активістами-патріотами через поезію, а не журналістську діяльність.

«У поезії я можу бути собою. Голові Донецької Народної Республіки подобається моя поезія, він відповідає мені імпровізованими віршами на фейсбуці».

Ми йдемо через невеличкий міський парк у Краматорську і широким неокласичним радянським бульваром

у місцеве кафе з вайфаєм, щоб він мені показав свою поезію. Вдалині ми бачимо підсвічені сонцем пагорби Донбасу.

На місцевих поетичних порталах — десятки віршів Андрея. Ми клікаємо на один з його новіших творів. Він починається з сатири на Майдан, у стилі радянської дитячої поезії:

Станут жить здесь и устроят...

Настоящий, жаркий ад.

А тебя мои герои

В садомита превратят.

«Я був проти Майдану, — каже мені Андрей. — Я одразу відчув, що він призведе до війни. Я інколи маю передчуття майбутнього». Молодий чоловік, з яким вони разом росли, приєднався до підтримуваних Росією бойовиків у Краматорську. У своїх віршах він розповідає, як бездумно, хаотично вони вирішували брати в руки зброю. «Вони були місцевими торчками та бандитами, дітьми міліціонерів і чиновників. Як я міг їх ненавидіти? Ніхто не чув Донбас».

«Ніхто не чув Донбас». Я часто чув цю фразу на Сході, таке собі універсальне пояснення відчуття, що політики в Києві не розуміли місцеві потреби. Конфлікт розгортався, і вірші Андрея ставали дедалі похмурішими:

Не враги, не фашисты сожгли мою хату.

Все, кто был на Майдане, они виноваты.

Эйфория, которую я ценю как

Запоздалую пулю для Яценюка.

[...]

Раньше быть я хотел музыкантом, артистом,

А сегодня проснулся вдруг сепаратистом.

Если речь мне дана, ей не быть Посполитой!

Я живу на Руси! Русь еще не убита. [15]

Багато Андреевих віршів перегукуються з радянськими мотивами та піснями. Його не полишає підлітковий спогад: 1991 року він був на шкільній екскурсії у Литві й бачив, як натовп намагається стягнути з постаменту пам'ятник Леніну. Довгою дорогою потягом назад у Донецьк він написав свій перший вірш, алегорію Радянського Союзу як потяга, який стає надто старим, та країни, в якій починається громадянська війна.

«Леніни падали тоді, і вони знову падають зараз, — зітхає він. — Ще тоді у мене було погане передчуття щодо майбутнього».

Коли ми зустрілися у Краматорську, у Києві саме прийняли закон, який забороняє радянські назви вулиць і радянську символіку. Пам'ятник Леніну на центральній площі знесли, лишивши голий постамент з українським прапором*. Урядовці переконували, що зміна назв вулиць і демонтаж пам'ятників є необхідною складовою інформаційної війни з Кремлем, який нескінченно годує аудиторію радянськими фільмами та кампаніями у соцмережах, що переозначують сучасність як безперервну Другу світову війну проти вічно живих фашистів. Проте закони могли також грати на руку Кремлю, зміщуючи фокус Майдану з пошуку кращого майбутнього на битву з минулим, яка може призвести лише до поділів.

«Комуністи тут усе побудували. Усі, хто чогось досягнув, досягнули цього завдяки партії — то чому ми маємо їх забу-

---

* Пам'ятник Леніну в Краматорську знесли учасники мітингу 17 квітня 2015 року. Верховна Рада України ухвалила пакет т.зв. законів про декомунізацію, зокрема Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» 9 квітня 2015 року, але голова ВР Володимир Гройсман підписав їх лише через 20 днів після ухвалення. Президент України Петро Порошенко підписав закони 15 травня, а опубліковано їх було 20 травня 2015 року.

вати? — жалівся Андрей. — Тут багато хто не може відкрито сказати, що думає. Вони натомість живуть в онлайні, і їм важливо не бути самотніми. Я можу сформулювати те, що вони відчують».

Переймаючи мову Кремля і відповідаючи Кремлю його мовою, українські воїни інформаційної війни ризикували грати у московську гру. Ти або на тій, або на іншій стороні інформаційного конфлікту, або зрадник, або патріот. І саме такого поділу потребував Кремль для підігрівання своєї дуже реальної війни. Як утримати суспільство разом?

Я почав розуміти це краще в Одесі, де заарештували мого батька, де нелінійна, гібридна, невизначена війна, війна повного спектру, війна нового покоління сягнула одного з найфатальніших моментів.

Коли Ігоря заарештували в Одесі 1976 року, ЗМІ, доступні в місті, жорстко цензурували. Нині в Одесі мовлять 14 тільки місцевих кабельних телеканалів, не кажучи про десятки українських і сотні міжнародних, доступних у більшості безкоштовних пакетів. В інтернеті є десятки місцевих новинних сайтів і безліч груп у соцмережах.

Одеса завжди була портовим містом, у якому мешкали євреї та греки, росіяни, румуни, українці та болгари. Нині порт є великим міжнародним перевалочним пунктом для товарів, які поставляють в Європу, — і легально, і незаконно. Багато з них продають на Сьомому кілометрі. Як стверджують деякі місцеві, це найбільший у світі ринок під відкритим небом: кілометри контейнерів, поскладаних один на одній у багат шаровому лабіринті, кожен з яких перетворений на магазин, де нігерійці продають фальшивий Nike, фальшиві програвачі та фальшиві Gucci, в'єтнамці обміню-

ють гроші, а індійці розвішують шовк і муслін. Кажуть, тут також можна придбати зброю, якщо знати, кого й як питати. І не тільки пістолети, а й зенітні ракети.

Саме цей тонкий етнічний баланс Кремль намагався похитнути і занурити у громадянську війну. У травні 2014 року, саме коли кремлівські сили брали місто за містом на Донбасі, проукраїнські сили протистояли проросійським, які опинилися в одеському Будинку профспілок. Почалася пожежа, і хоча в будівлі палало полум'я, кількість загиблих ще встановлювали, чутки і брехня уже ширилися в медіа. Перші відео на YouTube були розмитими і жахливими. Сотні проросійських активістів ховалися у будівлі. Проукраїнські активісти стріляли в них та кидали молотки. Будівля зайнялася. Люди почали стрибати з вікон — так швидко, що здавалося, їх штовхають назустріч смерті. Дехто з українців вітав це [16].

На перших фото звітках були десятки трупів у скрючених позах. Один з них — вагітна жінка. В інтернеті з'явилися інтерв'ю зі свідками, які стверджували, що у будівлі переходили ескадрони смерті Правого сектора. Анонімні свідки розповідали, що Правий сектор був підготовлений, був у протигазах і страчував людей прямо на місці. Попередні підрахунки загиблих сягали 40 жертв, але з'являлися матеріали, що насправді були сотні.

Новина стала міжнародною. Прокремлівські активісти у Бельгії та Італії почали кампанію за перейменування площ в Європі на «площі Одеських мучеників».

У наступні після пожежі дні мешканці Одеси, громадяни міста безперервної балаканини, міста, відомого своїм гумором, припинили говорити одне з одним. Ніхто нікому не довіряв. Чутки почали робити з міста ворога собі самому. Опитування громадської думки показували рівний розкол між тими, хто хотів, щоби місто стало частиною Росії, і тими,

хто хотів бути частиною України. Проросійські блогери почали просити Путіна врятувати місто від хаосу і ввести війська. Згодом з'являться записи телефонних розмов російських політиків безпосередньо з бандами тітушок в Одесі, в яких вони дають безпосередні вказівки, коли провокувати більше зіткнень.

Група одеситів, і проросійських, і проукраїнських, взяла на себе проведення громадського розслідування. Вони вважали, що аби повернути в місто єдність, одеситам потрібно знати, що трапилося у тій пожежі. Було очевидно, що на офіційне розслідування годі покладатися: надто багато чиновників мали би відповісти за наслідки.

Громадське розслідування зібрало події того дня з відеозаписів і численних показів свідків, результатів розтинів та фото. Проблеми у той день розпочалися раніше. Виявилось, що кидали молотови та стріляли обидві сторони, що барикади довкола будівлі зайнялися випадково, що розтини свідчать про 34 загиблих — усі від задущення, а не від загадкових страт. «Вагітній» жінці було за 50, вона померла від отруєння димом, впала у позі, в якій її живіт виглядав круглим. Восьмеро людей, які розбилися насмерть, знепритомніли і випали з вікна — нікого з них не штовхали.

Громадське розслідування спромоглося встановити істотні факти про те, що трапилося під час пожежі, але коли представляли результати, зацікавлених було небагато. «Тут немає єдності, — каже мені Татяна Герасімова, одна з ініціаторів громадського розслідування. Ми сидимо в кафе біля Опері. — Кожен живе у власній реальності, у кожного своя правда, примирення немає. Ми зробили розслідування, щоби показати, що між правдою і брехнею є різниця. І з цього огляду воно успішним не було».

Схожі жалі я почув від студентів університету, де читав лекцію про... інформаційну війну. Друзі та родичі студен-

тів просто вибирали ту версію історії з пожежею, яка краще пасувала їхньому світогляду. Коли вони сиділи й обговорювали її у своїх групах у соцмережах, проукраїнські учасники бачили її у свій спосіб, проросійські — у свій. Коли перед ними поставали вкрай суперечливі версії реальності, люди обирали ту, яка їм підходила.

Проте попри ці розлами у спільній реальності Одесу не охопила громадянська війна. Того тижня, коли я туди навідався, літо було в розпалі. Бари й дискотеки — залюднені, усі квитки в Оперу — продано. «Місту потрібно знову відчути себе живим після того, як воно подивилося смерті в обличчя», — каже Герасімова.

Та цього не було досягнуто так просто. Тимчасом як громадське розслідування намагалося об'єднати місто в один спосіб, деякі одесити спробували інший підхід. Зоя Казанжи працювала в обласній державній адміністрації, коли загроза громадянської війни була найвища. Вона відчувала, що знає про своє рідне місто щось таке, чого не знає Путін. Так, Одеса була подрібнена, як і будь-яке інше глобалізоване місто, проте її різноманітні спільноти поєднувало щось глибинне. Окрім кількох фанатиків, більшість містян бачила Одесу заможним, відкритим торговельним портом, містом торгівлі та комерсантів. Вони підуть за силами, які гарантуватимуть їхню безпеку, — чи то росіянами, чи українцями, чи ЄС, чи НАТО. Тож замість підігрівати етнічне протистояння, як того бажав Кремль, замість прагнути й надалі ділити місто на патріотів і зрадників, Казанжи та її колеги вирішили апелювати до того спільного, що сповідують усі сторони. Вони розвісили плакати по всій Одесі з фото із руйнуваннями у містах недалекого Донбасу, де сепаратизм призвів до руйнівної війни. Попри усі розбіжності, ніхто в Одесі не бажав такого майбутнього. Ніхто не бажав фізичного нищення. Найплідніший маневр інформаційної війни — від-

кинути ідею «інформаційної війни» взагалі та показати, до чого призводить війна реальна.

Проте, приїхавши в зону прямого воєнного конфлікту, я невдовзі виявив, що, навіть коли перестрілки й артобстріли цілком реальні, водночас кожну дію, зокрема і воєнну дію, вчиняють, тримаючи в голові її вплив на інформаційне протистояння...

Як воювати на війні, якої, можливо, не існує

Дзержинськ — шахтарське містечко на самому краю території, контрольованої українськими військами, на лінії зіткнення. Позиції сепаратистів за кілька кілометрів звідси. Насувалася літня гроза, коли я приїхав, звуки грому перегукувалися зі звуками важкої артилерії. Кілька днів перед тим снаряд потрапив у місцеве озеро. Риба позапливала у розлами або лежала мертва на поверхні води. Мешканці Дзержинська їли рибу, але деяка лишилася всихати на стежках, і багато плавало в озері черевом догори. Запах був потужний.

Я приїхав з невеликою знімальною групою інтернет-телебачення з Києва, одного з небагатьох українських медіа, не фінансованих олігархами. Проїжджаючи через місто, ми рухалися дорогами з вибоїнами завбільшки з труну, бачили порожні фабрики з обдертими стінами, маленького хлопця, який вів п'яну маму узбіччям, місцевих чоловіків з шолудивими обличчями. Я зупинився сфотографувати бетонний ствол вугільної шахти із зяючою дірою у стінах. Я припустив, що це слід від снаряду, але виявилось, що стіну розколупали місцеві задовго до війни, шукали металобрухт.

Дзержинськ названо на честь Фелікса Дзержинського, людини, яка створила радянські спецслужби, сумнозвісний ЧК*. Коли я спитав місцеву дівчинку-підлітка, чи вона знає, хто це був, вона відповіла, що «чула про нього у школі, але не пам'ятаю». Це не було чимсь незвичним: кілька тижнів перед тим по телебаченню був жартівливий репортаж про те, як молоді люди у Дзержинську не мають жодного уявлення, на честь кого назвали місто. Згодом того року його перейменували на Торецьк, відповідно до законів про декомунізацію**. Особливих протестів не було.

На тлі грозового неба темніли силуети шахт. Деякі з шахт тепер не використовували. Інші заіржавіли, але працювали.

Місцева адміністрація Дзержинська пережила усі революції. У квітні 2014-го вона з розкритими обіймами вітала сепаратистів. Дві підконтрольні їй газети підтримували ДНР. Коли кількома місяцями пізніше українська армія повернула місто, вона обстріляла мерію. Адміністрація швидко домовилася з військовими. Проте хоча місто нині офіційно є українською територією, тут досі не подивився українське телебачення, якщо немає пакета кабельного ТБ. Російські телеканали та телебачення ДНР і досі у вільному доступі. Дзержинськ, може, й українська територія, але інформацією тут досі править Кремль.

Проукраїнські активісти були нервові. Олег, старший чоловік з сивими вусами та в кашкеті, був серед тих шахтарів, які долучилися до повалення Радянського Союзу, учасник

---

* Повна назва російською — Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при СНК РСФСР, звідси ЧК — «чрезвычайная комиссия», надзвичайна комісія. Створено у грудні 1917 року.

** Торецьк було перейменовано у лютому 2016 року (постанова Верховної Ради № 3854).

великого страйку 1989 року, коли шахтарі засипали дороги битим склом, щоби не пройшли кремлівські танки. Володя молодший, з великими руками та гривкою, як у соліста бойзбенду. Він також колишній шахтар, який кілька років попрацював у Швеції. Він знав, що життя може бути іншим.

Володя й Олег були впевнені, що адміністрація хотіла би позбутися активістів з їхніми набридливими антикорупційними протестами. Вони непокоїлися, що Київ готовий залишити їх напризволяще.

«Якби про нас не згадували по телевізору, то ніхто б і не помітив, що місто втрачено, — каже Володя. — Ми зникаємо».

Перед його бусиком — пачка листівок:

«Від 7 до 12 років покарання за “побутовий” сепаратизм: телефонуйте за цим номером, якщо ви виявили “побутового” сепаратиста!

Як виявити “побутового” сепаратиста?

- Закликає Росію ввести війська
- Ображає цінності українського народу
- Ширить брехню
- Ширить страх і паніку, занепадницькі настрої*.

Я спитав Володю, де він узяв ці листівки. Він відповів мені, геть без гордощів, що зробив їх сам. Я спитав, чи це аж така добра ідея.

«Телефонні номери навіть не справжні, — сказав він. — Вони просто щоб налякати. Ми тут зовсім самі. Треба щось робити».

Ми приїхали до радянської висотки, яка здіймалася над районом дерев'яних хат, подекуди понищених вибухами.

---

* Схожу кампанію 2015 року ініціювало об'єднання регіональних медіа-центрів Харкова, Одеси, Дніпропетровська та Запоріжжя, за підтримки СБУ та Міністерства оборони. Майже такі самі тексти на білбордах та оголошеннях у рамках цієї кампанії були російською мовою. Листівки розповсюджували у 27 містах України.

База українських військ була за пів кілометра, тож ця територія часто потрапляла під обстріли. Олег показав мені сліди від шрапнелі на металічних дверях його під'їзду. На лавочці під під'їздом сидить кілька жінок. Вони розлючені тим, що українці розташували базу так близько від них: коли місто входило в ДНР, не було сутічок, українська армія принесла їм війну. Одна з жінок розповідає мені, як її балкон пробив снаряд.

Олег закипає: «Наш мер — сепар. Тому тут і армія. Йому в тюрмі місце».

«Я все життя за копійки працювала, і що я маю? — повз проходить жінка у сукні в соняхи. — Бомби!»

«Вони звідтам летіли — там українські позиції. Це не ДНР», — кричить одна з жінок. Пізніше вона показує мені воронку у землі, дерево, що у неї впало. «Дивіться, — каже. — Ясно же, що прилетіло з українського боку».

Взагалі воно не ясно. Малоймовірно, думав я, щоби українці обстрілювали свою територію на відстані пів кілометра. Але це ж не про сукупність доказів. Журналісти, які подорожували регіоном, попереджали мене про цей феномен: люди підбиратимуть докази так, щоби вони пасували картині світу, яку вони засвоїли з телебачення, хай усе це й не тримається купи.

«Українці бомблять одне одного! — каже ще хтось. — Правий сектор хоче йти на Київ, і вони одне з одним б'ються».

«То американці. Вони сюди прийшли по наш газ. Я чула, що тут у наших лікарнях поранені американські солдати».

Олег стає ще розлюченішим, кричить на жінок, каже, що вони зрадниці. Вони починають його проганяти. Він знімає сорочку та показує їм рану від кулі: каже, росіяни підстрілили його, коли він ніс їжу на передову. Каже, що Путін прийшов в Україну, бо боїться, що Росія розвалюється. Жінки кажуть, що Путін нічого не боїться.

Олег іде до машини і повертається з листівками, починає їм роздавати. «Ха! Думаєш, ми того боїмося?» Жінки сміються й викидають листівки у смітник.

Потім вони повертаються до оператора і до мене і починають кричати на нас. «Ви все одно повирізаєте, що ми казали. Чого нам вам вірити? Донбас ніхто не чує!»

Знову ця фраза, її повторюють, мов мантру: «Ніхто не чує Донбас». Вона нагадує мені молитву, релігійну ламентачію до втраченого Бога, повторюваний мотив Псалмів, плач за Господом, що відвернувся, молитви на Йом Кіппур, які благують Господа почути Його народ.

«Ти, Господи, що мовив до Авраама, Якова та Ісаака, Господи, що мовив до нас у Сінайській пустелі, почуй же, Господи, почуй, почуй, почуй Донбас!»

Я прокинувся у більярдній. Було ще темно, і я майже впав на кількох бійців, які покотом спали на диванах, повністю вбрані. Один із солдатів спав головою на підлозі, спираючись на неї грубим тулубом: він був такий втомлений, що не помітив, як заснув, наполовину стоячи на голові. У світанковому світлі почали виднітися трояндовий садок і тенісний корт.

Троянди прив'яли, а тенісна сітка на корті кудись поділася. Я чув ритмічні сплески: один з бійців плавав брасом у басейні надворі. Сонце сходило швидко, стало видно заміські будинки та гаражі, добре оснащені огорожі, пагорби за ними та темно-зелені, майже чорні соснові ліси Луганщини. Ми були на північному сході від Дзержинська, на краю території, контрольованої Україною, на межі з ЛНР.

Ми отаборилися у заміському будинку місцевого мінігарха-утікача, колись впливового судді на території, що її те-

пер утримували сепаратисти. Тепер він заліг на дно в Києві, чекаючи, хто переможе. У більярдній висів гіперреалістичний портрет його дружини: пухкої блондинки, яка лежала серед літнього поля у віночку з червоних маків і посміхалася.

У будиночку біля басейну один з офіцерів готував сніданок: салат з капусти та котлети з тушонки. Телевізор розривався воєнною пропагандою. Президент України у військовій формі оглядав добре оснащені війська. У сповільненій зйомці сповнені гордоців дружини махали солдатам або зустрічали їх з потяга зі сльозами радості. Такий тип воєнної пропаганди використовували всюди впродовж ХХ століття, щоби зміцнити національну самосвідомість та спонукати мобілізацію.

Проте щось було не так: попри увесь воєнний візуальний ряд, війну не означували її словом. На телебаченні президент говорив про «антитерористичну операцію», АТО. «Що це нахрін за АТО?» — сварився офіцер, дорубуючи капусту. Один з хитрих трюків кремлівського підходу — вести війну, відкрито її не оголошуючи, підважуючи наратив боротьби з названим ворогом.

Пізніше бійці відвезли нас на лінію фронту. Кожне авто було іншої марки. Я сидів на задньому сидінні джипу Nissan, мені сказали дивитися у вікно та пильнувати сепаратистських снайперів. Вікно розбили у попередній перестрілці, його склеїли скотчем. Розгледіти щось крізь нього було неможливо.

Ми зупинилися на краю кручі якраз навпроти позицій сепаратистів на іншому березі річки. Їх майже було видно неозброєним оком. «Якщо вони почнуть стріляти, відстрибни від машин, — каже командир, якого кличуть Комбриг. — Вони в них цілитись будуть».

Комбриг наказує важкій артилерії розсосередитися вздовж кручі, демонструючи свої сили. Потім він засікає

час, потрібний сепаратистам для виведення своїх людей на позиції: маневр, щоби змусити іншу сторону показати, де вони мають резервну потугу в глибині берега. Була інформація, що нещодавно підтягнулися нові російські підрозділи.

Звідтам ми їдемо у село Лобачево, нагромадження переняблених одноповерхових дерев'яних будиночків. Посеред дороги стоїть корова, вдивляється у сортир. Три старші чоловіки у затертих майках-алкоголічках в сіточку, в'єтнамках на брудних ногах, сидять на колодах, п'ють та курять. Один з них, знаний тут як дядя Коля, не має зубів. Він каже, що сепари вибили їх, коли він відмовився співати гімн ЛНР. Бійці підозрюють, що він придумав цю історію спеціально для них, і варто їм відвернутися, він клястиме Україну. «Потрібно було багато часу, щоби вони почали нам довіряти, — каже Комбриг. — Спочатку вони думали, що ми всі нелюди з Правого сектора, як розповідає російська пропаганда».

На іншому березі ріки видно сепаратистів зі зброєю через плече, вони ходять туди-сюди старим причалом. Паром підірвали під час боїв. Родини, які живуть на різних берегах ріки, роз'єднано. Школа на одному березі, крамниці на іншому. Місцеві жінки перепливають річку на маленькому моторному човні. Вони жаліються, що не можуть провезти більше одного мішка картоплі, бо інакше їх звинуватять у контрабанді.

Ми виїжджаємо з Лобачева, повз закинуті церкви та підірвані мости, що провалюються в зелену річку, повз жінок з козами. Незрозуміло, як на цій землі можна щось зробити. Київ нічого не зробив для її розвитку за двадцять років незалежності, але й Кремлю вона не дуже потрібна. Якщо придивитися, обидві сторони були готові втратити Луганщину: Кремль хотів передати її назад в Україну, зберігаючи прихований політичний контроль, Київ багато

говорив про «єдність», проте багато людей, від політичної верхівки до науковців, переконували, що найкращим виходом було би заморожування території, яку Кремль мусив би утримувати та годувати.

Колись війна означала захоплення територій і встановлення прапорів, але тут відбувалося щось інше. Москві потрібно було створити наратив про те, як демократичні революції, як-от Майдан, призводять до хаосу та громадянської війни. Києву потрібно було показати, що сепаратизм призводить до розрухи. Що власне відбувалося на місці, майже не мало значення. Два уряди потребували достатньої кількості відеоряду, який підтверджував би відповідні версії. Пропаганда завжди супроводжувала війну, зазвичай обслуговуючи власне бойові дії. Але інформаційна епоха означає, що цей баланс похитнувся: військові операції тепер обслуговують важливіший інформаційний вплив. Це було би як реаліті-шоу з ретельно прописаним сценарієм, якби не дуже реальні смерті. Кілька місяців після мого візиту, 3 листопада 2015 року, 92-га окрема механізована бригада потрапила у перестрілку неподалік Лобачева. Комбрига було поранено, але він вижив*.

Наші авто зупиняються біля вигину ріки. Бійці познімали свої зібрані волонтерами уніформи, хапаються за тарзанку, яка звисає з дерева на березі, та з радісними криками стрибають у воду. Дехто пробує робити сальто назад, інші плюхаються животами: цей щоденний ритуал допомагає їм провітритися після патруля.

Комбриг був у воді, коли задзвонив його телефон. Це було терміново: знову почався обстріл нейтральної смуги. Напе-

---

* Тут ідеться про генерал-майора Збройних сил України (на той час полковника) Віктора Ніколюка, відомого під позивним «Вітер». 2017 року він очолив навчальний центр Сухопутних військ «Десна».

редодні 92-га бригада домовилася з сепаратистами про режим тиші, аби електрики могли зайти на лінію вогню та полагодити кілька кабелів. Тепер сепаратисти вели над ними обстріл. Якщо 92-га стрілятиме у відповідь, це виглядатиме, ніби вони стріляють по цивільних. «Хай там як, не реагуй, — каже Комбриг, поспіхом натягаючи камуфляж на мокрі боксери. — Це провокація на камери».

Увечері ми п'ємо домашній коньяк з пластикової пляшки та дивимося на зірки, багрянні, мов виноградини, дослухаємося до звуків пострілів і бачимо сліди снарядів у небі. Ми шукаємо знаків нашої військової долі, як люди Середньовіччя дивилися на комети в пошуках сенсу. Деякі зірки рухаються — це дрони, які шпигують за нами. Я почувуюся немов усередині сучасної ікони: інформаційна війна аж так змінила моє відчуття масштабу. Активісти з їхніми лептопами здавалися впливовими, мов міністерства, міфічні демони з твітера — такими ж реальними, як танки. Кордони між Росією та Україною, між минулим і сучасним, між бійцем та цивільним, чутками та фактами, актором та аудиторією викривилися, а з цим й увесь раціональний, упорядкований спосіб мислення раптом поступився мисленню магічному, містичному, згідно з яким реальність була незбагненною, ніби її долю вирішували десь у недосяжній височині піднебесні змовники. На зміну небесним сферам та ангелам прийшло нескінченне мерехтіння медійних матеріалів, де інформація більше не була просто фіксацією події, натомість метою події. Ми всі застрягли у цих записах, що обертаються та мерехтять в інформаційних небесах.

Над нами завмер дрон.

«Посміхнись, — каже Комбриг. — Тебе знімають».

Я отримав перший досвід факт-чекінгу в першому класі початкової школи. Коли ми приїхали в Лондон, мені було три роки. Коли я пішов у школу, єдиним моїм засобом комунікації був футбол; я осягав мову, дивлячись футбол по телевізору. Коментарі до гри, які прив'язують слова до дій, були шляхом вивчати нові слова. Я вчився читати англійською за дитячими футбольними журналами.

Між чотирма і сімома роками я говорив англійською наполовину. Я лише наполовину розумів людей довкола себе і лише почасти міг комунікувати. Я проводив багато часу у своїх думках. Я розігрував у голові футбольні матчі, коментуючи їх своєю кульгавою англійською. Я вигадував команди. Я детально описував життя та настрої гравців у своїх коментарях. Гравці старішали та мали проблеми. Вони змінювали команди та поверталися в основний склад. Я створював ліги. Я вів записи усіх своїх команд та очків, які вони здобували. Я підбирав національні збірні. Я витрачав свої кишенькові гроші на кубки з місцевих спортивних магазинів і вручав їх вигаданим командам. Я й сам був гравцем у цьому уявному світі і після численних невдач почав грати за Англію. Проте себе я використовував мало, часто як заміну; волів коментувати інших.

Якось у школі я бовкнув, що вирушаю до Монтевідео на турнір (я тоді саме відкрив для себе на карті Уругвай). Моя вчителька, місіс Стерн, зателефонувала батькам і спитала, чи мені потрібно

буде пропустити школу для поїздки в Уругвай. Вони сказали, що ніякої поїздки нема. Наступного дня вона попросила мене залишитися після уроків. Мене раніше ніколи не просили залишитися після уроків, і я знав, що це важливо. «Отож, виявляється, усе, що ти казав нам про Уругвай, про гру в футбол, було вигадкою», — сказала місіс Стерн. З її тону я зрозумів, що зробив щось не те, але річ у тім, що я тоді не знав слова «вигадка»*. Удома я подивився, що воно означає. Якось воно було неправильно: я ж не думав про свій уявний світ як про брехню, просто як про паралельну реальність, і трошки однієї реальності перехлюпнулося в іншу.

Ближче до семи років, то був 1984 рік, моя англійська поліпшувалася. Я натренував її на лінгвістичних гральних полях мого вигаданого футбольного всесвіту. Із словом «вигадка» усе ніби ставало на свої місця: у мене відтепер було два слова для того самого явища («брехня» та «вигадка»), і здавалося, що я перетнув межу справжнього розуміння англійської. Шок від того, що люди думають, ніби я збрехав, відвернув мене від надмірного занурення у свою уяву. Очевидно було, що так своїм не станеш.

На початку 1980-х Ліна викладала російську мову в Лондонському університеті. Там також були свої труднощі. Інші викладачі казали їй: «Звісно, ви були в опозиції до радянського режиму. Це тому, що ви були дисидентами! Ви не можете бути до нього об'єктивними».

«Та ні, — намагалася вона пояснити. — Це через об'єктивну суть режиму ми стали дисидентами...» Вони виглядали заскоченими цим. Загалом ставилися приязно, але підозрювали, що Ліна була упередженою.

Ігор тепер працював на BBC, на одному з закордонних «голосів», які слухав потай у радянській Україні. Під час шкільних ка-

---

* Місіс Стерн вжила слово «fіб», яке в англійській відоме з початку XVII століття і означає «вигадку», «невинну побрехеньку». Можливо, походить від «fibble-fable» (1580), тобто примовки з «fable» — «байка, казка» англійською.

нікул він брав мене з собою на величний острів на Стренд*, відомий як Буш-хауз, де розташовувалася Всесвітня служба ВВС. 1929 року, ще наполовину не завершений, Буш-хауз уже був найдорожчою будівлею в світі, з заглибленим портиком, обрамленим коринфськими колонами при вході, та майже двометровими скульптурами, з масивними залізними дверима, які пасували б і величному собору.

Для дитини то був дивовижний острів. Як тільки батько зачинявся в акваріумоподібній скляній клітці ефірної студії, я міг вільно вештатися усіма поверхами. І сходив я широчезними сходами, і вирували довкола мене усі кольори та народи, знані цьому світові, і звучали їхні голоси англійською з різними акцентами. Усі вони друкували, курили, стрімголов бігали між ляскаючими дверима, повідомляли останні новини. Кожна частина цієї гігантської будівлі була іншою країною або навіть континентом. З поверху на поверх я подорожував з Греції на Близький Схід, а потім ліфтом піднімався до Польщі. Інколи я губився у Латинській Америці, мене закидало в Африку, і тільки мляве лондонське світло у вікнах було постійним. Кожен другий журналіст, здається, був великим поетом у вигнанні або міністром тіньового уряду. Коли мій батько був надто зайнятий, я грав у футбол у широчезних, освітлених пурпуровим світлом та оздоблених мармуром коридорах з Еґоном з Чеської служби. Він пізніше стане віце-прем'єр-міністром, але коли мені було сім років, я забивав йому пенальті.

Улюбленою зміною Ігоря було нічне чергування. Після дев'ятої вечора, коли кабінети порожніли, він сходив униз у службовий бар, одне з небагатьох місць у Лондоні, де продавали алкоголь після одинадцятої, купував пляшку бордо «Чорний принц», відкорковував його та ховав у пластиковий пакет, брав у їдальні якийсь ростбіф, повертався у свій кабінет та роздумував про свою нову роботу.

---

* Магістральна вулиця в центрі Лондона, йде від Трафальгарської площі до Сіті.

«Тут у цих стінах свого роду газ, — любив казати Беррі Голленд, керівник Ігоря, коли той прибув сюди 1980 року, головний редактор Російської служби, колишній військовий перекладач. — Він невидимий, але дуже відчутний. Це атмосфера, якщо бажаєте, етос збалансованого погляду». Саме через цей «газ» політично пристрасніші колеги Ігоря просто сатаніли, згірчені обсягом часу, який Всесвітня служба надавала речникам диктаторських режимів. «Якби у вас був шанс взяти інтерв'ю у Христа, ви дали б дияволу ту саму кількість ефірного часу», — закинув Голленду один з колег Ігоря. «Звісно, — відповідав Голленд. — Але я дав би Христу можливість сказати останнє слово».

«Газ» був засобом здобути довіру. Підтримувати імідж Британії як місця, де можна уповати на трійцю BBC — точність, неупередженість і правдивість, що, своєю чергою, означало просувати те, що засновник BBC лорд Рейт називав «британськими цінностями — розважливість, демократію та культуру дискусії», що, своєю чергою, мало би підвищувати прихильність до Британії у світі. На відміну від решти BBC Всесвітню службу фінансувало Міністерство закордонних справ Її Величності. Вона існувала, щоби «служити національним інтересам» (і це не те саме, підкреслював кожний редактор, що «інтереси уряду»).

Коли Ігор приступив до роботи, його першим завданням був переклад лекцій про класичних англійських письменників, про святкування Різдва в Англії. Можливо, це входило в «національні інтереси», адже наводило мости з російською аудиторією. Але чому, думав Ігор, вони транслюють щось, що знає кожен радянський школяр, тимчасом як стільки всього в Союзі залишається недоступним через цензуру? Не лише його це дратувало. На початку 1980-х з'явилося нове покоління редакторів, які започаткували свою маленьку культурну революцію у Всесвітній службі.

Ігор брався за книжки та п'єси, які ніколи не йшли в ефір у Радянському Союзі: любовні листи Джеймса Джойса, сповнені сексуальних алюзій, немислимих у пізньорадянському ефірі, «Останню

стрічку Краппа» Семюела Бекета (про чоловіка, який відчайдушно записує себе, а потім знову і знову слухає і коментує власний запис), «Аудієнцію» Вацлава Гавела (про дисидента, якому його керівник пропонує писати доноси на самого себе). Гавел слухав цю Ігореву трансляцію п'єси Російською службою, коли відбував тюремний термін у Чехословаччині. 1978 року він закликав людей припинити вживати офіційну мову та відтворювати офіційні ритуали: саме повторювання речей, в які ви не вірите, вас і ламає*. Його було ув'язнено за «замах на інтереси держави» невдовзі після цього.

Спочатку Ігор дивився на радіо з погордою, з літературних висот. Тепер він ловив себе на тому, що воно його затягує.

«Для більшості слухачів радіо — це джерело інформації, — напише він згодом. — Але якої інформації? І чим воно тоді відрізняється від газети чи телеекрана?»**

Ігор готував свої програми на катушкових магнітофонах, го-лоси записували на магнітну плівку. Редагування плівок — це робота ремісника: він виліплював звук, як складув видуває скло.

«Я гадаю, що істинний, як кажуть філософи, екзистенційний сенс радіо полягає в магії голосу, в магії звуку. І в цьому сенсі поезія й радіо існують в одній стихії — повітряній, ефірній»***.

Росія та Україна були фізично відрізані від решти світу. Книжки було цензуровано. Про рідкісні телефонні дзвінки додому їм з Ліною доводилося домовлятися годинами через диспетчера, спецслужби прослуховували кожне слово. Проте ці перешкоди зникали, коли Ігор заходив у студію радіо ВВС. Він відчував, як проноситься повз цензуру:

* Ідеться про есе Вацлава Гавела «Сила безсилих». Див. укр. видання: Вацлав Г. Сила безсилих / Пер. з чес. Т. Окопної. — Київ: Чеська бібліотека, 2016. — 144 с.

** Померанцев І. Епоха радіо / Пер. А. Заманської // Померанцев І. КГБ та інші... — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 203.

*** Там само.

«Герметично закорковані стіни радіостудій, пульти, відсутність вікон споріднюють радіо з космічним кораблем. І лише твій голос здатен розітнути цей замкнений простір. Упевнений, що багато хто з них [слухачів], сидючи перед радіоприймачем, мандрує світом — ні, навіть всесвітом. І сам я мандрівний маніяк: із хвили на хвилю, з хвили на хвилю»*.

То було покоління недавніх радянських емігрантів, які мали відчуття, що знають, що важливо для їхніх аудиторій. Зиновій Зінік робив програми про панків Східного Лондона для радянських слухачів, чие уявлення про місто застрягло десь у літературі едвардіанської епохи. Єва Новгородцев поєднував пародіювання мови офіційних радянських брошур та важку музику заборонених у СРСР груп: «Різний метал видають на-гора наші металурги: від вишуканої шипучої бронзи до оглушливого чорного чавуна...».

Шоу Єви стало хітом. Всесвітня служба отримувала нечувану кількість листів від фанів з СРСР, один з небагатьох способів, за яким BBC могло оцінити свою популярність за залізною завісою: слухачі були готові ризикувати тим, що їхнє листування перехопить КГБ, аби тільки висловити захоплення. Радянські газети публікували викривальні матеріали про те, як Єва займається розтлінням радянської молоді. Було скликано спеціальне засідання керівників BBC, щоби визначити, чи був він достатньо «неупередженим». Увесь його грайливий гумор було втрачено у перекладі розшифровок, і вони виглядали як антирадянські філіппіки. Велике начальство Всесвітньої служби було незадоволене. Новий керівник Російської служби, сам реформатор, сказав, що вживатиме заходів — і відтак тихцем дозволив Єві далі займатися стилізованими під радянські передовиці новинами про важкий метал.

Поєднання «балансу» та театру абсурду, важкого металу та «точності» на BBC конкурувало з радянським мовленням, яке недовзі переживатиме свої перші потрясіння.

---

* Там само, с. 204, 205.

У кутку ньюзруму ВВС стояв телефакс, який щокілька годин пихтів і верещав новими повідомленнями із заміського будиночку з-під Рідінґа. Там було розташовано службу моніторингу ВВС, де 80 працівників, усі висококласні лінгвісти, слухали випуски радянських ЗМІ 42 мовами, які вели мовлення так само завзято, як ВВС. Звичний стиль Московського радіо* був такий дубовий, що ефір ВВС порівняно з ним звучав неформально. Радіо відчитувало статистику з пленумів комуністичної партії про нібито успіхи радянської економіки, невпинний поступ соціалізму світом, розповідало, що об'єктивний науковий поступ історії невідворотний... Навіть коли воно втюхувало те, що КГБ називало «активними заходами» — кампаніями дезінформації, наприклад, про те, що США розробило СНІД як зброю, — то робило це з радянською серйозністю, включно з інтерв'ю з фейковими науковцями, які наводили фейкові докази, але все було покликано зробити видимість фактів.

У 1983 році моніторинг ВВС зауважив щось вкрай незвичне: диктор англomовної служби Московського радіо почав називати радянських солдатів, які вторглися в Афганістан, «окупантами», а не офіційною назвою — «обмеженим контингентом» «воїнів-інтернаціоналістів», які прийшли на допомогу «братньому афганському народу» [17]. Те, що зробив диктор, досі непоказний чоловік на ім'я Владімір Данчев, було нечуваним. Його швидко звільнили з Московського радіо й ув'язнили у психіатричній лікарні в Узбекистані. Коли Радянський Союз розвалився, він признався, що першого разу сказав «окупанти» помилково, але як тільки почав, то вже не міг зупинити себе, припинити говорити те, що насправді думав.

Персональний радіобунт Данчева був тріщиною у радянській тверді псевдо-фактів. Невдовзі радянські слухачі вмикатимуть ВВС, аби вижити.

---

* Служба радянського іншомовлення, започаткована 1929 року, мовила понад 70 мовами світу. З 1993 року її місце заступають радіостанції «Голос Росії» і Sputnik.

Як і транзисторний радіоприймач, лічильник Гейґера призначений реєструвати невидимі сигнали в атмосфері. Він вимірює радіоактивне випромінювання — гамма-променів і заряджених часток, і коли їхня кількість збільшується, лічильник Гейґера починає видавати різке клацання. 26 квітня 1986 року лічильники Гейґера скандинавських дослідників, і професійних, і аматорів, почали істерично тріскотіти: радіоактивна хмара небачених в історії розмірів рухалася на Європу з Радянської України. Радянські державні засоби інформації зробили одне коротке повідомлення про малозначущу аварію на ядерному реакторі в Чорнобилі, поблизу Києва. І все, тиша.

Першотравневі паради у Москві та Києві, з широкими колонами військових та боеголовками, що символізували радянську міць, відбулися як завжди. Але якщо радянські ЗМІ мовчали, то ВВС та інші західні «голоси» одразу почали повідомляти про рівень радіації. Київ швидко сповнили чутки, що партійна еліта евакуює своїх дітей з міста. Розповідали, що пілот, якому доручили вивозити цілий борт номенклатурних нащадків, посадив літак, обурений такою несправедливістю.

За браком офіційних медичних рекомендацій поради народної медицини ширилися містом, мов зараза. «Пийте більше кріпленого червоного вина», — радили одні. Усі бігли напиватися. Потім з'являлася протилежна порада: «Солодке червоне вино тільки погіршить отруєння радіацією!».

В усьому цьому ВВС готувало регулярні випуски про найбільшу радіаційну катастрофу в історії, в яких науковці коментували поширення радіоактивної хмари, а медичні експерти давали поради щодо радіаційного отруєння. Ловити хвилю стало необхідним, щоби зберегти здоровий глузд і вижити. Радянські ЗМІ зробили офіційну заяву лише за два тижні. На той час довіри до них лишилося небагато: не можна було вірити їм, коли вони кажуть, що саме у твоєму молоці, твоєму м'ясі, твоєму хлібі, твоїй воді.

У 1987 році новий генеральний секретар Комуністичної партії Радянського Союзу Міхаїл Горбачов визнав, що брак правдивої інформації про Чорнобиль був катастрофічним [18]. Він забезпечив радянській пресі новий рівень свободи: він зняв обмеження із зарубіжних книжок, фільмів, відеокaset та доступу до історичних документів та власне до Чорнобиля. Він закликав до політики «Гласності». Її було проголошено 1986 року, але тільки після Чорнобиля її почали впроваджувати серйозно. «Гласность» — термін, який дисиденти використовували, вимагаючи більше інформації про політичні судові процеси. Тепер це стало мовою радянської політики.

У 1988 році Радянський Союз припинив глушити BBC. У Всесвітній службі цю новину святкували. Чи режим, який видавався безсмертним, вічним, незворушним, врешті змінився? Чи Росія, Україна можуть стати чимсь іншим?

Ігор відчував, як митець, активіст і журналіст у ньому зливалися в одне: свобода доступу до інформації та творча свобода, індивідуальні права та право бути рішучим індивідуалістом. У більшій частині написаного в 1980-ті роки поточні події впадали в око своєю відсутністю, проте незримо поставали в усіх його текстах — у їхньому розкошуванні звільненням від обмежень. Він писав звивистим потоком свідомості чистого імпресіонізму, руйнуючи кордони між реалізмом і фантастикою, поезією і прозою. Він населяв Буш-хауз їжаками й лисицями, охопленими панікою, коли липкий синій туман вичавлював вікна на кожному поверсі і кожна тваринка запитувала: «Хто наступний?» — хоч власне причини того, чому має бути наступний, так і не названо. Він бачив себе хлопчиком, який прокидається в лихоманці, намагається поставити собі термометр під пахву, але виявляє, що замість підпахви у нього безодня, і він стрибає у цю безодню. Він подорожує у Тичино, щоби перетнути кордон між Італією та Швейцарією, туди-сюди, знову і знову, впиваючись свободою перетинати усі кордони. В одній зі своїх поезій він написав: «Якби

був я індіанцем, то звали б мене "Проламувач кордонів"*». Тепер усі кордони падали.

Того року прем'єр-міністерка Маргарет Тетчер у клітчастому піджаку та намисті з перлів широким кроком увійшла у Буш-хауз і в прямому ефірі відповіла на запитання радянських слухачів Російської служби. Нічого подібного раніше і не пробували [19]. Радянським громадянам рідко вдавалося спілкуватися з власними керівниками, не кажучи вже брати з кимсь із них — це й із жінкою! — участь у розмові в прямому ефірі. На запитання з Каунаса, з Литви, чи зміни у Радянському Союзі (гласність, а також політичні й економічні реформи, знані як «перестройка») були незворотними, зокрема якщо хтось замість Горбачова прийде до влади, Тетчер відповіла:

«Думаю, вже коли ви відчули смак щоразу більшої свободи слова та дискусій, живих дебатів, які зараз маєте, складно буде повернути це навспак».

«Але я не думаю, що вони просувалися би вперед з такою швидкістю, якби не пан Горбачов. Я бачу в ньому того, хто має візію майбутнього».

«Почасти я сама себе так почувала, коли стала прем'єр-міністром своєї країни» [20].

Наприкінці програми було добре чути, як Тетчер каже: «О, то вже все? Нам треба було би більше часу в ефірі».

Після ефіру влаштували невеликий прийом із працівниками ВВС. Тетчер пила віскі, як завжди.

---

* «Если б был индейцем, то звали б меня "Проламыватель границ"». З вірша «Мечта по вертикали и горизонтали».

Частина 4

М'ЯКІ ФАКТИ

У часи гласності здавалося, що правда всіх звільнить. Диктатори ж ніби так боялися правди, тож переслідували її. Та щось кардинально пішло не так. Ми маємо ширший доступ до інформації та фактів, ніж будь-коли, але, здається, факти втратили свою силу. Політики брехали й раніше, це не новина, новим є те, що вони, видається, козирають тим, що їм байдуже, чи говорять вони правду, а чи ні.

Коли Владімір Путін під час анексії Криму російськими військами вийшов перед камери міжнародних телеканалів і з посмішкою стверджував, що в Криму немає російських солдатів, коли всі знали, що вони там є, і згодом, між іншим, визнав, що таки були, він не так брехав — у сенсі спроби підмінити одну реальність іншою, — а радше казав, що факти не мають значення.

Так само президент Сполучених Штатів Доналд Трамп відомий своїм вельми специфічним розумінням того, чим є правда або факти, однак це не стало йому перешкодою на шляху до успіху. Відповідно до да-

них агенції фактчекінгу PolitiFact, 76% його тверджень під час президентських виборів 2016 року були «переважно обманними» або відверто неправдивими, порівняно з 27% його суперника [1]. І все ж він переміг.

Чому так трапилося? Чи винні технології? Медіа? І які це має наслідки у світі, де нововладці вже не бояться фактів? Чи це означає, що можна вчиняти злочин у всіх на виду? І потім просто обтруситися?

Нам накинули міф про об'єктивність

Тридцять років по тому мій офіс розташовано навпроти Буш-хаузу. Всесвітня служба ВВС відтоді давно його покинула. Спочатку говорили, ніби Буш-хауз продадуть японським девелоперам, і ті зроблять з нього розкішний житловий комплекс. Цей план провалився, коли британський ринок нерухомості почав просідати на початках фінансової кризи 2008 року. Тепер там університет.

Усе ВВС — Всесвітня служба і місцева, новини та розважальний контент, ТБ, радіо та «мультимедіа» — запхано в будівлю вгорі Ріджент-стрит, вихилену, як стиснутий акордеон. Люди там сидять так близько одне від одного, що здається, ніби архітектори, розробляючи дизайн, забули про таку дрібницю, як місце для робочих столів.

Коли я говорю з редакторами та менеджерами ВВС, архітектурні диспропорції, здається, є відображенням диспропорції в медіа: світ змінився, і старі цінності ВВС — точність, неупередженість і правдивість, що є передумовами демократії, розважливості та культури дискусії, — поставили з ніг на голову.

Під час Холодної війни ВВС визначало «неупередженість» як баланс між лівими і правими поглядами. У 1990-ті та 2000-ні це здебільшого ускладнилося. Вже не було однозначно лівого і правого. Наприкінці 2010-х аудиторії подрібнені ще дужче і бачать світ крізь різні цінності та чинники, які їх визначають.

«Хоча приналежність до політичних партій ослабла, важливість цінностей, з якими люди ідентифікують себе, як-от релігія, монархія або права меншин, зростає, — каже мені колишній директор новинної служби ВВС Джеймс Хардінг. — А з цим змінилися і сприйняття тенденційності та розуміння неупередженості, залишивши позаду традиційний розподіл на лівих і правих».

ВВС колись визначало, що таке бути неупередженим, відповідно до порядків денних, які встановлювали політичні партії та, істотно меншою мірою, газети. Ті вважалися представниками ширших інтересів. Але що відбувається, коли газет більше не читають, а партії такі подрібнені, що вже не репрезентують щось чітко означене? У час мого дитинства в Британії ми жили в низці сублімацій, наше розуміння себе втискувалося в медійні формати, мов у капсулу, телебачення його висмоктувало через електронно-променеві трубки наших телевізорів і з'єднувало у чомусь більшому. На добре чи на зле, ті формати розірвано. І як наслідок, розсипалися і концепти, які використовувало ВВС, щоби взаємодіяти з реальністю. Навіть у свої кращі часи ВВС було нелегко досягнути правильного «балансу» [2], але що означає бути неупередженим у такому фрагментованому світі?

Якщо чесно, неупередженість завжди була ковзким терміном. Ще у 1980-ті Маргарет Тетчер воювала із національною ВВС, закидаючи їй заангажованість — через атаки на політиків з Консервативної партії, або нелояльність — через надання ефіру ірландським терористам. Були навіть погрози взагалі закрити ВВС: чого б це у країні був мовник, фінансований коштом громади, якщо Тетчер вірила у вільний ринок? Але тепер напади були не тільки на неупередженість ВВС, а й на саму ідею існування неупередженості та об'єктивності.

У Росії очільники й зірки контрольованих Кремлем ЗМІ наполягають, що таким мовникам, як ВВС, не можна довіряти, адже всі вони мають приховані інтереси [3], що «об'єктивність — це міф, який нам накинuli» [4]. Як же далеко вони відійшли від Московського радіо з його відданістю науковій, марксистській правді. Різниця в контенті також очевидна. Коли у 1980-ті Московське радіо транслювало «активні заходи», стверджуючи, ніби ЦРУ винайшло СНІД як зброю проти Африки, брехню дбайливо плекали протягом багатьох років. Вони залучали науковців зі Східної Німеччини, які нібито знайшли докази. Щоби детально сконструйована брехня видавалася правдивою, докладали зусиль. У наші дні російські ЗМІ та державні особи розповідають схожі історії, стверджуючи, що на американських фабриках виготовляють вірус Зіка для Східної України — щоби отруювати етнічних росіян, що США збирають російські ДНК для створення генетичної зброї [5], що США оточує Росію секретними лабораторіями, де розробляють біологічну зброю. Утім ці заяви просто вкидають в інтернет або викрикують на телешоу, радше щоби заплутати, ніж щоби переконати, або щоби укріпити фобії аудиторій, схильних всюди бачити американські змови.

У США неупередженість також є об'єктом атак. Тед Коппел був одним з найвідоміших телеведучих новин в часи Холодної війни, уособленням об'єктивності. У 2017 році у своєму ранковому шоу на телеканалі CBS* Коппел закинув прихильним до тих чи тих партій кабельним новинним телеканалам — лівим і правим — підважування розважливості та культури дискусії. Коппел поставив себе в позицію над бійкою, імпліцитно стверджуючи, що ба-

---

* CBS — Columbia Broadcasting System, американська комерційна міжнародна теле- та радіомережа.

ланс та об'єктивність таки можливі. Зрештою, має ж бути позиція, з якої можна засуджувати упередженість. Одним з головних об'єктів його критики був телеведучий прайм-тайму Fox News Шон Хеннеті, так само несамопитий захисник Доналда Трампа, як і російські телеведучі — Владіміра Путіна. Хеннеті відповів, що, роблячи закиди авторським програмам опіній, Коппел, власне, висловлював свою опінію. Хеннеті заявив, що є чесним, адже визнав, що є адвокаційним журналістом, тимчасом як намагання Коппела виглядати неупередженим було шахрайством. Усі ці претензії на об'єктивність були просто суб'єктивністю.

Коли можливість балансу, об'єктивності, неупередженості підважено, усе, що залишається, — бути більш «справжніми», ніж опоненти: емоційнішими, суб'єктивнішими, героїчнішими. У своїй студії Хеннеті говорить на тлі щита у стилі супергероїв, натяк на Капітана Америка*, із зірками та смугами американського прапора та його іменем на ньому. У міфічному світі Хеннеті герой Fox має відбиватися від монстрів з «медіа альтернативних-лівих-для-знищення-Трампа», які оголосили «війну американському народові».

Коли Хеннеті береться розпинати інші медіа — як деякі канали присвячують забагато ефірного часу, намагаючись вказати на пряму приховану злочинну «змову» Трампа з Кремлем, наприклад, — його відповіддю є не спроба відновити неупередженість, він натомість каже, що вона є неможливою як така.

---

* Капітан Америка (Captain America) — герой однойменних коміксів, уперше з'явився 1941 року. У перших коміксах студент Стівен Роджерс, який стане супергероєм Капітаном Америка, намагався піти в армію, потрапив в експериментальну програму й набув надлюдських здібностей. У коміксах 1940-х рр. Капітан Америка у формі кольорів американського прапора боровся проти нацистів, у пізніших — проти комуністичної загрози.

Іронія в тому, що відмова від об'єктивності, яку просувають Кремль і Fox News, є заграванням з ідеями, рушійними для «ліберальних» рухів, яким протистояли хеннеті та путіні всіх часів. «Об'єктивність — це просто чоловіча суб'єктивність» — слоган феміністичного руху. Студентські протести 1968 року піднімали на прапор почуття як протиотруту корпоративній і бюрократичній раціональності.

Проте тепер Fox і Кремль експлуатують ті самі ідеї: якщо реальність така піддатлива, чому б їм не запропонувати й свої версії? І якщо почуття є емансипаційними, чому б їм не апелювати до своїх? Коли ідею об'єктивності дискредитовано, засновки, на яких з ними можна сперечатися раціонально, зникають [6].

Коли об'єктивність і неупередженість телемереж, як-от ВВС або CBS, було підважено, у гру вступили агенції онлайн-вого фактчекінгу. Утім і вони постали перед проблемою: самою технологією, з якою працюють, соціальними медіа, де брехня поширюється швидше за факти [7]. Це стало певним ритуалом: закликати до відповідальності представників технологічних компаній і вичитувати їм за нормалізацію брехні.

Скажімо, як улітку 2018 року в Римі, де я відвідував світове щорічне зібрання фактчекерів.

«Якщо ця група не допоможе зробити проблему інформаційного безладу трохи менш жахливою, якщо ця група не зможе розгребти ті завали, у яких ми опинилися, хто це зробить? Ми — мудрі арбітри на безкомпромісній війні за майбутнє інтернету», — проголосив Алексіос Манцзарліс, автор «Кодексу фактчекерів», який виокремлює «П'ять принципів прозорості та методології». Принципи визнача-

ють, хто є справжнім фактчекером, а хто ні. Кодекс Манц-зарліса часто згадували у Римі. Майбутніх фактчекерів моніторять упродовж року — чи дотримуються вони п'яти принципів. Одною з найбільших небезпек руху є бутафорські фактчекери, які заявляють цей статус, не дотримуючись принципів. Можливо, факт того, що ми були в Римі, виконав свою роль, але я відчув, що було в цих фактчекерах щось релігійне. У світі, де факти сплюндровано, вони прагнули повернути їм святість.

На схожому на монастирське подвір'ї Школи Святого Стефана у Римі я зустрів усіх: від хлопця з Лос-Анджелеса, який моніторить точність світських пліток, і до тих, для кого факти є справою життя і смерті. Фактчекери з Індії, наприклад, розповіли мені про спроби зупинити винищувальні рейди самопроголошених дружин. Індуські націоналісти потай поширювали чутки в закритих групах у соцмережах про мусульманських різників, які нібито ріжуть корів, священних для індусів тварин. Фанатики відтак нападали і своєю чергою вирізали Богу духа винних різників. У Бірмі та на Шрі-Ланці, де фейсбук використовували для провокування етнічних чисток, ситуація була ще гіршою.

Роздивляючись між арками подвір'я, я помітив редакторів з Rappler'a, фактчекерів з України, західних Балкан, Мексики... Коли слово взяла представниця Facebook, її буквально розірвали за те, що компанія дозволяє поширювати на їхній платформі кричущо брехливі новинні матеріали і погрози фактчекерам.

Нездоланною проблемою є те, що попри всі заяви компаній, які керують соцмережами, про занепокоєння, саме той спосіб, у який багато з їхніх платформ функціонують і в який вони заробляють гроші, створює середовище, в якому точність, неупередженість і справедливість є у ліпшому випадку вторинними.

Ще 2011 року Гійом Шасло, інженер компанії Google, доктор наук у галузі штучного інтелекту, виявив, що спосіб, у який працює YouTube, передбачає, що він пропонує людям щоразу більше того самого контенту, створюючи і підживлюючи одну точку погляду — і не конче ту, яка спирається на докази. Тож якщо ви подивитесь одне відео, сповнене неточностей, а часто й відвертої дезінформації, алгоритм і далі підсовуватиме вам схожі матеріали.

YouTube не хотів вирішувати, що є правдою, але хотів, щоби алгоритми вирішували, що саме матиме просування. Унаслідок цього масово поширювався неправдивий контент. Шасло запропонував своїм керівникам можливі способи вирішення проблеми. Чи ж не можна запропонувати людям різноманітніший контент? Йому сказали, що це не був «фокус». YouTube був зацікавлений насамперед у тому, щоби збільшити час, який люди проводили за переглядом відео. Це шокувало Шасло — жахливий спосіб визначати бажаність: просто за тривалістю того, як хтось дивиться на екран; спосіб, який залишив далеко в минулому шляхетний етос «служіння громаді» BBC [8]. Їм також, розповів мені Шасло, легко маніпулювати: якщо у вас є ресурси, щоби найняти велику кількість людей, які дивитимуться певні відео та створюватимуть тонни контенту з певної теми, це допомагає у просуванні цих відео. Мати багато YouTube-каналів, які працюють в унісон, також ефективний спосіб, щоби контент потрапляв у рубрику «рекомендовано». Недарма, пояснював він, російський державний телемовник Russia Today мав таку вражаючу кількість YouTube-каналів.

У дослідженні «Емоційна динаміка в епоху дезінформації» [9] доктор Вальтер Кватрочоккі з Венеційського університету проаналізував 54 мільйони коментарів у різноманітних фейсбук-групах за чотири роки і виявив: що довше триває дискусія, то екстремальнішими стають коментарі.

«Когнітивні патерни в лунокамерах* тяжіють до поляризації», — доходить висновку Кватрочоккі. Він вважає, що це демонструє емоційну структуру соціальних медіа. Ми виходимо в онлайн, шукаючи емоційного підбадьорювання у лайках і ретвітах. Соціальні мережі є свого роду мінінарцисичним двигуном, який ніколи не можна до кінця задовольнити і який тягне нас до радикальніших позицій для привернення більшої уваги. Насправді не має значення, чи правдиві історії, не кажучи вже про неупередженість: ви не прагнете перемогти в суперечці у публічному просторі перед нейтральною аудиторією, ви просто хочете отримати якомога більше уваги від однодумців. «Онлайнова динаміка спричиняє викривлення», — висновує Кватрочоккі. Це болісна пастка: соціальні медіа є рушіями поляризованішої поведінки, яка призводить до попиту на сенсаційніший контент або ж просто брехню. «Фейкові новини» є симптоматичними для способу, в який здизайновано соціальні медіа.

І тут відбувається дещо ще підступніше. У своїх ранніх есе часів Холодної війни Ігор підносив прагнення бути якомога індивідуалістичнішим як спосіб опиратися утискам.

Інший радянський поет-вигнанець, лауреат Нобелівської премії Йосиф Бродський, який емігрував 1972 року, найкраще це сформулював у промові перед випускниками коледжу Уїльямс 1984 року: «Найнадійніший захист від Зла — крайній індивідуалізм, оригінальність мислення, химерність, навіть, якщо бажаєте, ексцентричність. Щось, що неможливо симулювати, підробити, імітувати» [10].

---

* Калька з англ. «echo chambers» — ситуація, в якій переконання та уявлення підсилюються через відтворення іншими учасниками комунікації у закритій системі, виникає, коли учасники комунікації відгороджуються від тих, хто озвучує відмінні переконання та уявлення. Такі закриті системи на щодень називають «інформаційними бульбашками».

У часи Холодної війни «крайній індивідуалізм» був взаємопов'язаний з намаганнями отримувати та передавати коректну інформацію, а свобода слова асоціювалася зі свободою творчого самовираження, і обидві протистояли режимові, що цензурував факти та «химерність». У наші дні соціальні медіа відкривають безмежний простір для певного роду крайнього індивідуалізму. Самовиражайся досхочу! Проте сама їхня будова відштовхує від фактів.

І ще один викрут. Це самовираження відтак перетворюється на дані: частота вживання певних слів, час, коли їх запостили, і що це говорить про нас, наші пересування та мова — усе потрапляє до сил, що впливають на нас за допомогою кампаній і реклами, яких ми навіть не свідомі. Та якби вам заманулося пошукати власний цифровий імпринт у брокерів даних, сподіваючись знайти там відображення свого справжнього «я», ви розчарувалися б: там натомість — уламки інформації (щось про здоров'я, щось про шопінг), уривки, що можна складати та нагромаджувати у різні візерунки відповідно до різноманітних короткотермінових цілей, покручені запитки імпульсів і звичок, що їх можна урухомити на кілька секунд, щоби ви щось купили або за когось проголосували. Соціальні медіа, ця маленька нарцисична машина, найпростіший спосіб, який ми колись мали, аби влізти на п'єдестал марнославства, є також механізмом, який найефективніше нас розламує.

Той крайній індивідуалізм має в комплекті і свої небезпеки, і це вже помітно в перших Ігоревих оповіданнях. Перечитуючи їх знову, я зауважую, як часто імпресіоністичні самозаглиблені наратори врешті самі опиняються, так би мовити, під питанням. А втім, і ти розумієш, що вони так захопилися собою, що не помічають, що відбувається докола, і зовсім втрачають зв'язок з реальністю.

Чому ми стали «постфакт»

Технології соціальних медіа у поєднанні зі світоглядом, згідно з яким вся інформація є частиною війни й неупередженість є неможливою, допомогли підважити святість фактів. Та що довше я думав про цю проблему, то більше мені видавалося, що я неправильно ставлю запитання. Замість запитувати, чому факти стали нерелевантними, мені слід було з'ясувати, чому вони загалом колись стали релевантними у політичному мовленні. І чому ми спостерігали такі однакові тактики обидвох колишніх суперпотуг Холодної війни?

Факти, як на те пішло, не завжди є найприємнішою річчю. Вони можуть нагадувати, як я виявив з допомогою моєї вчительки місіс Стерн, про наше місце і про наші обмеження, наші провали і, врешті, про те, що ми смертні. Є якась підліткова втіха у тому, щоби скидати з себе їхню вагу, гучно і натхненно послати до дупи неприглядну реальність. Кайф Путіна або Трампа — звільнення від обмежень, яке вони пропонують.

Проте факти, хай і можуть бути неприємними, таки корисні. Вони вам особливо потрібні, якщо ви створюєте щось у реальному світі. Немає ніяких моментів постправди, якщо ви будете міст, наприклад. Факти є необхідними, щоби показати, що ви будете, як він працюватиме, чому він не завалиться. У політиці факти потрібні, щоби продемонструвати, що ви маєте певну раціональну ідею прогресу: ось ваші цілі, ось як ви доводите, що досягаєте їх, ось як вони поліпшують ваші життя. Потреба у фактах ґрунтується на ідеї про підкріплюване доказами бачення майбутнього.

У Холодній війні обидві сторони були залучені до того, що починалося як дискусія про те, яка система — демокра-

тичний капіталізм чи комунізм — забезпечить безхмарніше майбутнє для світу. Єдиний спосіб довести, що ви досягнете такого майбутнього, — надати докази. Комунізм, попри численні перверсії та жорстокість, було задумано як остаточний науковий проект, продукт Просвітництва. Ті, хто під комунізмом жив, знали, що це була фікція, проте він був прив'язаний до парадигми радянського економічного зростання, заснованої на марксистсько-ленінській теорії, згідно з якою об'єктивні закони історичного розвитку нібито діяли, як стверджувала теорія. Таким чином було можливо підловити СРСР, викриваючи його брехню, транслюючи коректну інформацію або заперечуючи його лідерам з фактами на руках.

Після Холодної війни залишилася лише одна політична ідея й одна візія майбутнього: глобалізація, виплекана перемогою «свободи» — вільних ринків, свободи пересування, свободи слова, політичних свобод. У демократіях політичні партії все ж мусили доводити, що вони спроможні керувати цим процесом ліпше, ніж їхні суперники, хоча то був радше технократичний процес, ніж змагання нових ідей.

Можна назвати багато моментів, коли ця візія майбутнього не спрацювала. Вторгнення в Ірак, яке назвали «Операція "Свободу Іраку"», підважило ідею, що політична свобода є історичною неминучістю. Коли пам'ятник Саддаму Хусейнові в Багдаді було повалено — сцени, які нагадували повалення пам'ятників Леніну у Східній Європі, — візуальний ряд скидався на історичну риму, монтаж із кадрів однієї великої історії. Видатні дисиденти Холодної війни, зокрема Вацлав Гавел, підтримали війну висловами, які відлунювали їхньою власною боротьбою з диктатурами [11]. Ті, хто очолював повалення Саддама, покликалися на боротьбу проти радянського режиму та позиціонували її як перебіг однієї тривалої історії.

«Президент Рейган казав, що дні радянської тиранії минають, що свобода набуває розмахів, які не зупинити, — згадував президент Джордж Буш 2003 року, пов'язуючи протистояння Холодної війни зі своїм баченням Близького Сходу по вторгненню США. — Іракська демократія буде успішною, і цей успіх посилатиме сигнал про те, що свобода є досяжною у майбутньому кожної нації, далі — від Дамаска до Тегерана» [12].

Інвазія натомість принесла громадянську війну та сотні тисяч загиблих. Слова та образи, які були сповнені потужним сенсом у Східному Берліні та Празі, втратили свою значимість у Багдаді.

Проте ми й надалі жили у світі, в якому була ідея майбутнього, принаймні економічна ідея щоразу масштабнішої глобалізації. Потім надійшла фінансова криза 2008 року. Уявлення про те, що вільні ринки можуть забезпечити свободу від злиднів, стало смішним. Мрію, що ретельно виплеканий європейський ринок був захищений від економічних потрясінь, було затьмарено. На цьому багато хто розпрощався з останніми зі старих, визначених Холодною війною, уявлень про універсальне майбутнє. Деінде, від Мехіко до Маніли, вони вже поступово танули, як розкисає старий кусок мила.

Однак якщо необхідність фактів ґрунтується на візії конкретного майбутнього, якого ви прагнете, то що вам із фактів, коли це майбутнє зникає? Навіщо вони вам, факти, які твердять, що ваші діти будуть бідніші за вас? Що всі версії майбутнього безперспективні? І з чого б вам довіряти тим, хто факти постачає, — медіа та науковцям, аналітичним центрам, державним діячам?

І так політик, який робить з відкидання фактів ціле шоу, який з неприхованим задоволенням несе маячню, починає у повне, анархічне ігнорування здорового глузду та

похмурої реальності, стає привабливим. Те, що достатньо американців могли проголосувати за когось такого, як Доналд Трамп, людину, яку практично не обходило, чи має сенс те, що вона говорить, чиї численні суперечливі меседжі ніколи не трималися купи, почасти стало можливим, тому що виборці відчували, що вони не інвестують у хай яке базоване на фактах майбутнє. Справді, уся приємність у самій його алогічності. Усю лють, яку ви відчуваєте, тепер можна вихлюпнути з себе, і це окей. Кайф Трампа — легітимізувати насолоду від гівнометання, це кайф чистих емоцій, часто гніву, без жодного сенсу.

Тож недарма так багато з нового покоління політичних діячів поміж іншого активно ностальгують. Путінські армії інтернет-тролів продають мрію про відновлення Російської імперії та Радянського Союзу. Трамп твітить, що він «зробить Америку знову великою». Турецькі й угорські медіа марять поверненням колишньої величі.

«Двадцять століття почалося з утопії та закінчилося ностальгією. Двадцять першому століттю притаманний не пошук новизни, натомість ширення ностальгій», — писала російсько-американська філологиня Светлана Бойм, яка вважала ностальгію способом втечі від обмежень раціонально впорядкованого часу. Вона поділяє її на два типи. Перший, здоровий, вона називала «рефлексуючою» ностальгією: це погляд на особисті, часто іронічні історії з минулого, вона задивляється в розрив між минулим і теперішнім і розвертає його до майбутнього. Інший, токсичний тип вона називає «реставруючою» ностальгією. Така ностальгія є прагненням відновити втрачену батьківщину із «параноїдальною рішучістю», мислить себе як «істину і традицію», переймається величними символами та «відкидає критичне мислення задля емоційного зв'язку... Нерефлексуюча ностальгія здатна породжувати монстрів» [13].

«Реставруюча» ностальгія опанувала світ від Москви до Будапешта і Вашингтона. Останнє, чого хочуть ті, хто вигодує цих примар, фабрикує минувшини, — це факти.

Проте якщо в Західній Європі й Америці це виявляється в ексцентричних виборах, наслідки політики безсилих фактів в інших місцях набагато трагічніші.

В Алеппо

Коли ракети, снаряди та бомби сирійського режиму падають на східне Алеппо, Халед Хатіб хапає камеру та фільмує руйнування свого міста. Люди визвіряються на нього, кричать: «Чи не соромно тобі знімати нас? Чи тобі подобається бачити наші сльози? Ми втратили все».

Він намагається пояснити, що насправді допомагає і якщо цілий світ дізнається, як стріляють по невинних людях, то там щось спробують зробити. Існують же якісь правила, зрештою. Якась там ООН. Закони... Не можна ж просто отак бомбити мирне населення, дітей, старих.

Численні молоді чоловіки та жінки постійно мотаються містом, фільмують і заливають відео руйнувань у місці, яке вони називають «медіацентр Алеппо». Деякі їздили до Бейрута на тренінги з відеозапису від гуманітарних організацій. Їм казали: «Фіксуйте злочини, і це допоможе зупинити ці жахіття». Відтепер вони були «громадянськими журналістами», «медіа-активістами». Над їхнім містом кружляли гелікоптери президента Асада, зависали над головами, а потім скидали на місто бочкові бомби — бочки для нафтопродуктів, баки для палива та газові балони, наповнені горючими сумішами та металічними уламками. Мешканці Алеппо були перед ними безсилі. Проте вони могли знімати, а це, як вони відчували, поєднувало їх із чимось більшим і могутнішим, ніж гелікоптери.

У 2011 році кілька сирійських міст постали проти сорочарічного диктаторського правління родини Ассадів, це була черга Сирії в «Арабській весні». Протести спалахнули, коли режим замордував підлітків, які насмілилися намалювати графіті з антиассадівськими слоганами на стіні школи [14] — підривна дія у системі, чия сила трималася на змушуванні людей публічно повторювати безглузді лозунги на знак відданості, байдуже, чи вони вірили в них, чи ні. «Ця покора робить людей співучасниками, вона втягує їх у самовідтворювані стосунки домінування», — пише антропологиня Ліса Уїдін у розвідці про сирійський режим [15], і це нагадує мені Гавелову інтерпретацію пізно-радянського комунізму. Коли я розмовляв із сирійцями, які брали участь у тих перших демонстраціях 2011 року, вони часто згадували запаморочення, яке відчували, коли врешті публічно говорили, горлали, кричали, співали, що вони думають про Асада.

Ассад відповів бомбами, ракетами, снайперами, хімічними атаками, ще більше страчуючи та катуючи. У 2012 році повстанці зайняли східний Алеппо, і режим почав бомбардування. Мільйон мешканців втекли [16]. Халедові було шістнадцять. Він хотів зробити щось, що мало би сенс, показати світові, що відбувається в Алеппо.

Першими на атаковане місце прибували служби порятунку, які витягали жертв з-під завалів. По прибутті вони просили усіх поводитися тихо, прислухалися до схлипів під камінням і починали розгрібати. Багато з них не мали жодного досвіду рятувальних операцій, то були таксисти, пекарі, вчителі початкових шкіл. Від 2013 року вони почали отримувати гроші, навчання та бульдозери від урядів Великої Британії, Нідерландів і США. Їх називали «Білими шоломами» за впізнавані каски на голові. Халед почав записувати їхню роботу на відео. Він цілими днями фільмував

першу операцію порятунку, коли атака бочковими бомбами враз зрівняла з землею кілька будинків. Коли знімаєш, потрібно фокусуватися на кожній деталі. Ти фокусуєшся так довго, що вони лишаються з тобою, і ти запам'ятовуєш світ як низку крупних планів: відірвані руки, крики, кінцівки, сльози, пил всюди, ще більше пилу, більше рук, уламки каміння. Під час тієї першої рятувальної операції Халедові снилися самі частини тіл. Коли він завантажив матеріали у медіацентрі, то поклявся більше ніколи не знімати. Потім він перевіряв соцмережі та побачив, як його матеріал став вірусним. Він зрозумів, що його зусилля того вартували.

Спочатку він не розповідав батькам про зйомки, вони думали би, що це небезпечно. Та коли він якось прийшов додому весь в пилу, майже потрапивши під бомбардування, то вже більше не міг приховувати. Спочатку його батько розлютився. Відтак, коли Халед пояснив, як вони витягають людей з-під завалів, як відзнятий матеріал опиняється на міжнародних телеканалах, з'єднуючи Алеппо з усім світом, той зглянувся. Кадри з дітьми, яких дивом витягають з-під уламків, були особливо популярними (було багато й тих, кого не змогли врятувати, але такі відео не завжди ставали вірусними).

Життям у місті відтепер керував звук: шипіння, пауза, потім гуркіт і наростання вибухів означали бочкові бомби, тріск — ракети. На тлі цих звуків Халед дивився фінал Кубку світу 2014 року. Він уболівав за Німеччину. Спостерігаючи, як його улюблений гравець Месут Озіл пробирається в зону пенальті, чув шипіння або вибух і біг знімати руйнування. Йому слід було остерігатися «подвійного удару»: коли гелікоптер скидає одну бомбу, чекає, коли збереться натовп, відтак скидає іншу.

Коли після атаки прибували рятувальні служби під керівництвом колишнього шкільного вчителя Аммара аль-

Сельмо, люди реагували по-різному. Дехто з тих, хто вижив, кидався прямо на об'єктив і починав кричати: «Чому вони нас бомблять? Тут нема військових!» або вимагаючи справедливості, або заявляючи, що то сусід винен, той, хто брав участь у революції: «Це для нього бомби, а не для мене!».

Халед з часом звик бачити масові вбивства. На початках багато з відзнятого було у розфокусі; він надто сильно крутив камерою, намагався вхопити в кадр усе, що відбувалося довкола, а натомість потрібно було спершу створити уявну мапу довколишнього, а потім вибрати, що знімати. Йому слід було розбивати реальність на різні кадри, які разом розповідали б історію: трупи між уламками, воронки, рештки іграшок та одягу, фотографії на розвалених стінах — будь-які докази, що бомбили мирне населення. Пил зруйнованих будівель був постійною проблемою — сідав на лінзи, забивав механізми [17].

У 2015 році Росія вступила у війну на боці Асада. Радянський Союз підтримував його батька, Хафеза. Тепер Росія рятувала сина. Уперше від закінчення Холодної війни країна повернулася на велику сцену глобальної політики. Імідж Путіна всередині країни тримається на ідеї, що альтернативи його правлінню немає, на ідеї його величі. І тепер він демонстрував її не тільки вдома, а й на Близькому Сході. Коли Росія долучилася, Асад контролював лише 20% власної країни. Задекларованою метою російської кампанії була боротьба з ісламськими терористами. Натомість Військово-повітряні сили Росії заповзялися нищити будь-які осередки спротиву режиму Асада, особливо Алеппо.

Облога посилилася у квітні 2016 року [18]. Постачання у східне Алеппо було відрізано. Бочкові та касетні бомби падали на пекарні, ринки, школи. У 2016 році було скинуто понад 4000 бочкових бомб [19]. Робота «Білих шоломів» ставала невпинною. Одного дня вони витягли чоловіка з-під

завалів його будинку та відвезли у шпиталь Аль-Баян. Коли бомба впала поблизу, шпиталь евакуювали, і чоловіка доставили в передмістя, яке бомбардували пізніше того вечора. Ті самі рятувальники, які витягали його вранці, тепер знову прийшли його рятувати. Він почав кричати, щоб вони йшли геть: вони приносили йому саме горе. У ранковому бомбардуванні він втратив дружину й дитину.

Під час Чемпіонату Європи з футболу влітку 2016 року Халед був надто зайнятий, щоби звертати увагу на успіхи Озіла. Лікарні раз за разом бомбардували, намагаючись зламати волю до опору, лікарі мусили оперувати у підвалах, у напівтемряві. Десятки тисяч стали біженцями [20].

Щоразу частіше люди просто зітхали, коли бачили камеру Халеда: який сенс усе це знімати?

Мері Ана МакГлесон сиділа у кав'ярні Starbucks. Вона — американська медсестра, опікується гуманітарною медичною допомогою Сирії, місія розміщена у прикордонному турецькому місті Газіантеп, мільйонному місті, куди прибули ще 500 тисяч біженців із Сирії. Спочатку вона працювала у Relief International*, потім з «Лікарями без кордонів», загалом провела останні п'ять років, координуючи будівництво лікарень, які згодом знову зруйнують. Їй саме вдалося отримати для Алеппо медикаментів на шість місяців, та коли облога стала жорсткішою влітку 2016 року, стало зрозуміло, що цього не вистачить. Сидячи у Starbucks, вона отри-

---

* Relief International — неполітична гуманітарна організація, яка надає невідкладну допомогу в надзвичайних ситуаціях, а також економічну допомогу та допомогу в розвитку ураженим громадам у світі, на сьогодні у 26 країнах. Офіси організації розміщені у Вашингтоні та Лондоні.

мує низку есемесок і повідомлення у WhatsApp від лікарів в Алеппо: «Знову почалися бомбардування... ми робимо операції у підвалі... генератор здох. Оперуємо при світлі мобілок».

Як працівниця гуманітарної організації вона мала би зберігати нейтралітет. Будувати лікарні, постачати обладнання, повідомляти про втрати та військові злочини. Вона покладалася на те, що за нею є система міжнародних норм, ідеалів, інституцій, для яких вона готувала необхідні докази.

Від 2015 року, коли Росія почала бомбардування, Мері Ана з працівниками десятків інших гуманітарних організацій готували звіт за звітом, доводячи, що атаки було скеровано не на території, контрольовані ІДІЛом, натомість на сам Алеппо. Вона й досі припускала, що вага доказів щось значить. Вона писала листи американським конгресменам і представникам в ООН. Вона вже давно розпрощася з думками про військове втручання, навіть безпечну зону — момент було втрачено, коли росіяни почали авіаудари, але принаймні більше санкцій, протест, остаточні перемовини... Або, і це важливіше, мільйонні протести на вулицях... Де вони були? Вона знала, що політики реагуватимуть, тільки якщо є незадоволення серед людей. Чи ж більше не мало значення, що якийсь режим труїть газом свій народ? Чи тепер на таке тільки знизують плечима?

З Алеппо тим часом далі пишуть у WhatsApp: «У нас закінчилися марля та бинти. Бомблять ближче».

Йй важко було дивитися сирійцям в очі. Вони все приходили й приходили, переконані, що вона має якийсь вплив, приносили їй жорсткі диски з доказами. «Нас убивали бочковими бомбами, — казали вони. — Нас убивали зарином і російськими ракетами. А тепер нас убиває мовчання».

На якусь мить у травні 2016 року з'явилася надія: Рада Безпеки ООН, у яку входить представник Російської Федера-

ції, ухвалила резолюцію, що закликала до призупинення бомбардувань медичних центрів у Сирії. Раптом стало здаватися, що все їхнє несамовите писання звітів було не аж таким марним. Резолюцію ухвалили 3 травня [21], проте впродовж наступних місяців кількість атак на медичні установи в Сирії збільшилася на 89%. Між червнем і груднем було 172 атаки, кожні 29 годин [22].

На її телефоні засвічувалися повідомлення від медиків з Алеппо: «Дитячу лікарню сьогодні атакували з повітря. Багато загиблих і поранених».

Коли падіння Алеппо ставало дедалі невідворотнішим, сирійські працівники Мері Ани почали просити місячну платню авансом. Вона знала, що це означає: вони втратили будь-яку надію колись повернутися додому, були готові ризикнути всім і сісти на човен, який перевезе їх через Середземне море у Грецію, а звідтам — здійснити довгий шлях через Балкани в Європу.

Ціни були різні: якщо ви мали 10 тис. доларів або близько того, контрабандисти могли посадити вас на розкішну яхту та висадити на приємному пляжі на Пелопоннесі. Інколи за якихось кілька сотень можна було потрапити на вщерть заповнену шлюпку.

Сирійці, яких вона знала у Газіантепі, завжди вважали, що повернуться додому. Там був доктор, який ходив Газіантепом із ключами від свого помешкання в Алеппо в кишені, ніби збирався повернутися туди в будь-який момент, хай і не був там роками. Інші біженці у Газіантепі жили у злиднях, сім'ї з середнього класу знаходили притулок у порожніх транспортних контейнерах, заробляючи на життя, нарізаючи шкіру на місцевих взуттєвих фабриках, але навіть вони не виїжджали з прикордонного міста в надії, що їхнє перебування далеко від дому було тимчасовим. Тепер, із останнім бомбардуванням, вони втратили всі надії.

Починаючи з 2015 року в теленовинах було повно матеріалів про перевернуті човни з біженцями, про роздуті групи маленьких дітей, які прибивало до пляжів грецьких островів, перед очі засмагаючих туристів. Тож родини біженців відсиляли своїх найсильніших синів, витрачали останні гроші, щоби вони потрапили на найкращі з можливих човни та давали їм з собою мобільні телефони, найважливіший інструмент, щоби зорієнтуватись у подорожі. Але це, своєю чергою, провокувало негативну реакцію тих, хто дивився теленовини в Європі та США. Можна було співчувати потонулим дітям, але натомість колони молодих сирійських чоловіків йшли в Європу.

Коли Мері Ана розмовляла зі своїми батьками з Аризони, вони запитували її: чому ці чоловіки не воюють? Чому в них мобільні телефони? Чи ж всі вони, часом, не терористи? Її батьки були глибоко релігійними християнами, дивилися Fox News. Вона розуміла, як вони розриваються: вони хвилювалися за неї і співпереживали через її роботу, але по телевізору їм казали інше.

Політики-націоналісти використовували фото ходи біженців Європою, аби підігріти страхи перед нашествиям чужинців. Одне з таких фото було використано на плакаті на підтримку виходу Британії з ЄС. «Переламний момент» — було написано на плакаті.

Двадцять третього вересня російські та сирійські повітряні сили здійснили 40 ударів з повітря по східному Алеппо за один день, готуючи собі шлях до наземної атаки [23]. Упродовж наступного місяця був у середньому один авіаудар на годину, щодня і щоночі [24]. Палали цілі райони міста. Спеціальний посланець ООН у Сирії описував використання запалювальних бомб, які «створювали вогняні кулі, такі потужні, що освітлювали густу темряву Алеппо так, що видно було, як удень» [25].

«У нас іще 27 жертв, — приходили повідомлення на телефон Мері Ани. — Близько половини з них діти. Ось фото... Будь ласка, розкажи людям».

Коли повстанці намагалися прорвати облогу, то, не розбираючись, обстрілювали й утримуваний урядом західний Алеппо: Сирійська наглядова рада з прав людини зафіксувала, що в жовтні там загинули 74 цивільних» [26].

Мері Ана і далі писала звіти, перелічуючи факти злочинів проти людства, факти, які, здавалося, уже не мали жодної сили. По телебаченню показували президентські дебати Доналда Трампа та Гіларі Клінтон. Він хотів побудувати стіну, він хотів зупинити мусульман, які приїжджають у США, він говорив, що мусульмани — терористи. Що далі він говорив, то більшими ставали цифри: в Америці 30 мільйонів нелегальних мігрантів, Клінтон впустить ще 650 мільйонів [27]. Ніхто не сприймав можливість його перемоги всерйоз. Мері Ана бачила це інакше, знала, що багато хто проголосує за нього в неї в Аризоні. І якщо факти не мали значення в Алеппо, чого б вони щось важили в США?

Чинний президент США Барак Обама часто казав, що історія має «правильний» та «неправильний» бік (і закинув Росії, що вона на «неправильному» боці). Як і лідери часів Холодної війни, він апелював до ідеї, що в історії є «провидіння», напрямок, майбутнє, «надія на завтрашній день» [28]. Але в Алеппо такі високі слова видавалися вкрай безсенсовними. Історія, розчавлена бочковими бомбами, нікуди не прямувала. До листопада облога досягла кульмінації: видавалося, що росіяни поспішають закінчити її перед вступом на посаду нового президента США. Школи, сиротинці, лікарні перенесли у підвали. І навіть там їхніх мешканців діставали бункерні бомби, які зазвичай застосовують для знищення військових укріплень [29].

У ніч виборів 8 листопада Мері Ана була у Вашингтоні. Вона дивилася результати в барі біля Капітолію. Бар було прикрашено повітряними кульками: усі готувалися до перемоги Клінтон. Коли перші штати відійшли Трампові, вона одразу зрозуміла, що він виграє. Двоє менеджерів передвиборчої кампанії з Республіканської партії, вже напідпитку, підійшли до неї і заявили, що вона виглядає найбільш згірченою людиною в барі. Вона забралася звідти і зловила таксі до готелю, сіла на задне сидіння та заплакала. Таксист намагався втішити її: «Не хвилюйтеся, все буде добре». Вона вловила близькосхідний акцент, спитала, звідки він. «З Афганістану», — сказав той. Мері Ана спитала, чи має він грін карт. «Ні».

Вона сказала, що плаче через нього, а не через себе, через те, що з мігрантів роблять ізгоїв, а з міграції — зло.

Алеппо, вибори в США — усе це виглядало як різні вияви одного феномену: всі «доказові правила» та «норми гуманітарного права», за якими працювала Мері Ана, стали вихолощеними. І таксист стане першою жертвою цього нового світу.

У грудні 2016 року Алеппо впав. Мері Ана допомагала організовувати фінальну евакуацію важкопоранених з міста. За оцінками Центру документування порушень у Сирії, протягом 2012–2016 років в Алеппо загинуло 30 тисяч осіб, переважно на територіях, контрольованих опозицією [30]. Понад 70% убитих були цивільними. Сирійська мережа з прав людини (яка не бере до уваги звіти, що подає сирійський режим) оцінює кількість загиблих у війні у 207 тисяч, 94% з яких убито сирійським урядом і російською армією [31]. Жодні цифри у цьому конфлікті не є 100-відсотково надійними. ООН облишила підрахунок жертв у 2014 році, коли загальна кількість смертей у війні сягнула 400 тисяч, плюс-мінус [32].

Халед вибрався з Алеппо у серпні, коли повстанцям вдалося відкрити дорогу з міста, із набитою торбою з відеоархівом (багато що з нього вже раніше опинилося в Туреччині). Дещо з матеріалів, які він відзняв у місті, увійшло в короткометражний документальний фільм про «Білі шоломи», який 2017 року отримав «Оскара» [33]. Халед їздив у Лос-Анджелес, але в нашій розмові згадував про це дещо знічено: він радів, що його кадри побачило стільки людей, але ж він не знімав смерть і руйнування свого міста, щоби ходити на голлівудські вечірки.

Ми записували інтерв'ю, які я використав у цій книжці, у Стамбулі та Амстердамі. Халед хоче знімати фільми про рештки Сирії, ще вільні від Асада та радикальних ісламістів. Факти не врятували Алеппо, можливо, розповідати історії — потужніший інструмент? Йому лише трохи більше двадцяти, але він намагається зберегти свій дім на камері, поки те, що лишається, не зникло під нескінченними бомбами або під зливою дезінформації. «Вони кажуть, ми всі терористи. Я мушу показати світові, які ми насправді».

Спочатку Мері Ана не сприймала дезінформацію про Сирію надто серйозно. Потім почала придивлятися і побачила, що вона всюди. А набравши в пошуковикі YouTube «Білі шоломи», побачила суцільні історії про те, що вони насправді терористи або актори й усе, що вони робили, було постановкою, або що вони були психологічною операцією британської розвідки, або що вони насправді не існували взагалі... Мері Ана боялася, що ці історії були частиною масштабніших спроб знищити факти про те, що насправді відбувалося в країні [34].

Утім тут їй відкрився великий парадокс сирійської бійні. У всіх інших історичних прикладах злочинів проти людства, які Мері Ана вивчала, завжди траплялося виправдання, що світ не знав про те, що відбувалося. Голокост? Ми

не знали (або робили вигляд, що не знаємо). Убивства боснійських мусульман сербами у Сребреніці? Надто швидко відбувалися, щоби відреагувати. А тепер? Тепер завжди всі знають усе. Є надмір відео, фото та свідчень очевидців, науковий аналіз, есемески, файли JPEG, терабайти даних, які фіксують військові злочини, передаються буквально в режимі реального часу стрімами в соцмережах, і всі бачать. І все ж реакція була зворотно пропорційною до величезного обсягу даних.

Отож якщо всі знають все і, втім, нічого не роблять, нічого не відчують, а правда про те, що сталося, не стає частиною того, що Мері Ана воліє називати «душею історії», то до чого це призводить? Що будь-хто може чинити масові вбивства, і тепер це вважають загалом окей? Земля вкривається чорними дірами, де знані норми не застосовуються?

Подивіться довкола: чорні діри відкриваються повсюди. «Можливо, варто покладати провину на світ, тому що світ — небезпечне місце», — так парировав президент США наприкінці 2018 року, коли постав перед дедалі переконливішими доказами, що його союзник, спадковий принц Саудівської Аравії, замовив убивство журналіста у консульстві Саудівської Аравії в Туреччині, і ця фраза є концентрованим втіленням позиції, згідно з якою жодна повнота доказів не є підставою для відповідальності [35]. І коли подивитися на вбивства мирного населення хай якими силами на Близькому Сході (силами, керованими Саудівською Аравією та США, іракськими, ізраїльськими, іранськими) [36, 37], на підживлені соцмережами етнічні чистки та вуличні розправи у Бірмі та на Шрі-Ланці [38], розпалювання яких можна спостерігати у прямому ефірі, онлайн, у деталях, то важко не відчувати, що найгірші страхи Мері Ани стають реальністю. І чи дезінформація в такому разі не стає просто виправданням, яке ми використовуємо, щоб уникати від-

повідальності? «Ми нічого не зробили, тому що нам задурили голову ботоферми».

А тим часом 22 терабайти відео, відзнятого «Білими шоломами», зберігається у надійних сховках по Європі. До цього можна додати 60 терабайтів відео, твітів і постів у фейсбуці, які зібрав Сирійський Архів* : 800 тисяч документів і понад три тисячі свідчень очевидців, зібраних Комісією з міжнародного правосуддя та відповідальності, які пов'язують ці злочини з найвищими посадовцями Сирії [39]. Ми ще ніколи не мали такого архіву щодо тортур, масових убивств і військових злочинів. Він чекає часу, коли факти матимуть значення.

---

* Syrian Archive — правозахисна організація, яка опікується візуальною документацією про порушення прав людини та інші злочини, учинені всіма сторонами конфлікту в Сирії.

«Перепрошую, ти англієць?»

«Ким ти себе відчуваєш — англієм чи росіянином?»

Ці неunikні запитання мого дитинства переслідували мене з кожними цікавими батьками моїх шкільних друзів, поки вони везли мене за Лондон на вихідні — у замські будинки, повні троюрідних братів і сестер, безлічі дядьків і двоюрідних тіток, закоріненості, такої непритаманної нашій мандрівній сім'ї. У цих довгих поїздках на задніх сидіннях чужих машин я завмирав і вдивлявся в межі між полями. Землю було розділено живоплотами нерівно, але певним чином послідовно; здавалося, навіть поля брали участь у розмові, такій обтяженій сенсами й такій неминучій, що переривати її було би вкрай негrecно. Англієське точно визначалося класом, акцентом, школами, поштовими індексами*, графствами, партіями та спортивними командами, тож для мігранта, як-от для мене, було складно зрозуміти, куди я вписуюсь.

Одна з перших речей, яку я збагнув як дитина мігрантів, — це те, що в англійськість не можна увірватися. Можливо, у США такий номер проходить, але це було би вкрай не по-англійському — намагатися стати англійцем швидко.

---

* У британському контексті поштовий індекс — евфемізм місця проживання, яке, своєю чергою, визначається статусом і доходами, тож поштовий індекс є своєрідним кодом, за яким ідентифікують своїх і чужих.

«Твоя англійська просто досконала, і не скажеш, що ти росіянин», — казали мені, і я відчував, ніби моя англійська є певного роду хитрiстю (чи мені вдавати російський акцент, щоби бути більш автентичним?).

Усе ускладнювало ще й те, що я не міг просто відповісти: «Я росіянин». Я народився в Україні, зрештою, але в російськомовній сім'ї. То я, виходить, радянський?

Росія, Україна, увесь Радянський Союз були лише великими плямами на мапі, що висіла, забризкана кавою та вином, у нас на кухні, місцями, куди я ніколи не поїду, територією, яку я можу населяти хіба через прочитані книжки. То, може, ось звідки я — з книжок?

Єдиним способом, у який моя ідентичність зчіплялася з Англією, були мас-медіа; телебачення та радіо синхронізували мою увагу й емоції з нацією. Це могло бути несподівано інтимним: у 1980-ті оповідання Ігоря переклали, вони вийшли в ефірі радіо BBC, зокрема й «Читаючи Фолкнера», в якому у виконанні англійського актора Чернівці звучали так, ніби були десь поблизу Саффолка:

Я краще спробую ще раз, знову про Чернівці. Раптом вдасться?

[...] Моє зелене, виноградне, тминне дитинство під захистом дідусів (пізніше розібрався: дідусь — один, усі решта — його брати); не пам'ятаю в ранньому дитинстві зим; оглядаюсь і бачу: вічний липень, повітря струмить з набубнявілих яблук, лоскітливе до запаморочення...*

Ігор 1987 року перейшов із Всесвітньої служби BBC у Лондонське бюро одного з американських «голосів», який мовив на країни комуністичного блоку. Радіо Вільна Європа (RFE) заснували 1949 року

---

* Переклад з російської за виданням: Померанцев И. Читая Фолкнера // Синтаксис. — 1979, №5. — С. 94.

американські стратеги* в рамках того, що вони називали «громадянською» ініціативою у сфері психологічної війни [40], щоби допомогати вигнанцям з держав, відтепер контрольованих СРСР, висловлювати інше політичне бачення на свої рідні країни. Радіо Свобода 1953 року почало мовити і на сам СРСР. На відміну від BBC, де все, що йшло в ефір, контролювали британські редактори, тут більше контролю мали емігранти. Перша ітерація цього «експерименту» закінчилася катастрофою, коли під час угорського повстання проти радянської окупації ведучі Радіо Вільна Угорщина виголошували палкі промови та давали протестантам тактичні поради, які передбачали, що ось-ось надійде американська військова допомога. Однак уряд США жодної допомоги не надав, і угорські дисиденти почувалися нищівно зрадженими.

Коли Ігор прийшов на Радіо Вільна Європа, таким ескападам уже давно поклали край, і мовник був офіційно зобов'язаний робити новини, які були «точними, об'єктивними, всебічними». Воно змінилося й в інших аспектах також. На етапі зародження Радіо Вільна Європа спонсорувало ЦРУ під прикриттям приватних донорів кампанії під назвою «Похід за свободу». Від 1971 року радіо фінансували Конгрес і Рада директорів з мовлення, в яку для забезпечення її незалежності призначили повно ґрандів з медіа та академічного світу. Та місія радіо все ж відрізнялася від такого мовника, як BBC, чиїм призначенням було презентувати Британію у світі. Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода було відоме як су-рогатна станція, метою якої було не виражати позицію США чи Британії за кордоном, а озвучувати іншу політичну ідентичність Росії, України й інших країн під радянським домінуванням. Аби краще зрозуміти свою аудиторію, Радіо Вільна Європа мало ви-нахідливий метод опитування (як і BBC). Починаючи з 1950-х соці-

---

* Ідеться про Джорджа Ф. Кеннана, на той час радника в Державному Департаменті США, і Френка Г. Уізнера, директора Бюро політичної координації (ОРС).

ологи відвідували бари у жвавих портах або міжнародні ярмарки на Заході, які було дозволено відвідувати радянським морякам та делегаціям, починали розмову та ніби між іншим, але систематично запитували, які радіопрограми їм подобалося слухати та чому. Коли Холодна війна закінчилася, вони вже сміливо просили радянських туристів заповнити формальніший опитувальник.

Попри всі радянські спроби глушити сигнал, між 1972 і 1988 роками близько 5–10% дорослих у Союзі совали та крутили свої антени, ловлячи Радіо Свобода. Частка серед високоосвічених і мешканців великих міст була істотно більшою, а загалом зростає до 15%, коли 1988 року глушилки скасували, саме коли прийшов Ігор [41].

Ігор тепер міг створювати власні світи. «Особисто мені нецікаво описувати культуру. А ось створювати, склеювати, видувати культуру — робота захоплива», — напише він згодом*.

Його метою було поєднувати Росію та Україну з більшою Європою: «Я не космополіт, я патріот. Але в мене інша patria. Я почувуюся вдома на стамбульських цвинтарях, у Римі, Чернівцях, Лондоні, Сергієвому Посаді».

Він робив програми про скло, вікна, більярд, кольори — речі, завдяки яким зустрічалися різні національності, програми були вузлами, які їх з'єднували. Він робив програми, в яких кожен з учасників говорив російською з акцентом, розширюючи межі мови.

Щотижневий ефір Ігоря називався «Поверх бар'єрів», і від 1989 року справжні бар'єри падали. То був час чудес у нашому телевізорі Grundig з його чотирма каналами (два з яких — BBC). Натиснув кнопку на пульта — а там Вацлав Гавел, щойно звільнений з в'язниці, і президент Чехословаччини, махає з балкона розбурханому людському морю в Празі; натиснув знову — і пам'ятники Леніну знімають по всій Центральній Європі, вони похитуються

---

* З есе «Свободная стихия». Цит. за: Померанцев И. Вы меня слышите? Дневник: проза, поэзия, эссеистика. — Черновцы: Меридиан Черновци, 2018. — С. 25.

у повітрі на ланцюгах, що звисають з кранів, мов укриті бронзою акробати; натиснув ще — й ось люди карабкаються на Берлінський мур, збивають бетон молотами, за таке їх кілька тижнів тому розстріляли б.

У власній прозі Ігор відійшов від імпресіонізму першої особи: неприховане «я» почало видаватися самозамилуванням, відколи авторитаризм тяжко не дихав йому у спину. Натомість він поринув в антропологию, зоологію, способи переосмислити та переозначити групи, ідентичності, взаємозв'язки. Виноградарство, виноробство стали повсякчасною темою: традиція, яка подорожувала континентами та змінювала їх. Склянка вина мала магичні властивості, могла переносити в часі та просторі. В оповіданні, написаному в липні 1991 року, перша особа майже зовсім відсутня. Оповідь побудовано на метеорологічному «Словнику вітрів». Ігор говорить про свободу, але практично не згадує про себе: лише детальні описи штормів, бризів, поривів, подувів*.

Дев'ятнадцятого серпня 1991 року Ігор прокинувся і дізнався, що в Москві стався путч. Голова КГБ, міністр оборони, прем'єр-міністр і віце-президент СРСР оголосили надзвичайний стан. Горбачов, як вони казали, нібито захворів на державній дачі в Криму і не може більше виконувати обов'язки президента. Вони захопили владу і пробували відновити СРСР.

Радянське телебачення на повторі транслювало балет «Лебедине озеро», тож ще більше людей слухали західні «голоси». На Радіо Свобода Борис Єльцин, президент найбільшої з радянських республік, російської, назвав надзвичайний стан путчем, закликаючи людей приходити в центр Москви, стати багатотисячним людським щитом на захист російського парламенту від танків і спецпризначенців КГБ, яких стягнули в місто.

---

* Ідеться про есе «За шкалою Бофорта». Український переклад Діани Ключко опубліковано у збірці Померанцева І. КГБ та інші... — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 205–217.

Горбачов, звісно, зовсім не хворий, перебував під домашнім арештом у Криму, під наглядом путчистів, відірваний від зв'язку зі світом. Єдине, що в нього лишилося, — радіоприймач на батареях. Він і його найближчі соратники збиралися довкола, крутячи антеною, чимдуж намагаючись зловити закордонні «голоси». На Радіо Свобода британська прем'єр-міністерка Маргарет Тетчер підбадьорювала свого друга Міхаїла. Це була робота Ігоря. Він усю ніч намагався вмовити Даунінг-стріт на інтерв'ю з прем'єр-міністеркою. Вони знову й знову казали, що вона не дає таких інтерв'ю. «Це не про політику, — переконував їх Ігор. — Її особистий друг Міхаїл у небезпеці. Хіба їй нічого йому сказати?». Це спрацювало.

Путч провалився. За рік не стало й самого Радянського Союзу. Карта на нашій кухонній стіні почала змінюватися. П'ятнадцять нових країн утворилося за раз. Кольори на мапі, з якою я виростав, глобус, розділений на два блоки, почали перемішуватися у божевільній палітрі. Географія ідентичностей, з якою я виростав, — «там», «тут», «вони», «ми» — втрачала значення.

Наша приватна географія також зсунулася. Ігоря 1992 року перевели в центральне бюро Радіо Вільна Європа в Мюнхені, в Німеччину, разом з мовними редакціями десятків інших, тепер уже колишніх, країн комуністичного блоку, розташованими у будівлі, що нагадувала середньовічну фортецю, із високими товстими стінами із шипами і високим ступенем захисту — спадок спроби підірвати її 1981 року, яку вчинив венесуельський терорист Карлос Шакал, спонсорованої Штазі. У коридорах і підвалах цієї фортеці Ігор з радістю відкрив величезні забуті шафи із записами видатних письменників-емігрантів, які працювали на Радіо Свобода впродовж останніх сорока років. Він ставав ще закоханишим у радіо та його силу створювати нові світи, поєднувати минуле з сучасним, тут і там, у щось дивне й нове:

«Драма, драматизм народжуються на радіо, коли звуки сти-каються.

Мова радіо пластичніша, багатша, повнозвучніша за будь-яку іншу мову. Мовою радіо можна висловити передсвітанкову тугу, тремкість старіння, “вогку принаду світу”*.

Він і його продюсери всюди подорожували з магнітофонами, ловлячи звуки, які можна використати в програмах: хруст яблука, який нагадуватиме про сніг узимку, виття дінго в зоопарку — любов.

У дитинстві ми навряд чи усвідомлюємо, що є часткою масштабних експериментів у культурі, світогляді, мові, які уможливають політики. Поки Ігор працював на радіостанції, що була символом американської підтримки Європи «цілісної і вільної», як сказав американський президент 1989 року, мене відправили у спеціальну школу, створену, щоб змінити політичну психологію континенту. У Мюнхені було розміщено одну з дев'яти Європейських шкіл, створених засновниками Європейського Союзу (на той час ЄЕС, Європейська Економічна Спільнота) як кузню нової «європейської» моделі ідентичності. Під наріжним каменем кожної школи поклали опис місії, яку нібито сформулював сам Жан Моне, творець ЄЕС:

Не припиняючи дивитися на свої країни з любов'ю та гордістю, вони стануть свідомими європейцями, навченими та сповненими готовності завершити й укріплювати працю своїх батьків, зробити реальністю об'єднану та процвітаючу Європу.

На початках задумані для дітей службовців ЄС із різних країн школи відкрили двері також для будь-кого, хто міг потрапити через жеребкування та іспити. Насправді мрія засновників полягала в тому, що школи стануть моделлю всієї освіти в ЄС.

---

* З есе «Епоха радіо». Український переклад А. Заманської опубліковано у збірці: Померанцев І. КГБ та інші... — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 203–205.

Щоранку директор, герр Гойєм, колишній данський міністр у справах Гренландії, вітав нас на вході до школи, збудованої у формі зірки, на пошанування зірок прапора ЄС. Архітектори забули включити в проєкт передбачені регламентами ЄС пожежні виходи, тож будівлю пізніше накрили екзоскелетом сходів і переходів, і на перший погляд видавалося, ніби вона стоїть у риштуваннях, на безкінечному ремонті.

Школу було розділено на різні мови — англійську, французьку, німецьку, італійську тощо, а історію та географію вчили іноземною мовою і з погляду країни з цією мовою. Коли 1953 року відкрили першу школу, менше ніж за десятиріччя після закінчення Другої світової війни, це, напевно, для французьких дітей було приголомшливо — учити історію німецькою мовою з перспективи німців, і навпаки.

Діти в англійському відділі пробули в Німеччині так довго, що зв'язок з Британією ледь жеврів. Щойно з Лондона, я був там певною мірою найбільшим англійцем. І це було чимсь новим. У Лондоні мене вважали «росіянином». І тут раптом я став представником Англії.

Діти в Європейській школі підігравали карикатурним образам своїх рідних країн. Французи були бундючними; хлопці читали графічні романи, а дівчата гарно вдягалися. Італійців шокувала їжа, та, здається, вони не дуже давали раду з багатомовністю. Німці були нарваними качками. Ми в англійському відділі, хлопці принаймні, поводилися як ексцентрики: цитували шоу «Монті Пайтона» та демонстративно їли Marmite*. Після уроків ми вчили італійців грати в крикет, не тому, що він нам аж так подобався, а просто тому, що як «англійці» ми відчували обов'язок самоідентифікуватися.

Мене вчили історії та географії французькою мовою. Для мене це був не зовсім випадок, коли тебе кидають у воду, і ти або то-

---

* Марка розповсюдженого в Британії, Австралії та Новій Зеландії соленого спреда на основі дріжджового екстракту, який їдять переважно на сніданок.

неш, або вчишся плавати, це був радше вибір між «втонутися» і «навчитися дихати під водою». Цілковито спантеличений у перші місяці, я поступово почав відрощувати лінгвістичні зябри, розрізняти розмиті обриси сяйливих підводних царств: Варфоломіївська ніч, Версаль, Наполеон. Утім цей Наполеон відрізнявся від знайомого мені Наполеона. В Англії мене вчили, що то був негідник. Для французів він був зіркою боротьби за демократію, а не деспотом. Я, врешті, обзавівся двома Наполеонами: одним англійським і одним підводним.

Я став амфібією. Я долучався до інших учнів у загальній залі, де розмову могли почати німецькою, плавно перейти на французьку і потім на англійську, або ж усі говорили своєю мовою, але розуміли всіх інших. Пригадую, я подивився на інший кінець зали на англійського однокласника і в першу мить не впізнав його, тому що, говорячи німецькою, він позбувся звичного для свого табору виразу обличчя, сміявся як баварець, повільно, як мачо. Тож, з одного боку, національні риси ставали виразнішими, коли ми самовизначалися супроти інших у ритуалах нашого дозвілля. Проте вони також були менш фіксованими, щось, що ти міг вбирати і знову знімати, щось не «ти». Я був у тихому захваті від такого існування. Після мігрантського двомовного, незручного дитинства, усвідомлюючи, що я не був таким англійцем, як більшість довкола мене, але й не зовсім розуміючи, ким я був, я потрапив у систему, що вітала вихід зі своєї ідентичності, долання її, тобто те, що мені дуже добре вдавалося. Саме це означало «європейський»: не якась накинута ідентичність, але спроможність носити її легко, вистрибувати з однієї та застрибувати в іншу.

Поки ми з Ігорем з'ясовували, що означає Європа, Ліна занурювалася в Росію. Вона першою з нашої сім'ї повернулася: від 1989 року долучалася до знімальних груп, які робили документальні фільми у СРСР і нових незалежних державах. У першій поїздці в неї виникло дивне відчуття, що все, що вона бачила, не збігалось з тим, що вона чула, ніби її слух відставав від зору. Вона бачила довгі черги лю-

дей, які стояли надто близько одне до одного, бачила, як таксист рухає ротом, але чула їх із запізненням у кілька секунд.

Коли звук і картинка синхронізувалися, Ліна побачила довкола країну, з якої видерли саме черево суспільства, і всюди було розкидано ці нутрощі його трагедій і травм. Одні з перших фільмів були про вуличних дітей Санкт-Петербурга. Їх були цілі колонії, вони спали у підвалах на трубах теплотрас, жили у лабіринтах темних вологих підземель з голими стінами. Вони облаштовували їх на взірць нормальних помешкань, приносячи туди дивани й акварельні картинки, які знаходили на смітниках. Багато з цих дітей розмовляли грамотною російською, але втекли зі своїх родин, бо батьки почали пиячити або збожеволіли. Уявлення про нормальність, сім'ю, здоровий глузд було втрачено. Усі соціальні ролі перевернулися з ніг на голову. Проституція, раніше табуйована, раптом стала прийнятною. Студентки підтримували батьків, відповідаючи на оголошення вакансій секретарок «без комплексів» — евфемізм на позначення того, що доведеться спати з босом.

Мова політики також занурилася в цілковитий хаос. У 1994 році Ліна працювала над документальним фільмом про нового популярного політика Владіміра Жиріновського, супроводжуючи його у подорожі по Волзі на круїзному човні. Вбраний у пафосний білий костюм, він виголошував промови збудженим натовпам на берегах. Жиріновський був головою Ліберально-демократичної партії, але він не був ані «лібералом», ані «демократом» у тому значенні, в якому ці слова досі використовували в Росії, коли вони означали когось толерантного, виваженого, прозахідного. Насправді було важко точно сказати, ким він був. Його промови видавалися потоком свідомості, а втім, якимось безпомилково влучали в бажання аудиторії. Неможливо було сказати, чи він жартує, а чи говорить серйозно. Він обіцяв, що не буде бідних і бездомних через кілька місяців, щойно прийде до влади, і що Німеччина заплатить за це, оскільки мусить компенсувати Росії втрати у Другій світовій війні. Він кляв США за їхній «пенсі-коло-

вий долар», який, за його правління, більше не зможе підривати славний російський «золотий рубль», заявляв, що Росія контролюватиме всю територію від Тихого океану до Середземномор'я, що російські солдати митимуть ноги в Індійському океані, анексуватимуть Аляску. Проте він також говорив натовпам слухачів, що вони живуть у злиднях через Леніна та комуністичну економіку, що він, Жиріновський, зробить їх такими, як успішні західні люди: власниками будинків, нових машин і широкоекранних телевізорів. Він також обіцяв бандам казаків, які стояли на березі з нагайками в руках, що уповноважить їх іти воювати з «ворогом на півдні... Ми вам одразу дамо зброю. Нагайками і шомполами пройдіться по всіх регіонах, де безпорядки, де опір, де свавілля».

Жиріновський мав на увазі бунтівну республіку Чечня, де через рік Росія вестиме відчайдушну війну, без огляду на жертви серед мирного населення, і де саме починав зароджуватися ісламський екстремізм нового кшталту. Ліна знімала і чеченських сепаратистів у горах Кавказу. Вони описували свою боротьбу як національне визволення, одне з-поміж інших, але Ліна зауважила також щось нове для Росії: ісламістських проповідників з Перської затоки, жінок, які закривали обличчя нікабами.

У ті часи Ліні було легко знімати будь-кого, від політиків до очільників збройних угруповань: достатньо було просто сказати, що ти з ВВС або з британського телебачення, і це було символом чогось кращого «звідтам», робило посланцем з іншого світу, де все ще були норми, справедливість, чіткі ідентичності, де слова мали значення.

Коли Ліна не знімала, то ходила на прокурені до болю в очах виступи, де художники і поети 1990-х намагалися пояснити усе-проникну непевність. Це були натхненні часи. Лев Рубінштейн* виконував усні перформанси, виступаючи із пачкою радянських бі-

---

* Рубінштейн Лев (1942) — російський поет і есеїст, громадський діяч, оглядач і журналіст.

бліотечних карток, цих маленьких символів упорядкованої культури, на яких він записував гіпнотизуючі строфи, викидаючи прочитані картки, знаменуючи розпад старих значень. Дмитрій Прігов* із завиваннями та приспівуваннями декламував суперфрази радянського агітпропу, аж поки вони не перетворювалися на шаманські ритуальні пісні. Олег Кулік** узагалі відкинув мову, цілими днями прикидаючись собакою, гарчав, повзав на чотирьох і нападав на відвідувачів своєї виставки. Якщо слова втратили значення, лишилися хіба дії.

«Радянський час зупинився, — писав Зиновій Зінік, — а тим часом усесвіт, яким він керував, розпадався» [42]. Арт-критик Борис Гройс описував цей момент як «Великий Цимцум» — терміном, запозиченим з кабали, єврейської містичної традиції, на позначення альтернативної версії Створення світу, за якою Бог створює світ, а потім залишає його. «Відхід радянської влади, або Цимцум комунізму, утворив безкінечний простір знаків, вільних від сенсів: світ позбувся значення» [43].

У 2001 році, після університету, я пішов по стопах Ліни, переїхав у Росію, щоби з часом працювати на телебаченні. «Москва, — писатиму я згодом, — видавалася містом, що живе в режимі прискороного перемотування, змінюється так швидко, що це ламає будь-яке відчуття реальності. ... Росія звідала так багато світів, які промчали у блискавичному темпі — від комунізму до перестройки, шокової терапії, бідності, олігархії, мафіозної держави та мегабагатства, що в її нових персонажів склалося враження, немовби життя — це просто один блискучий маскарад, де всі ролі й амплуа чи переконання плінні»***.

---

* Прігов Дмитрій (1940–2007) — російський поет, художник і скульптор; один із засновників московського концептуалізму в мистецтві та літературі.

** Кулік Олег (1961) — російський перформансист, художник, представник московського акціонізму.

*** Померанцев П. Нічого правдивого й усе можливе/ Пер. з англ. А. Бондаря. — Київ: Yakaboo Publishing, 2020.

Частина 5

НАРОД ПОП-АП

Тридцять років по тому Росія не єдине місце знаків, «вільних від сенсів», і де «світ позбувся значень». «Великий Цимцум», так видається, зачепив і переможців у Холодній війні, у країнах, де професійні дослідники громадської думки мають труднощі з визначенням моделей для наших ідентичностей, де те, що донедавна вважали «нормальним», просто розчинилося. Хто ж першим сформує із цього потоку нові ідентичності?

Іншування

Поки я експериментував із багат шаровою ідентичністю в Європейській школі, Рашад Алі, також дитина мігрантів у першому поколінні, проходив крізь дуже відмінний процес у Шеффілді, графство Йоркшир.

Люди з Хізб ут-Тахрір, які 1996 року прийшли у школу Рашада з лекцією про іслам, одразу справили на нього враження. Це було ще до 11 вересня, до ІДІЛу, коли ніхто зі шкільного керівництва не подумав, що може бути щось не так з добре вбраними, ерудованими, молодими університетськими викладачами інженерної справи та природничих наук, які так захопливо говорили про великі ідеї — чи можна довести існування Бога, про еволюцію, ідентичність.

«Який ти мусульманин? — запитували вони учнів. — П'ятничний мусульманин? Мусульманин час від часу? Чи можеш ти бути цілковитим мусульманином?»

«Цілковитим» зацікавило Рашада. Що б це мало означати? Він приєднався до навчальних груп Хізб, які збиралися у типовому будинку на одній з вулиць із таких ось типових будинків з червоної цегли у міській забудові для робітників колись всемогутніх сталеливарних заводів, що тягнулися вздовж зелених пагорбів Південного Йоркширу.

Рекрутери пояснювали, що в Боснії мусульмани сотні років інтегрувалися з місцевими: вони пили, вони курили, вони вступали в позашлюбні зв'язки як секулярні евро-

пейці. І чим то закінчилося? Тепер їх вирізають їхні секулярні та християнські сусіди, озброєні та підтримувані белградським урядом Слободана Мілошевича. А Чечня, де російські війська нещадно бомблять мусульман? Що Захід зробив, щоби допомогти цим мусульманам? Нічого. «Мусульмани Боснії — ваші брати, — казали рекрутери. — Ваша сім'я — вони, а не ці секулярні люди довкола, не англійці».

У дитинстві Рашад завжди знав, що він інакший. Його батько, який помер, коли Рашадові було вісім, приїхав до Англії в 1960-ті працювати на сталеливарні. Він добре заробляв, купив будинок, відкрив ресторан, носив костюм, пошитий на замовлення у кравця на розі, щовечора сумлінно двічі дивився новини BBC. Та з усією цією набутою англійськістю обоє батьків Рашада розмовляли з сильним бангладеським акцентом. У них удома пахло не так, як в англійців. Його шкіра була іншого кольору.

Ну й Бог, так. Рашад був релігійним у спосіб, у який релігійними були всі в його громаді: просто невилучна частина тебе, як кінцівка, щось, що більшість англійців не могли зрозуміти. Але Рашад ніколи не визначав себе як «мусульманин». На початку 1990-х усюди говорили про азійську ідентичність, «азійських британців», що охоплювало сикхів, індуїстів, індійських мусульман, пакистанських шиїтів. Але що всі ці азійці насправді мали спільного, адже в себе вдома вони воювали одне з одним? Рашад був у Бангладеш, тож знав, що він не є своїм на батьківщині предків. Він, утім, усвідомлював, що також і не зовсім англієць. І тепер йому пропонували новий дім, місце, де він точно стане своїм, бо такого місця ще не існувало: Ісламську державу.

Щотижня Рашад та інші члени його навчальної групи заглиблювалися у вивчення засадничих текстів Хізба (партії), які дуже деталізовано викладали кожен аспект того, якою мала би бути ідеальна Ісламська держава. Це були

книжки з права, урядування, етики, епістемології — усе від повноважень суддів і до того, як апріорні судження формують реальність. Хізб заснував у 1950-ті палестинський ісламський вчений Такіюддін аль-Набхані, який до того був одним з провідних членів Арабської соціалістичної партії Баас. Для аль-Набхані створення Ізраїлю було знаком того, що мусульмани слабкі, неспроможні захищати одне одного, зіпсуті західними поняттями, як-от «нація», що роздробило їх на різні країни. І саме мову та концептуальні поняття, крізь які люди бачать світ, потрібно змінювати.

У засновку ідеології Хізба покладено ідею «ісламської особистості» [1]. Згідно з цією ідеєю особа має природні інстинкти, які потрібно задовольняти, та якщо привчити себе думати у правильний спосіб, то можна буде скерувати ці інстинкти у «правильний» спосіб поведінки. Наприклад, людина має природний інстинкт безпеки, який виражається в гонитві за придбанням речей і власності. Марксизм притлумлював цей інстинкт, тож був приречений на поразку. Капіталізм, однак, надуживає ним, водночас підважуючи інший інстинкт, який Хізб визначає як «прокреаційний», який виражається у потребі відчувати себе частиною спільноти. Політичний іслам задовольняє обидві потреби: він дає змогу задовольняти і потребу в безпеці, дозволяючи певний обсяг приватної власності, й інстинкт прокреації, визначаючи обов'язок людини перед уммою, великою спільнотою мусульман.

Рашад спитав керівника своєї навчальної групи, яким методом Ісламську державу буде втілено в життя. Чоловік запросив проїхатися з ним у його золотистій Honda Shuttle.

Їдучи Шеффілдом, лідер групи пояснив Рашадові, що вони планували переконати армії в Йорданії, Єгипті, Іраку та Сирії, влаштувати військові заколоти, взяти владу та потім об'єднатися в одну ісламську наддержаву. На якусь

мить Рашад задумався: навіть для нього, шістнадцятирічного, це звучало нерозсудливо.

Лідер групи побачив його реакцію та вів далі: «Пам'ятаєш, що Пророк зробив у Мецці та Медині? Він не мав своїх потуг, проте зміг переконати очільників племен стати по його бік і бути його армією. Так само й ми».

Це поєднання минулого з теперішнім, священного вчення та плинної історії, допомогло Рашадові подолати його початкові сумніви. І вже невдовзі ці думки не видавалися аж такими фантастичними. З кожним днем рух дедалі дужчав. Між 1996 роком, коли Рашад до нього долучився, і 2003-м кількість активістів у Великій Британії зростає від 30 осіб до трьох тисяч і до сотень тисяч у світі. Керівництво партії виступало із заявами, стверджуючи, що генерали по всьому Близькому Сходу схиляються на її бік. Провід партії складався з наступників аль-Набхані та жменьки близьких союзників, які жили у такій секретності у Лівані та Йорданії, що коли «говорили» на зборах Хізба по світу, то лише через аудіозв'язок, їхні голоси транслювали тисячам послідовників у залі, але їхні обличчя були невидимі.

На зламі століть Рашад був одним з лідерів Хізба у Великій Британії. Він організовував університетські дебати, наприклад про те, чи можна бути одночасно і мусульманином, і британцем, переконуючи, що це несумісні речі. Двохтисячного року, маючи 20 років, він став автором засадничого тексту літератури Хізба, примірник якого згодом знайдуть у бібліотеці Осамі бен Ладена в його сховку в Абботабаді [2]. «Метод відновлення Халіфату». «Метод відновлення Халіфату» на понад 300 густо заповнених сторінках викладає коранічні пояснення, як правильно заснувати Ісламську державу. Процес починається з «Культурації» — об'єднання рушіїв, інстинктів та ідей для формування ісламської особистості. Потім настає стадія «Взаємодій», кам-

паній залучення громадськості, метою яких є переконати населення Близького Сходу, що військові заколоти — у його найліпших інтересах, що вони скидатимуть корумповані уряди, які насправді є нічим іншим, як лакеями західного колоніалізму.

«Після цього армія зможе встановити владу ісламу... і джихад для решти світу».

Однією з численних функцій Рашада було відповідати електронною поштою на запити членів партії щодо складніших аспектів доктрини Хізба, узгоджуючи канонічність відповідей з чутними-але-невидимими лідерами. На цей час він уже прочитав удосталь релігійних коментарів, аби бачити, що деякі з відповідей попросту неправильні. Коли член партії запитував, чому Пророк не вимагав виконання усіх його настанов від своїх послідовників, провід відповідав, що жоден учений не дозволяє жодному мусульманину наслідувати в цьому приклад Пророка. Рашад розумів, що в провіді й самі знали, що це не так. Багато вчених стверджували, що не слідувати всім настановам було прийнятним. Провід просто використовував людське невігластво, щоби створити систему, в якій вони мали більше контролю. І тепер, коли він був обізнанішим в ідеології та історії ісламу, Рашад виявляв, що багато чого у вченні Хізба було не підкріплено фактами. Ніколи не було золотих часів Халіфату під єдиним правлінням. Упродовж ісламської історії було багато маленьких і фрагментованих союзів, розмаїття юрисдикцій, але не існувало первозданного Халіфату, який треба було відновлювати.

Не те щоб йому в одну мить впала полуда з очей. Після восьми років Рашад помітив, як далеко було Хізбові до втілення хоч однієї зі своїх обіцянок. Провід надсилав циркуляри, в яких стверджував, що їхнє захоплення влади не за горами, але ставало очевидним, що нічого подібного не відбу-

деться. Потім ще було питання насильства. Хізб стверджував, що не підтримує акти насильства. Проте він не відохочував інших, які скоювали їх за правильних умов. Офіційно Хізб засудив атаки 11 вересня, але лише в технічних деталях: літаки були власністю приватних компаній. Якби це були ізраїльські літаки, це була б інша справа, адже Ізраїль — країна-окупант. Ці суперечності видавалися Рашадові абсурдними.

Він почав сперечатися з проводом, ставлячи під сумнів припущення, які лежали в засадах руху. Поступово відпала ідея, що бути мусульманином і бути англійцем є взаємовиключним, як і та, що єдиним місцем, де він може посправжньому реалізуватися, була Ісламська держава. Він усвідомив, що може бути одночасно мусульманином і йоркширцем, британцем та азійцем, і все це трималося на визначальній вірі у права людини, які він взявся віддано захищати: від палестинців у Газі до антисемітизму в Європі.

Улітку 2018 року ми з Рашадом сіли в потяг і поїхали в містя, де він зростав і проповідував. Дорогою, поки ми проминали поля, покреслені так само примхливо, як я пам'ятаю з дитинства, Рашад розповідав мені, як вправлявся у вербувальних техніках на незнайомцях під час подорожей потягом; це був урок для молодших послідовників Хізба, які в цей час за ним спостерігали. Одного разу в потязі на Дарем він побачив, як молода жінка читала в газеті бентежний репортаж про десятирічного хлопця, який убив свого маленького братика, засунувши його забави ради у пральну машину й увімкнувши її.

Рашад підійшов до жінки і спитав, що вона думає про цю статтю. Жінка сказала, що стаття її розлютила. Вона звинувачувала батьків: вони того вечора пішли в паб, залишивши дітей вдома самих. Жінка була медсестрою і щодня спостерігала, як нарцисизм, безвідповідальність, нехлюйство робили шкоду іншим.

Рашад ухопився за можливість. Він спитав жінку, чи не думає вона, що така поведінка була неминучою в ліберальному, секулярному суспільстві, в якому людей заохочували не думати ні про що, крім своєї особистої вигоди та задоволень. Чи не потрібно нам, переконував Рашад, суспільство, де всі економічні та суспільні закони заохочуватимуть дбати одне про одного, де люди знатимуть, що добрі вчинки винагороджуються.

Жінка кивнула.

Це може звучати несподівано, підсумував Рашад, але чи не думала вона, що Ісламська держава могла би бути шляхом створення саме такого суспільства?..

Рашад і його учні зійшли з потяга невдовзі після цього, і ми ніколи не дізнаємося, як поставилася та медсестра до його припущення. Але суть його рекрутингових аргументів зрозуміла: хай що непокоїло би цільову аудиторію, твоя робота — поєднати це з потребою в Ісламській державі.

Під низьким небом Бірмінгема ми з Рашадом йшли вулицями серед забудови з червоної цегли, утім, пожвавленої вуличною торгівлею фруктами, сандалями і халяльними бургерами, суданськими супермаркетами з яскравими кольоровими хустками, муралами з графіті, що закликають «звільнити Палестину», сомалійськими ятками з нікабами. Але що мене вразило, то це книгарні. Я налічив щонайменше три великі на невеликому відрізку вулиці, з довгими рядами книжок священних текстів і коментарями в палітурках та яскравих книжок у м'яких обкладинках про все на світі — «Полігамія», «Милостивий промисел Господа», «Джихад, іслам і карма» та «Заборона гомосексуальності». Усі вони були спонсоровані різними ісламськими рухами і різними державами, усі змагалися за уми англійських мусульман. У певний момент Рашад заїхав на склад біля естакади, де нас зустрів чоловік з бородою та ключами

в руках. Він завіз нас вантажним ліфтом на поверх, де зберігалися книжки, цілі височезні поклади й алеї корінців із золотою арабською в'яззю. Рашад азартно крізь них продирався: «Знайшов! Аль-Газалі, “99 прекрасних імен Господа”!».

Саме знання ісламського права та технік рекрутингу робить Рашада таким вправним у його теперішньому занятті: витягувати людей із рухів, схожих на той, частиною якого він колись був. Він працює в організації з делікатною назвою «Інститут стратегічного діалогу» (ISD), яка відстежує онлайнві екстремістські кампанії, дораджує урядам і технологічним компаніям, яке регулювання їм варто (і не варто) застосовувати, щоби давати з ними раду, та експериментує з тим, що називають «виступами у відповідь», сягаючи аудиторій, що підпадають під вплив екстремістських рухів. ISD визначає екстремізм як «систему переконань, у якій одна “внутрішня група” має перевагу та домінує над усіма “зовнішніми групами”, яка пропагує дегуманізуючий “іншуючий” спосіб мислення, що прямо суперечить універсальному застосуванню прав людини». Інколи про нього просто говорять як про «іншування».

В офісі ISD десятки людей. Одні команди вивчають, як запалюють ненависть в інтернеті в Кенії, де ісламістські рухи намагаються переозначити країну за релігійною ознакою, водночас політичні партії прагнуть окреслити межі лояльності вздовж розмежувань між племенами. Поряд із ними дослідники відстежують ігрові сайти, де неонацисти рекрутують нових членів. Неонацисти ошиваються на онлайн-форумах, де цілими днями сидять закомплексовані підлітки, які грають в комп'ютерні ігри за мотивами Другої світової війни. Тих, хто виглядає найозлобленішим, найсамотнішим, неонацисти скеровують в окремі чат-руми, де свіжих рекрутів учать просувати важливі для

крайніх правих теми у цифрових маркетингових кампаніях: яким відео на YouTube ставити лайк або, навпаки, дизлайк, як створювати цілі виводки автоматизованих акаунтів для нагнітання кампаній крайніх правих у соцмережах. Рекрути переходять від комп'ютерних ігор до цифрових політичних кампаній, і це видається просто іншою грою, і все це не покидаючи свою спальню, переповзаючи з однієї віртуальної реальності в іншу.

На сайтах Reddit* і 4chan** анонімні адміністратори дають онлайніві «креш-курси з масового переконування», які в часи Холодної війни були би підвідомчі спецслужбам і мали назву «психологічних операцій щодо цивільного населення». Там є порада, як використовувати цінності ваших ворогів проти них: якщо ви атакуєте лівого політика, потрібно створити собі акаунт фейкового ліберального персонажа та постійно наголошувати, що політики є частиною фінансової еліти або що їхні «білі привілеї» дали їм змогу вибитися у суспільну верхівку й уникати арештів. Є інструкції, як «контролювати інтернет-форум», зокрема поради зі «зламу консенсусу»: використання фейкового персонажа, який представлятиме ідеї, яким ви опонуєте, але так непереконливо, що можна використати іншого фейкового персонажа і легко його перемогти. Кампанії можуть проводити будь-звідки. ISD якось виявила російського фрилансера — погонича ботів у Нижньому Новгороді, який просував меми німецьких крайніх правих, коли відволікався від інших кампаній: ескорту в Дубаї, медичних клінік у російській провінції та атак на російських опозиційних діячів.

---

* Розважальний новинний форум, потребує реєстрації учасників, які голосують за той чи той контент і таким чином формують його стрічку.

** Простий анонімний форум, де можна обмінюватися коментарями та зображеннями.

ISD також має команди, які створюють навчальні відео для шкіл, щоби підлітки вчилися розпізнавати кампанії ультраправих та ісламістів, які стають щоразу ближчими до щоденного соцмережного життя молодих людей. Наприклад, джихадські рекрутери спочатку сканують профіль потенційної цілі у соцмережі, дивляться, які у неї зацікавлення та хобі, а потім намагаються відповідно до цього познайомитися. Якщо їм здається, що молода дівчина зацікавлена у релігії, романтичних стосунках, сім'ї, вони можуть почати розмову з достоїнств чоловіка-салафіта. Якщо люди не поважають Бога, переконують ті, як вони можуть поважати своїх дружин?

Інтернет зробив рекрутинг швидшим і витонченішим, ніж у часи, коли Рашад познайомився з Хізбом, проте техніки залучення, покладені в його основу, були такі самі. Нині більшість вважає, що пропагуванням Ісламської держави займається ІДІЛ, і хоча Хізб офіційно засудив цей рух, Рашад упізнає відлуння першопочаткового переплетіння почуттів, концептів, мови та поведінки Хізба.

«Скажіть їм, як ви за ними скучили і що відриватися від сім'ї — то харам»,* — пише Рашад у месенджер батькам двох дівчат-підлітків, які долучилися до ісламістського руху на Близькому Сході. Батьки в цей час у маленькому англійському містечку одночасно говорять з дівчатами, які зараздесьь в Іраку. Вони просять у батьків дозволу одружитися з воїнами джихаду. Дівчата пишуть, що скучили за батьками, що їм шкода, вони не хочуть робити їм боляче, але цей шлюб — їхній обов'язок перед бійцями Халіфату. Це їхній внесок у велику справу.

---

* В ісламі — заборонені вчинки, поведінка, їжа, напої та ін.

Рашад знає, що батьки виховали дівчат як консервативних мусульманок і відрядили вивчати медицину у Хартум, а потім із жахом виявили, що дівчат навернули у форму ісламу таку радикальну та політизовану, що вони його зазедве впізнали. Божеволіючи від хвилювання, вони попросили Рашада про допомогу.

Для Рашада сам факт, що дівчата пишуть батькам з проханням про дозвіл, є добрим знаком: це означає, що вони досі відчують прив'язаність до мами і тата. Саме в цьому може бути найслабша ланка зв'язку з екстремістами, де він може зняти їх з гачка їхньої нової ідентичності.

Дівчата продовжують просити благословіння батьків. Вони пояснюють, що тільки в Халіфаті можуть практикувати чисту версію своєї релігії.

Рашад і батьки намагаються переконати їх, що дівчата можуть цілковито практикувати іслам в Англії, що вони не дають своє благословіння на цей шлюб, що їхній «Халіфат» порушує всі норми етики й справедливості справжнього ісламу. «ІДІЛ для ісламу — те саме, що перелюб для шлюбу», — пише Рашад.

Дівчата спочатку не відповідають. Може, думають? За якийсь час вони надсилають скопійовані цитати середньовічною арабською, хибно цитуючи вчених-містиків. Зрозуміло, що це не їхні слова. Рашад упевнений, що втрутився їхній ІДІЛівський наставник і надиктував повідомлення. Розмова наразі стає даремною.

Рашад відкриває нове вікно на комп'ютері й показує фейсбук-стіну молодого чоловіка з центрального графства в Англії. Фото будиночків, які він здає на своїй основній роботі агента з нерухомості, сусідять з конспірологічними відео, які нібито «доводять», що терористичні атаки в Європі «насправді» здійснює ЦРУ; коменти про те, що йому більше подобається новий Samsung, ніж його старий iPhone, — з клі-

пами проповідників, які закликають вбивати геїв. Він пише, як гидко йому дивитися на п'яних у п'ятницю ввечері, в той час як британські дрони стріляють по невинних мусульманських дітях на Близькому Сході. «Підтримувати Халіфат — обов'язок. Земля кафірів* ніколи не буде батьківщиною для вірного!»

Рашад пише йому приватне повідомлення, пояснюючи, що колись сам був частиною радикальної ісламістської групи, але відійшов від неї. Чи він хоче поговорити?

Рашад може одночасно вести десятки таких розмов онлайн. З міркувань приватності, захисту даних і безпеки уривки, наведені вище, применшують, перемішують і приховують персональні деталі його розмов. Хоча я намагався зробити їх якомога точнішими, як це можливо в межах таких правил, Рашад заочує очі щоразу, коли я намагаюся втиснути його «взаємодії» в акуратні маленькі сценки зі зрозумілими репліками, мов у телесеріалі. У реальності все не так. Немає чіткого початку й кінця. Усе безсистемне, розмазане. Переважно успіх вимірюється вже фактом, що «ризикована» особа відповіла Рашадові. Якщо відповідають п'ять відсотків тих, з ким він контактує, це вже успіх. Розмови можуть тривати роками, і навіть якщо ви «залучили» когось, допомогти може бути складно.

Рашад урешті допоміг переконати дівчат повернутися до батьків. Але вони фізично не могли залишити територію ІДІЛа. Відтоді від них не було новин, навіть коли ІДІЛ витиснули з Іраку та Сирії.

Коли Рашад починає налагоджувати контакт з «ризикованою» людиною в інтернеті, його першим завданням є з'ясувати мотивації цієї людини. Чи рушієм є політичний темперамент, тобто чи то радикал, який до того ж виявився

---

* Невірних.

мусульманином? Надійним сигналом цього було, якщо вони звинувачували Рашада в тому, що він — агент західного імперіалізму. Чи вони таки цікавляться релігією? Особиста втрата? Проблеми з душевним здоров'ям? Або комбінація всього переліченого?

Потім Рашад намагається проаналізувати логіку, під вплив якої потрапили рекрути, знайти суперечності. Коли вони стверджують, що об'єднатися в одній державі та запровадити закони шаріату — це релігійний обов'язок, Рашад нагадує, що від часів Пророка завжди було багато різних ісламських імперій і правителів, однієї моделі немає. Або, коли вони заявляють, що карикатури на Пророка Магомета потрібно заборонити на Заході, Рашад запитує: чи тоді хтось може заборонити і Коран? Бо, звісно, якщо одна сторона має свободу слова, то й інша мусить мати. Або, якщо вони стверджують, що Захід інсценує атаки ісламістських терористів, але що тероризм є природною відповіддю на зовнішню політику Заходу, Рашад фокусує увагу на суперечності того, щоби називати терористичні акти одночасно і вигаданими, і виправданими.

А потім він зосереджується на одному зі стрижневих хибних переконань, скажімо, запереченні Голокосту, і долає його з такою кількістю доказів, що це стає неспростовним. Зрештою, каже Рашад, звідки ми знаємо про існування Пророка? Тому що авторитетні джерела підтверджують це. Ми маємо історичні докази. Традицію. Теорії змови підважують саму передумову ісламу...

Рашад намагається допомогти своїм співрозмовникам зрозуміти, як ними зманіпулювали, спростувати ідею, що ісламська ідентичність засадничо несумісна з британською (або американською, або данською).

Але є проблема. Типи мислення, які він прагне знешкодити, віра в теорії змови, «іншування» тепер стають що-

разу усепроникнішими. «Екстремістський» не слід плутати з «маргінальним» або «крайнім». Екстремістський рух може бути основним у країні. Справді, надзвичайно складно сказати, що в наші дні можна називати центристським, а що крайнім.

Одним з барометрів, які ISD застосовує у своїй роботі, є індекс «Позитивного миру», який має індикатор під назвою «прийняття прав інших» [3]. І саме цей конкретний показник різко впав у Європі та Північній Америці, якраз коли були на підйомі рухи, що просувають спосіб мислення, в якому «одна “внутрішня група” має перевагу та домінує над усіма “зовнішніми групами”».

Роздивляючись довкола, Рашад навіть бачить, як політики з партій-старожилів переймають підхід, популяризований такими організаціями, як Хізб. Береш тему — релігія, імміграція, економічні принципи — і накручуєш так, що вона стає маркером того, ким ти є, не просто однією з політик, яку можна обговорювати, натомість лінією, по інший бік якої всі стають недоторканими. І стягуєш усе це до купи, мов арканом, теоріями змови, які відділяють «нас» від «них».

«У релігійній термінології ми назвали б це сектантством, — каже Рашад. — Ідентичність маскується під ідеологію».

У недавньому звіті ISD описав середовище, в якому він працює, як «плинне» суспільство, як світ, де розхиталися старі, непорушні соціальні ролі, де інформація рухається так легко, що розбиває старі уявлення про приналежність, де усе сповнено відчуттям непевності й усім на світі потугам істотно простіше змінити тебе [4].

Поп-ап популізм

«У наш час усяка політика — це творення ідентичності». Так казав політтехнолог, з яким ми сиділи у барі в Мехіко, на терасі, такій затіненій густим листям, ніби то було вночі, хоч небо над нами було пронизливо блакитне. Він пояснював мені, що старі уявлення по клас та ідеологію померли. І тепер, проводячи кампанію, він мусить об'єднувати неспівставні, розрізнені інтереси під нове поняття — «народ».

Політтехнолог був у сорочці в тонку смужку, волосся зализане назад — такий собі яппі. «Популізм — це не ідеологія, це стратегія», — наполягає, цитуючи двох політичних теоретиків з Університету Есекса, Ернесто Лаклау та Шанталь Муфф, які першими сформулювали поняття «популізм як стратегія», хоч і мали на увазі просування нового виду соціалізму. Мене здивував такий вибір улюблених теоретиків — він не дуже скидався на соціаліста. Він пояснив, що сам лівий, але працюватиме на будь-кого, хто готовий платити.

Природа соціальних медіа заохочує популізм як стратегію. Подивіться на все це з погляду політтехнолога. Люди у соцмережах організуються довкола широкого розмаїття інтересів: права тварин і лікарні, зброя та садівництво, імміграція, батьківство та сучасне мистецтво. Деякі з них можуть бути відверто політичними, водночас інші — приватні. Твоя ціль — досягати різних груп у дуже різні способи, прив'язуючи бажану для тебе поведінку на виборах до того, що для них є найважливішим.

Таке мікротаргетування, коли один набір виборців не конче мусить знати про інших, потребує якоїсь великої порожньої ідентичності, яка об'єднає усі ці розмаїті групи, щось таке широке, що виборці можуть себе на нього проєктувати, — категорія на кшталт «народ» або «більшість».

Створений у такий спосіб «популізм» не є ознакою «народу», злуки на хвилі єднання, натомість наслідком того, що «народ» більш роздрібнений, ніж будь-коли, заледве існує як одна нація. Коли люди мають менше спільного, ніж будь-коли, доводиться перевинаходити нову версію «народу».

Факти в такій логіці стають другорядними. Зрештою, навіть якщо намагатися з фактами і доказами вигравати дебати щодо ідеологічних концепцій у публічному просторі? Ваша мета — відгородити вашу аудиторію вербальною стіною. Це протилежність «центризму», де потрібно збирати всіх разом в одному великому наметі, згладжувати гострі кути. У цьому ж випадку різні групи навіть не мусять зустрічатися одна з одною. Насправді, мабуть, навіть ліпше, якщо не зустрічаються: що, як люди матимуть одне одного за ворога?

Щоби завершити творення цієї імпровізованої ідентичності, потрібен ворог: «не народ». Ліпше бути якомога абстрактнішим, тож кожен може винайти власну версію, що це таке: «істеблїшмент», можливо, або «еліти», «болото»*. Той політтехнолог у Мехіко визнав, що, на жаль, це може мати прикрі наслідки. Приміром, США. Президентська кампанія Трампа була спрямована на прихильників вільного ринку, американських презерваціоністів**, «антиелітистів» [5], робочий клас, і це навіть не кажучи про безліч мікрогруп, з якими працювали в соцмережах. Деякі рекламні оголошення у соціальних медіа навіть не згадували самого Доналда Трампа, уникали показувати цю зірку реаліті-шоу,

---

* Ідеться про часто вживану Доналдом Трампом обіцянку «висушити болото», коли маються на увазі насамперед лобісти.

** Умовна назва групи виборців, які, з одного боку, підтримували зростання податків для заможних, широкий соціальний захист, а з іншого — із підозрою ставилися до легальної та нелегальної міграції та підтримували тимчасову заборону на в'їзд мігрантів-мусульман.

і натомість фокусувалися на сльозливих меседжах, які доволі сильно випадали з його саркастичної манери. Проте, на відміну від своїх суперників у таборі Клинтон, передвиборчій команді з часом вдалося об'єднати всі ці різні групи в загальному гніві на «болото» й іноземців.

Або можна подивитися на Італію, де «Рух п'яти зірок» почався як низка блогів у фейсбуці, представляючи цілком різні гризоти різних аудиторій — від екології до імміграції, від неремонтованих доріг до зовнішньої політики. Провину за все це поклали на «істеблїшмент» і каналізували з маніакальною енергією свого анархічного кучерявого сварливого лідера, коміка-який-став-політиком — Беппе Грілло.

Ну й, нарешті, Англія. Я завжди думав, що англійці інші: якщо вже хто у світі знав, ким вони є, то це вони, люди, які так чітко розрізняються за класом, акцентом, школами, поштовими індексами, графствами, партіями та спортивними командами, що для мігранта, як-от я, важко було стати своїм. Утім щось надломалося. Атмосфера невизначеності тепер усюди.

Я вперше помітив, що в Британії щось змінюється, розмовляючи у лондонському пабі з одним із архітекторів кампанії на підтримку Брексита, невдовзі після їхньої перемоги в референдумі. Він почав речення словами: «Проблема для таких людей, як ти, у тому...». Я не пам'ятаю решту (це могло бути щось на кшталт «столичні ліберали, такі далекі від реальності»), тому що від його перших слів мені несподівано стало затишно, мов удома. Я завжди був іноземцем, «росіянином». І ось нарешті мене більше не просили виконувати роль аутсайдера, я був свій. Це було тепле відчуття. Таке щастя, щоправда, швидко змінилося тривогою. Єдина причина, з якої мене впустили, була роль «глобаліста», ворога. Про «людей, як ти» згадували лише як протиставлення «справжньому народу». У наступні місяці я чув інші

варіанти цього мотиву. «Це, мабуть, складно для людей, як ти», — співчував мені активіст руху за Брекзит. «Чи ж Брекзит не стався через таких людей, як ти?» — вичитував мене філософ. Це спантеличувало. Про яких «людей» вони говорили? Я завжди вважав себе щонайбільше ошчасливленим гостем в Англії, і до мене загалом ставилися гечно, і ось маю, тепер я ворог.

Я отримав детальніше розуміння такої логіки кампанії Vote Leave*, коли познайомився з Томасом Борвіком, її керівником з цифрових технологій. Радо занурюючись у найтонші технічні подробиці свого ремесла, він пояснив мені, як було здобуто голоси. Борвік сам з родини політиків-консерваторів (його мати — колишня депутатка від Челсі), а він ставиться до своєї роботи, мов не по роках розвинений школяр, який розв'язує головоломку або грає в настільну гру.

Робота Борвіка як цифрового менеджера кампанії полягає насамперед у тому, щоби зібрати якомога більше даних про виборців, а потім спробувати підрахувати, які з них найімовірніше проголосують за його роботодавців. Упродовж десятиліть спосіб, у який сприймали електорат, змінився. У часи Холодної війни електорат визначали за простими економічними класовими розмежуваннями; ідеологічні ліві проти ідеологічних правих; читачі Guardian і читачі Telegraph**. Потім, у 1990-ті та на початку 2000-х, коли політика звузилася до ще одного продукту споживання, дослідники громадської думки спиралися на категорії маркетингових кампаній. Новий лейборизм Тоні Блера орієнтувався на «людину в Ford Mondeo» (особу, яку дуже приваблювала певна марка авто), намагаючись задовольнити її еконо-

* Тобто на підтримку виходу Великої Британії з Євросоюзу.

** Ідеться про британські газети The Guardian та The Daily Telegraph (The Telegraph), традиційно ліволіберальна та консервативна відповідно.

мічні бажання. Тепер і це видається старомодним: люди не голосують відповідно до простих категорій споживацького вибору. Ані газети, ані політичні партії вже не мусять репрезентувати чіткі суспільні категорії. На початку 2010-х стало модним категоризувати народ відповідно до психологічних меж, заміняючи економічний клас психологічним типом. Інші дослідники громадської думки дивилися на показники статусу та самозарадності, відчуття безпеки та відчуття загроженості, закритості та відкритості.

Тепер групи у соціальних мережах можуть дати найточніше відображення того, що мотивуватиме різні сегменти голосувати. Права тварин чи діряві дороги? Одноставі шлюби чи захист доквілля? За підрахунками Борвіка, у двадцятимільйонній країні потрібно від сімдесяти до вісімдесяти типів таргетованих меседжів. І відтоді його робота в тому, щоби поєднати індивідуальні випадки в свою кампанію, навіть якщо таке поєднання спочатку може видаватися притягнутим за вуха.

Борвік признався, що у випадку голосування за вихід з ЄС найуспішніше спрацював меседж про права тварин. Vote Leave переконував, що в ЄС жорстоко поводитися з тваринами, тому що, наприклад, підтримували фермерів в Іспанії, які вирощують биків для боїв. І всередині сегменту «права тварин» Борвік міг навіть фокусуватися прицільніше, надсилаючи графічну рекламу з покаліченими тваринами одному типу виборців і рекламу пом'якше, з картинками пухнастих овечок, іншим.

Борці за права тварин можуть насправді мати іншу позицію стосовно імміграції — вони, цілком можливо, її підтримують, — але це не має значення, адже ти надсилаєш різну таргетовану рекламу різним групам. І, звісно, у Борвіка був чудовий слоган «Поверни собі контроль», який так вбирав усе довкола як губка, що міг означати будь-що для

будь-кого, а ЄС поставав ворогом, який замишляє підважити будь-що важливе для тієї чи тієї людини.

«Я вважаю, що чітко визначений ворог — це, мабуть, додаткові двадцять відсотків до голосів», — розповів він мені, завжди готовий додати цифри до будь-якого твердження.

А з ЄС було легко зробити ворога, далекого і пихатого. Мене це вразило, коли я повернувся відвідати свою стару школу в Мюнхені. Поруч зі старою будівлею у формі зірки побудували куб зі скла і металу. Після розширення ЄС кількість учнів зросла від 900 до 2000, включно з країнами колишнього підрадянського блоку. У холі тепер була тіснява, і я заледве пробрався через тинейджерів, які, сидячи по-турецьки, отаборилися на підлозі. Їх було так багато, стояв такий гул, що я не розрізняв окремі мови. Вбиралися вони тепер також одноманітніше: усюди джинси та худі, як з Гар.

Тепер стало так багато бюрократів ЄС із дітьми, що не лишалось місця для дітей з інших середовищ, таких, яким свого часу був я. Мрією Європейських шкіл було стати моделлю для інших, навіть проникати у громади, де вони були розташовані, та змінювати їх. Натомість, як визнав новий директор, школу в Мюнхені не любили місцеві, які не могли відіслати туди своїх дітей. Коли я знайшов директора моїх часів, пана Гойема, він був іще різкішим в оцінках: «Школи задумували як педагогічні лабораторії для Європи. Натомість вони стають ізольованими, як школи для компаній».

Європейські школи виявилися закритими для Європи, яку колись сподівалися змінити. У цьому відчувається метафора істотної частини проекту Європейського Союзу, який заледве може пояснити, чому був візією для усіх своїх громадян.

Голосування за вихід з ЄС було одним зі способів реконфігурації ідентичності довкола поняття «народ». Проте помилково було би вважати, що то єдиний спосіб реорганізації політичної ідентичності. На наступних загальних виборах Лейбористська партія швидко вийшла з власною формулою. Її слоганом стало «Для більшості, не для кількох». «Для більшості» поєднувало вкрай різноманітні групи, від мешканців півночі країни, які голосували за Брекзит, та роздратованих заможних мешканців Західного Лондона* до заможних мешканців Західного Лондона, які голосували за те, щоби Британія залишалася в ЄС, і думали, що лейбористи зможуть скасувати голосування за Брекзит. Лейбористам вдалося отримати на виборах достатньо голосів, щоби зруйнувати більшість Консервативної партії. «Народ» переозначили в «багатьох», «ворогів народу» в «кількох».

Ми живемо в час поп-ап популізму, коли кожен суспільний і політичний рух переозначає «більшість» і «народ», коли ми повсякчас зважуємо, кого вважати «своїм» або «чужим», коли взагалі немає певності, що означає належати до когось, коли бульбашки ідентичності лопаються, тріскають і видозмінюються як щось інше. І в цій грі перемагає той, кому вдається бути найгнучкішим, розкидаючи залізну ошурку розмаїтих інтересів довкола нових магнітів сенсів.

Шанталь Муфф була однією з тих, хто із захопленням спостерігав за сходженням лейбористів. Це вона вперше

---

* Частина центральної частини Лондона на північ від Темзи, одним з орієнтирів є Вестмінстерський палац та Вестмінстерське абатство. Як місце проживання доступна переважно для найзаможніших мешканців міста.

сформулювала ідею популізму як стратегії й хотіла переви-
найти лівих для епохи, в якій категорії економічного класу
більше не були сталими.

Її чоловік Ернесто Лаклау вже не з нами, але Муфф ак-
тивна, як і раніше. Коли ми зустрічалися у Відні, а потім
в її лондонському помешканні, переповненому вазонами
і книжками, вона розповідала мені, що ніколи, попри те що
жила в Об'єднаному Королівстві від 1972 року, не почувалася
британкою (чого вона не розуміла, так це гумору), але
тепер вона бачила, що в країні, де вона так довго прожила,
відбуваються великі зміни, і в значній частині світу також.

Починаючи з 1980-х — і перемоги капіталізму над кому-
нізмом у Холодній війні, — ми десятиліттями жили у від-
чутті «нормальності», якій, здавалося, не було альтернативи.
Терміни, такі важливі для тих, хто боровся проти авторита-
ризму, було кооптовано економічними інтересами, вважає
Муфф. «Вибір» став засобом виправдання відмови від гро-
мадського контролю над школами та лікарнями, «свобода»
перетворилася на розпродаж державних активів.

«Тетчер вдалося переконати людей, що держава може
приносити користь лише в колективістській, репресив-
ний спосіб, а приватизація принесе свободу», — каже мені
Муфф англійською із сильним акцентом. На її думку, лі-
беральну демократію надто перекосили в бік слова «лібе-
ральна», і це було використано як привілей — дати більше
фінансовим потугам, тимчасом як ми потребували більше
«демократії» або того, що вона визначає як «рівність». Так,
ніби хотіла розірвати слова, які, як вона вважала, було спа-
яно разом неправильно.

Після фінансового краху 2008 року знову з'явилася мож-
ливість перехопити ініціативу. Саме в просторі, де поєд-
нуються і розчиняються слова, бажання, значення й пове-
дінка, розгортаються найважливіші битви за владу, подібно

до хізбівського процесу «культурації». Це й визначає «нормальність». Щоби означити цей процес, Муфф використовує термін «метapolітика», який належить італійському філософу Антоніо Грамши.

Муфф — більше ніж просто теоретик, вона працювала з рухом Podemos* в Іспанії та La France Insoumise** у Франції. Вона розповіла мені випадок із Франції, де ліві політики подорожували в ті частини країни, які завжди голосували за праву націоналістичну антиіммігрантську партію Марін Ле Пен, та пробували переконати виборців, що їхні справжні вороги — не іноземці, а фінансові еліти, через них вони бідують. «Ідентичності є результатом політичного конструювання», — підсумовує Муфф.

Та попри весь ентузіазм Муфф, я занепокоєний. Хіба ж такі погані були деякі зі старих свобод, якщо ще можна використовувати цей термін? Муфф говорить про потребу харизматичного лідера як «артикулюючого агента», який зміг би поєднати дуже різні проблеми та гризоти новоствореного «народу», про потребу сильних пристрастей, вираження наших найглибших неусвідомлених рушіїв, які його об'єднали б, про те, як важливо означити ворога [6]. Вона переконує, що це можна втілити в рамках демократичного порядку, однак не важко уявити і моторошний сценарій.

Муфф погоджується, що це небезпечні часи. «Усе може піти в більш авторитарному напрямку або бути чимсь демократичним. Питання в тому, як сконструювати “ми” і “вони”».

---

* «Ми можемо» — ліва політична партія, заснована в січні 2014 року, певною мірою політичне крило Руху 15 березня — іспанського відповідника руху «Захопи Уолл-стрит». Працює за принципом прямої демократії, представлена в Європарламенті.

** «Нескорена Франція» — ліва політична парламентська партія, заснована в лютому 2016 року, об'єднала представників різних лівих рухів.

Мабуть, нема нікого, хто розуміє цю гру ліпше за Мартина Зельнера, лідера ідентитаристів, який використовує протестні тактики Срджі Поповича для втілення своєї візії «культурно гомогенної» Європи. Ми з ним познайомилися в частині 2.

«Ми не хочемо, аби Мехмед або Мустафа ставали європейцями, — проголошує маніфест “Génération Identitaire”. — Європа тільки для європейців. Адже ми є Поколінням Ідентичності».

Зельнер, як і Муфф, говорить про метаполітику (і Грамши). Коли я знову сконтактував із ним, цього разу готуючи документальний аудіофільм для ВВС, він пояснював, що «наша робота як правого авангарду — показати людям, що нормальність завтрашнього дня не конче мусить бути тим, що вважають нормальним сьогодні. Політична нормальність — це щось дуже мінливе, динамічне, відносне».

Він звертається до мови прав і свобод — особливо прав жінок, — та під'єднує їх до своїх цілей. В одній з вилазок ідентитаристки відвідали мітинг на підтримку жіночих прав у Німеччині, і там повмикали особисту сигналізацію*, так привертаючи увагу до випадків згвалтувань мігрантами-мусульманами (їх було декілька, хоча переважну більшість сексуальних злочинів скоєно не блукачами-мігрантами, а чоловіками, які добре знали жертву). Іншого разу Зельнер надягнув бурку на пам'ятник імператриці Австро-Угорщини Марії Терезії у Відні. Утім його мова апелює не до насильства, а до свободи слова, демократії, відкритості новим ідеям...

«Безсилля наших ворогів у тому, що вони й надалі намагаються описати нас і боротися з нами, ніби ми якась стара

---

* Ручний електронний пристрій самозахисту, звукова сирена для відлякування нападників і сигналу про допомогу, зазвичай потужністю 120 дБ (назва згаданої кампанії — #120dB).

права маргінальна партія, з якими вони стикалися десятки років тому», — каже він у програмі, яку я готую. А ми тим часом хвилюємося, що інтерв'юючи лише допомагаємо йому стати ще мейнстрімнішим. Якщо такий концепт ще існує, звісно.

Спочатку майбутнє настає в Росії

Поки я вдивлявся у всі ці нескінченні трансформації «більшості» та «народу», у ці відчайдушні, рвучкі спроби перевинайти ідентичність на льоту, мене вразило, що все це я вже бачив — у Росії, де жив упродовж 2001–2010 років.

«Спочатку я придумав ідею путінської більшості, — казав мені один з перших політтехнологів президента Путіна Глеб Павловський, ще коли я жив у Москві, — а потім вона з'явилася!»

Я виїхав з Росії 2010 року, виснажений життям у системі, де, як я це сформулював у попередній книжці, несвідомо цитуючи Ганну Арендт*, «нічого правдивого й усе можливе»**. У Москві це були ще порівняно вегетаріанські часи, перед вторгненням в Україну (хоча вторгнення в Грузію та килимове бомбардування Чечні мали би бути застереженнями), але це вже був світ, де спектакль витискав сенс, залишаючи інтуїцію єдиним засобом знаходити шлях крізь туман дезінформації. Я повернувся в Лондон, тому що, цитуючи мене тодішнього, я прагнув жити у світі, де «слова мають значення», де не відкидали кожен факт з тріумфальним цинізмом як «лише піар» або «інформаційна війна».

* Дещо змінена цитата з праці Ганни Арендт «Джерела тоталітаризму».

** Померанцев П. Нічого правдивого й усе можливе / Пер. з англ. А. Бондаря. — Київ: Yakaboo Publishing, 2020.

Росія здавалася країною, неспроможною примиритися із собою після поразки у Холодній війні, як і з усіма іншими травмами ХХ століття. Урешті, це було відхилення, думав я, збережений у формаліні власної агонії курйоз.

А потім настав революційний 2016 рік, і справи пішли шкереберть. Раптом почало скидатися на те, що Росія, яку я знав, вже довкола: радикальний релятивізм, за яким правди не збагнути, майбутнє, що розчиняється в гидкій ностальгії, теорії змови замість ідеології, факти, що дорівнюють вигадкам, розмови, що перетворюються на взаємні звинувачення, ніби кожний аргумент — інформаційна зброя... і ось саме те відчуття, що ґрунт постійно тікає з-під ніг, засадничо нестабільний, плинний.

Навидовижу переважали не тільки ці установки, відомі мені з Росії. Також і сама країна не зникла із заголовків новин: вторгнення в Україну, бомбардування Сирії, хакерство в США, підкупи в Європі. Путін глузливо посміхався мені з газетних розкладок і з найгарячіших вечірніх новин. Мовляв, «думав, зможеш втекти?».

Попри всі мої спроби уникати Росії, вона переслідувала мене. А якщо я помилявся усі ті роки там? Що, як Росія не була агонізуючим курйозом на тупиковій гілці історії? Що, як це було передвістя того, що мало прийти до місць, колись відомих як Захід?

Із цими питаннями я, врешті, знову звернувся до Росії, до коріння системи, яку бачив упродовж моїх років у Москві, а також у 1990-ті, коли Ліна знімала там свої документальні фільми. Я знову сконтактувався з Глебом Павловським. Він погодився на інтерв'ю телефоном, і поки він пояснював мені свою тактику створення ідей «більшості», «народу» в Росії 1990-х, мені у студії звукозапису ВВС почало це здаватися неймовірно знайомим.

«Комуністична ідеократія була млявою, та все одно вона була ідеологічним суб'єктом, — пояснював він, делікатно

порадивши ставити конкретніші запитання. — Навіть ближче до її кінця люди могли принаймні сперечатися про переваги та недоліки комунізму. Тепер виник вакуум, який потребував нової мови. Ми були абсолютно чистим аркушем. Ми musiли почасти перевинайти принципи політичної системи, наскільки це можливо».

Візія прекрасного майбутнього «свободи» не витримала розрухи початку 1990-х. Натомість у цьому ландшафті точково виринали мікрорухи, які по ходу придумували власну термінологію: націонал-більшовики, ліберал-демократи, які насправді були націоналістами-конспірологами, комуністи, які були православними монархістами із соціальною програмою. Досліджуючи громадську думку у країні, Павловський виявив, що росіяни вірять суперечностям, які не вписуються в жодну стару концепцію про правих і лівих. Більшість людей вірили у сильну державу, якщо вона не втручається в їхнє приватне життя. Радянські категорії, як-от «робітники» й «інтелігенція», у виборах були не потрібні.

Павловський експериментував з іншим підходом до консолідації виборців. Замість фокусуватися на ідеологічних аргументах, він брав доволі відмінні, подекуди конфліктуючі суспільні групи та починав складати їх разом, як матрешку. Не важило, якими були їхні позиції, йому просто треба було зібрати достатньо з них.

«Їх треба зібрати на короткий період, на мить буквально, але так, щоби вони проголосували разом як одна людина. Для цього потрібно створити казку, яка буде спільною для них усіх».

Ця «казка» не може бути політичною ідеологією: великі ідеї, які живили колективні уявлення про поступ, умерли. Подрібнені групи потрібно було об'єднати довкола центральної емоції, почуття, достатньо сильного, щоб усіх їх

об'єднати, але достатньо розпливчатого, щоби означати будь-що для будь-кого. У 1996 році Павловський написав «казку» для кампанії хворого непопулярного президента Бориса Єльцина, в якій грав на страхах, що країна може зануритися у громадянську війну, якщо він не переможе. Він культивував образ Єльцина як когось такого нерозсудливого й небезпечного, що він готовий воювати, якщо не виграє. Сюжетом було виживання, страх втратити все — почуттям.

Агенція Павловського, «Фонд ефективної політики», взялася паплюжити опозиційну Комуністичну партію у спосіб, що віддалено нагадував сьгоднішні «фейкові новини» та «ляльки-рукавички». Павловський підробляв плакати, нібито Комуністичної партії, в яких ішлося про націоналізацію приватних помешкань. Він записував акторів: буцім розлючених членів Комуністичної партії, які спалювали антикомуністичну літературу. Наймав астрологів, які ходили на телеефір і пророкували, що обрання комуністів призведе до апокаліптичних сценаріїв, навіть до війни з Україною.

Єльцин одержав сумнівну перемогу.

Павловський вичаклював нове уявлення про «більшість», але позаяк воно було не більше як емоційним трюком з мінімумом політичного змісту, то невдовзі розвалилося, і одразу почалася робота над створенням нової. Він безупину організовував соціологічні опитування, у Росії ця наука була на підйомі. Коли стало зрозуміло, що народ найбільше поважатиме кандидата, який буде таким собі «інтелігентним шпигуном», російським Джеймсом Бондом, Кремль і наближені олігархи почали пошук потенційного наступника з колишнього КГБ. Вони зупинилися на Владімірі Владіміровичі Путіні.

Цей фінал трохи дивний для такої людини, як Павловський. Він же, хай там як, починав як дисидент. У книжці

розмов з болгарським політологом Іваном Крестевим [7] Павловський згадує, як у 1960-ті, ще в школі, влаштував розіграші, чіпляючи вчителям на спину папірці з написом «Я голосую за Джона Ф. Кеннеді», майже акт антирадянського бунтарства. Замолоду він розповсюджував самвидавний «Архіпелаг ГУЛАГ» Солженіцина. Коли КГБ взяло його 1974 року, Павловський, до свого подиву, запанікував і здав одного з приятелів. Він згодом відмовиться від своїх свідчень на суді, і це означатиме для його друга лише недовге перебування у психіатричній лікарні, а не в'язницю. На початку 1980-х Павловський переїхав до Москви, редагував один із провідних дисидентських журналів «Поиски». Його знову заарештували. Цього разу він визнав провину за «антирадянський наклеп». Таке визнання вважалося ганебним у дисидентській культурі, яка над усе цінувала суверенність індивіда перед лицем держави. Після арешту 1982 року Павловський провів роки у в'язниці та на засланні, пишучи листи КГБ, у яких переконував працювати з дисидентами задля блага Радянського Союзу. Його звільнили 1986 року. Під час перестройки він і далі вірив, що реформований космополітичний СРСР був би ліпшим рушієм прогресу, ніж потенційно расистський російський націоналізм. Він надзвичайно перейнявся потребою у сильній, централізованій державі. І 1999 року вже готував прихід до влади людини з КГБ.

Для президентських виборів 2000 року провідною «казкою» було зібрати разом усіх, хто відчував втрати протягом ельцинських років, «відкинутих», і дати їм відчуття, що це їхній останній шанс стати переможцями. Це були цілком відмінні сегменти суспільства, які в радянські часи були би по різні боки барикад — учителі та люди зі спецслужб, науковці та військові, — яких Павловський зібрав до купи під парасольку «путінської більшості». Як виявлять десяти-

ліття по тому Борвік та подібні йому, у час, коли всі старі провідні ідеології відійшли, коли немає справжньої конкуренції політичних ідей для майбутнього, метою стає зарканити розрізнені групи в новому уявленні про «народ», з'єднати довкола аморфної, але потужної емоції, яку кожен може тлумачити по-своєму, а потім закріпити ворогами, що загрожуватимуть підважити це відчуття.

Путін переміг на виборах, кандидатура зі спецслужб виявилася більш ніж пророчною, коли новини заповнили моторошні, панічні кадри із сотнями жертв вибухів житлових будинків у російських спальних районах, нібито підірваних ісламістськими терористами із Чечні.

Упродовж двох десятиліть правління Путіна, відколи Павловський допоміг йому стати президентом, ідею «більшості» переформатовували знову і знову, перетасовували, але вона й надалі була успішною в об'єднанні вкрай розрізнених груп довкола ворога. Вороги змінювалися: спочатку то були олігархи, потім міські ліберали, а віднедавна — зовнішній світ загалом. Мов якийсь художник-перфомансист, Путін позував оголений до пояса на нібито випадкових фото своїх звитяг; замість ідеологічної цілісності — емоційне сп'яніння від «Росія встає з колін» (місцевого еквіваленту «Зробити Росію знову великою»).

У той час Павловський був дуже зайнятий. Він допомагав створювати «Наші», патріотичний молодіжний рух, який здійснював DDoS-атаки в Естонії та тероризував дисидентів і журналістів. Їхня назва звужувала політику до низки займенників «вони», «ми», «наше», «їхнє». Як пише доктор Ілья Яблоков з Університету Лідса, який досліджує російські теорії змови, Павловський у численних виступах у ЗМІ протягом перших десяти років нового століття апелював до образу Росії, оточеної ворогами, та Заходу, який планує перетворити Україну на «величезний випробувальний по-

лігон антиросійських технологій». «Путінська більшість», яку він допоміг створити, стала «зброєю для легітимізації її опонентів. Розділити суспільство на путінську більшість та її ворогів стало панівною політичною тактикою» [8].

У якийсь момент Павловський потрапив на ворожий бік поділів, які він допоміг встановити, заявивши, що Путін не має повертатися до президентства у 2012 році, після свого прем'єрського терміну. Його викинули з Кремля. Пропрацювавши по таких різних сегментах російського політичного спектру, він залишається об'єктом зачарування та численних коментарів, така собі «проста людина» з безлічі російських сюжетів.

Дивлячись на Захід сьогодні, Павловський бачить, як він проходить крізь ті самі зміни, що Росія проходила в 1990-ті, відкладену реакцію на таку саму кризу.

«Холодна війна розділяла глобальну цивілізацію на дві альтернативні форми, кожна з яких обіцяла людям краще майбутнє, — сказав він мені в інтерв'ю студії ВВС. — Радянський Союз, безсумнівно, втрачено. Та після цього постала дивна безальтернативна західна утопія. Цією утопією керували технократи-економісти, які не могли нашкодити. А потім усе завалилося».

У цьому потоці ідентичності й ідеології керівники політичних кампаній на Заході, врешті, адаптували стратегії, навдивовижу схожі на стратегії Павловського, тільки вдосконалені великими даними та соцмережами.

«Я думаю, Росія була першою на цьому шляху, і в цьому сенсі Захід тепер її наздоганяє. Загалом же можна вважати, що Захід йде шляхом своєрідного протопутінізму», — іронічно зазначає Павловський.

Це великий парадокс закінчення Холодної війни: майбутнє, а радше позбавлена майбутнього сучасність, спочатку настало в Росії. Ми лише наздоганяємо. Хоча, можливо, тут працює проста логіка культури: якщо ваша власна ідеологічна цілісність почасти базувалася на опозиції до Радянського Союзу, коли той завалився, ми неминуче послідували за ним.

У книжці розмов з Крастевим Павловський згадує свого наставника, російського історика Голокосту Міхаїла Гефтера, який в останні дні радянської епохи вже твердив, що в людства закінчуються об'єднавчі універсальні візії історичного розвитку. У 1990-ті Гефтер передбачив, що кінець Холодної війни призведе до епохи «суверенних убивць». За відсутності норм утворюються порожнечі, в яких агенти хаосу поводяться відповідно до правил, які вони встановили для себе по ходу, які вбивають людей і цілі народи згідно з власною «суверенною» логікою. Павловський вважає це пророцтвом, баченням 2019 року з початку 1990-х. «Образ єдиного людства є неможливим, і жодної альтернативи не з'явилося. Кожен винаходить власне «нормальне» людство, свою “правильну” історію».

Теперішній російський режим почувається комфортно в цьому середовищі, адже мав більше часу пристосуватися до нього. Нема жодного дива в його всюдисущості, він просто мав трохи фори. А поки наш світ стає більш непевним і плинним, у тому сенсі нагадуючи нову Росію, то більше спокусливим стає тужити за позірною визначеністю Холодної війни: якщо Кремль знову став великим ворогом, то, може, й нам повернутися до наших власних, колись переможних, сенсів — бажання, яке, своєю чергою, підвищує теперішній статус Кремля, а отже, ризикує дати йому саме те, чого він хоче.

Якщо й була одна ціль усіх «політичних технологій» Павловського, то це відродити ідею сильної держави, коли вона

майже розвалилася. Ще в 1990-ті він зрозумів, що може зробити так, щоби Кремль, хоч і слабкий, всередині країни видався сильним, якщо ця ідея заповнить інформаційні потоки та медіа-ландшафт. Тепер, пояснював Павловський Крастеву, Путін може симулювати глобальний вплив, цілеспрямовано залишаючи відбитки пальців своїх хакерів та інформаційних операцій по всьому світу. «Це все лише театр світу. *Theatrum mundi!*»

Частина 6

МАЙБУТНЄ ПОЧИНАЄТЬСЯ ТУТ

Висновки та рекомендації

Перш ніж зустрітися зі мною на станції метро Південний Кенсінгтон, Найджел Оукс відвідав виставку в Музеї Вікторії та Альберта під назвою «Майбутнє починається тут». Походжаючи експозицією, він раптом зловив себе на тому, що залипає перед дисплеєм. Його серце закалатало, він затремтів, аж довелося вибігати на свіже повітря.

Дисплей під назвою «Чи демократія переживе інтернет?» було присвячено «глобальній компанії з менеджменту виборів» під назвою Cambridge Analytica. Cambridge Analytica заявляла, що збрала 5000 «елементів даних» на кожного американського виборця онлайн: що вам подобається і що ви шерили у соцмережах, як і де щось купували, хто ваші друзі... Вони стверджували, що можуть взяти цей цифровий відбиток вашої онлайнної особистості, з його допомогою зрозуміти ваші найглибші рушії та бажання і відтак, спираючись на цю аналітику, змінити вашу виборчу поведінку. Ці сміливі заяви, видавалося, було підкріплено успіхом: Cambridge Analytica працювала над переможною американською президентською кампанією Доналда Трампа, успішними кампаніями американських сенаторів (Теда Круза — двічі); й іншими — в Африці, Азії, на Карибах, у Латинській Америці.

Оукс був такий збуджений, бо нарешті побачив доказ того, що він увесь цей час мав рацію. Cambridge Analytica

відкололася від компанії, яку він створив, — Strategic Communication Laboratories* (SCL), і спиралася на його філософію. Усе своє доросле життя він намагався довести, що відкрив таємницю масового переконання. Спершу з нього сміялися, потім критикували, але тепер його ідеї виставляли на загальний огляд як експонат майбутнього у всесвітньо відомому музеї.

Коли ми зустрічаємося трохи згодом того самого дня, Оукс вбраний у сірий костюм і бейсболку з логотипом SCL, низько натягнуту на волошкового кольору очі.

«З рекламними кампаніями та кампаніями впливу штука така: це цілковите фуфло», — починає він розмову. Кілька разів він повторює, що його мрією було створити доконалу зброю впливу. Як і будь-яку іншу зброю, пояснює він, її можна використати на добре або на зле. Він з готовністю називає себе аморальним.

Оукс не починав з того, що бачив себе у «стратегічних комунікаціях». Він спочатку хотів бути композитором, але в Королівському музичному коледжі не було курсу для композиторів, а він не володів достатньо хоч якимсь з інструментів, щоби вступити туди. По закінченню школи він писав музичні теми для театрів, але грошей з цього не було. Він усе одно писав стилізовані під пізнє бароко органні п'єси на весілля. Оукс блаженно усміхається та мугикає, згадуючи радість того, як усі присутні завмирали від його музики. Проте як молода людина він потребував справжньої кар'єри, і 1988 року пішов працювати у рекламну компанію Saatchi and Saatchi.

Оукс не вчився в університеті й у своїй ексклюзивній аристократичній приватній школі — Ітонському коледжі — завжди почувався і не надто успішним у навчанні, і бідні-

---

*. Лабораторія стратегічних комунікацій (англ.).

шим за інших хлопців. Можливо, саме потреба подолати відчуття академічної неповноцінності підштовхнула його до запровадження наукового підходу у Saatchi. Чи може агенція справді довести, допитувався він у колег, що її реклама змінює поведінку людей?

На свій подив, він виявив, що емпіричних доказів обмаль. Рекламщикам добре вдавалися яскраві кампанії, що привертали увагу (запроваджували порядок денний). Вони могли зробити їжу, політика або країну більш — чи менш — привабливими, асоціюючи їх з речами, які людям подобаються або не подобаються (фрейминг). Проте зміна ставлення, переконує Оукс, не те саме, що зміна поведінки. От взяти куріння. Кампанія може продемонструвати, що куріння вбиває. Курці погодяться, що це погано, але й надалі куритимуть. Якщо ви хочете, щоб вони кинули, пояснює він, вам треба з'ясувати, чому люди курять. Досліджуючи це, він з'ясував, що молоді жінки курять, бо вважають, що це робить їх привабливішими. Тож щоби змінити їхню поведінку, слід фокусуватися на тому, що від куріння смердить волосся та з рота, тож це робить їх непривабливими.

Оукс 1989 року створив Інститут поведінкової динаміки*, місією якого був збір усіх історичних досліджень на тему переконання. Упродовж наступних чотирьох років із допомогою інвесторів з рекламної індустрії він профінансував дослідження десятків науковців. Вони писали поміж інших прикладів про те, як Геббельс, міністр пропаганди за Гітлера, просував використання вітання піднятою рукою «Sieg Heil», позаяк з'ясував, що сильний видих, поєднаний із енергійними рухами руками, спричинює в аудиторії гіпервентиляцію та виснаження, що робить її більш сприйнятливою до повідомлень, майже вводить у стан, схожий на транс.

---

* Behavioural Dynamics Institute (англ.).

Інститут розробив нові способи визначати суспільні групи. Описові категорії (вік, стать, соціальний клас) не дуже надавалися як чинники передбачення поведінки. Оукс запровадив опитування, яке здійснювали команди студентів антропології, які, зазвичай не розкриваючи своєї місії, тривалий час жувались у громаду, вивчаючи, кого люди ненавидять, кому довіряють, чого найбільше прагнуть, хто з друзів найбільше на них впливає, що керує тим, як вони поведуться в групі.

Один дослідницький візит особливо вразив Оукса, 1990 року в Москву. Він провів триденний семінар з реклами в державній енергетичній компанії «Газпром», відтак йому на знак взаємної поваги та обміну знаннями запропонували екскурсію в дослідницький центр Служби А* КГБ. Науковий директор із запалом розповідав Оуксу про свою роботу. Він мав розкіш проводити тестування на цілих селах, випробовувати, як працюють комунікації та переконання. На якусь мить Оукс замислився про етичність цього (чи можна вбити когось, щоби перевірити гіпотезу?), але був надто захопленим, щоби на цьому застановитися. Таке дослідження неможливо було здійснити у Великій Британії. Стояв листопад, на Оуксі було грубе пальто і спортивні черевики, а також класичні мешти, на випадок, якщо в КГБ треба було би вбратися більш формально. Приміщення не опалювалося, і невдовзі він помітив, що всі науковці у величезному відкритому офісі з кількома комп'ютерами самі позакутувалися у пальто. Потім вони сіли обідати, подали суп. Він був водянистий, і Оукс зрозумів, що кухар на знак гостинності дав йому порцію із кісткою та кількома шматочками м'яса. Дослідження, яке здійснювала Служба А, було епічним за своїм розмахом, проте ціла система розвалювалася.

---

* Служба «активних заходів» Першого головного управління (зовнішньої розвідки) КГБ.

Інститут поведінкової динаміки 1993 року підсумував результати досліджень, і Оукс створив SCL, очікуючи, що його завалять замовленнями. Та замість вишикуватися в чергу біля його дверей на Лоатс-роуд у Челсі, клієнти просто не розуміли, про що він говорить. Навіщо витратити місяці й відряджати в поле команди антропологів, коли завдання — продавати шоколадні батончики?

А потім Оукс отримав дзвінок. Із Південної Африки. Апартеїд добігав кінця, чорношкірим уперше надали право голосу. Та чи достатньо з них насправді піде на вибори?

Оукса просили визначити, до кого дослухатимуться місцеві у кожному регіоні, аби заохотити їх голосувати. Це спрацювало. Він зрозумів, що його гра — не шоколадні батончики, а вибори. 1995 року в Індонезії він переконав президента Сухарто, який готувався вперше проводити вибори, робити цілком окремі політичні кампанії для тисяч островів 200-мільйонної країни. Це спрацювало.

Було ще багато виборів, але Оукс ніколи не потрапляв у велику лігу піар-компаній. Його методологія була повільною і дорогою.

Серед його клієнтів були і правителі з тих, що наймали його, отримували результати досліджень і потім відмовлялися платити. Й оскільки в їхніх країнах суди були не так щоб незалежними, Оукс майже нічого не міг зробити, щоби повернути гроші.

У 2008 році інший випускник Ітону, Александр Нікс, приєднався до SCL. Він належав до інакшого, ніж Оукс, типу ітонців: він походив із заможної родини, вивчав історію мистецтв в університеті, а друзі звали його «Берті», прізвисько прямо з едвардіанської Англії*. Оукс каже, що Нікс

---

* Такі «домашні» прізвиська — одна з ознак приналежності до найвищого суспільного класу у Великій Британії.

прагнув перелаштувати дослідження для цифрової епохи, прагнув заробляти гроші. Він ліпше давав раду з клієнтами. 2012 року Нікс зробив частину, яка займалася виборами, окремою компанією, і невдовзі став її власником, перейменувавши на Cambridge Analytica (потім з'явиться злив інформації, що згадка престижного університету, з яким у компанії не було офіційної афіліації, справляла враження на американських клієнтів).

Cambridge Analytica навіжено тестувала шляхи відтворення методології «поведінкових змін», вивчаючи, як люди використовують соцмережі. Вона досліджувала потенціал «психографіків»: ідею, що ваші вподобання та мова у соціальних медіа визначають вашу особистість. Уявіть, ви ведете кампанію на підтримку права носити зброю. Якщо менеджер кампанії знав тих, хто стривожений, то таких людей таргетували повідомленнями про те, що зброя потрібна для їхньої безпеки. У своїх промоційних матеріалах компанія вихвалялася, що її підхід збільшив кількість виборців для їхніх клієнтів-кандидатів на проміжних виборах у США 2014 року* на понад 30%.

Це потенційний нічний кошмар нових медіа: думка, що ваші дані можуть знати про нас більше, ніж ми самі, і що це без нашого відома використовують для впливу на нас. І непокоїть насамперед не те, що «вони» знають про мене щось, що я вважав приватним, прихованим, — хоч це і неприємно, але також почасти заспокоює, відживлює ідею, що існує стабільне «я», якого я цілком свідомий, що захищає мене від «них». Більше бентежить те, що «вони» знають про мене щось, що я сам не усвідомлював, що я не той, ким я себе вважав, а просто розсип у масиві даних, яким зараз маніпулює хтось інший.

---

* Ідеться про вибори в Палату представників.

Утім, за словами Оукса, він скептично ставився до того, що фейсбучні лайки та покупки товарів онлайн можуть замінити місяці глибоких польових досліджень. Він перефокусував свою роботу на західні армії. Вторгнення в Ірак та Афганістан були катастрофами почасти тому, що ніхто не застановився і не подумав про місцеве населення. «Принаймні на той час, коли забиралися з Афганістану, ми розуміли місцевих. Ми виходили в набагато продуманіший спосіб, ніж заходили», — каже Оукс. Він назвав свою частину бізнесу SCL Defence*.

У 2018 році журналісти записали, як Нікс розповідав потенційному клієнту з Кенії, що може використати повій, щоби підставити його політичних опонентів. Згодом виявилось, що Cambridge Analytica мала доступ до даних 87 мільйонів користувачів фейсбуку без їхнього дозволу. Мерзенні деталі видавалися дуже далекими від високотехнологічних заяв про психографіку.

Скандал знищив Cambridge Analytica. Клієнти з військової сфери залишили SCL Defence Оукса: жодний уряд не хотів навіть наближатися до чогось, навіть віддалено пов'язаного з Analytica. Проте Оукс говорить про Нікса без образ. Вони були партнерами. Нікс ділився частиною прибутків з Оуксом. І хоча він втратив свій бізнес, Оукс відчував, що виграв інтелектуальну війну. Тепер усі погоджувалися, що впливати — це розуміти свою аудиторію глибше за інших, підлаштовувати під неї свій меседж, а не протискати ідеологію згори вниз.

«Чи ж це не демократія, — риторично запитує Оукс, — коли ти даєш людям те, чого вони хочуть?»

Його колишній колега Нікс наводив схожий аргумент, коли свідчив перед підкомітетом з дезінформації Комітету

---

* SCL Оборона (англ.).

з медіа Парламенту Об'єднаного Королівства, куди я потрапив як один із численних «фахових консультантів».

«Ми дбаємо, щоби виборці отримували повідомлення щодо проблем і політик, які їх тривожать найбільше... це лише на користь демократії», — казав Нікс Комітетові, без тіні жалю щодо своїх дій.

Коли я долучився, робота Комітету тривала вже два роки, і він ламав голову над питанням, а що саме є «добрим для демократії» в епоху «інформаційного надміру». Спочатку вивчали «фейкові новини», проте коли шоковані члени парламенту почули свідчення про етнічні чистки в Бірмі, розпалені через фейсбук, про кремлівське втручання в Європі та США, про те, як персональну інформацію в онлайні використовували для таргетування людей у політичних кампаніях, члени Комітету вирішили, «що наші чинні рамки законодавства вже не відповідні меті».

У такому середовищі люди ладні сприймати та довіряти інформації, яка підсилює їхні погляди, не важить, яка вона викривлена чи неточна. Це спричинювало поляризацію та зменшувало спільну основу, на якій відбувається раціональна, базована на фактах, дискусія... сама тканина нашої демократії є загроженою.

У лютому 2019 року я сидів у кінці зали у Палаті громад. Комітет, у який входили члени парламенту від усіх партій, а також їхні радники, проходився деталями правок «Висновків і рекомендацій». То був лише початок довгого процесу. Цей звіт потім передали уряду, що своєю чергою підготував «Білу книгу» зі своїм планом у цьому напрямку, який потім обговорювали в парламенті. Комітетівський процес редагування був скрупульозний: члени парламенту ставили під сумнів значення кожної фрази, валідність кожного за-

сновку. Це було вкрай повільно, але, хай як дивно, мене це заспокоювало. Багато романів XIX та XX століть висміювали витіювату мову бюрократії, політики та права. Проте в часи вкрай нетривких значень ця повільна, легалістична, доскіплива до доказів робота Комітету здавалася трохи героїчною.

За спинами членів парламенту висіла величезна картина із зображенням сцени з Палати громад XVIII століття, на якій були чоловіки в перуках за якоюсь елегантною суперечкою, тимчасом як інша сторона уважно та ввічливо слухала. Навряд чи то була реалістична сцена: Палата громад завжди була гамірним місцем, повним хамів і брехунів, але принаймні втілювала ідеал, те, що, як я розумів, Комітет мав на увазі під «аргументованою дискусією» і «тканиною демократії».

Ми сиділи в кімнаті з дубовими панелями й товстими смарагдово-зеленими шпалерами з орнаментом «турецький огірок». На стінах висіли олійні портрети прем'єр-міністрів XIX століття, в їхніх очах — суцільна гордовитість і глузливість. На дерев'яному оздобленні каміну вирізьблено геральдичні знаки. Сидячи там, можна відчутти себе частиною традиції. Чи може вона адаптуватися до сьогодення?

Комітет почав свій звіт із наголошування на потребі спільного набору визначень. На початках говорили, що їх непокоять «фейкові новини», але потім зрозуміли, що сенс цих слів перетворюється на означення будь-якого контенту, який комусь не подобається. Вони спробували замість цього ввести розрізнення між «дезінформацією» (контент, задуманий, щоби вводити в оману) і «помилковою інформацією» (контент, який є неправдивим ненавмисне). Проте багато з найшкідливіших кампаній, які я бачив, не конче використовували «дезінформацію». І навіть якщо «дезін-

формацію» виявлено, чи це обов'язково робитиме, або чи таки мусить робити, її незаконною?

А що, як перефокусувати «дезінформацію» з контенту на поведінку: боти, кіборги й тролі, які зумисно приховують свою ідентичність, щоби спантеличувати аудиторії; кібербойовики, чия діяльність видається справжньою, але які насправді є частиною скоординованих кампаній, повних фейкових акаунтів; купа «новинних» вебсайтів, які здаються незалежними, але потай керовані з одного джерела й усі просувають той самий порядок денний? Якщо щось видається природним, а насправді є керованим, то чи не маємо ми право знати? Як сконструйовано реальність, з якою ми взаємодіємо?

І врешті, що це означає — бути спроможним, «демократичним» громадянином, таким, як їх бачить Срджа Попович, в онлайні? Як зробити цифровий світ простором, у якому «свобода», «права» — усі ці великі слова, з яких повитікало життя, — відроджені та сповнені сенсу?

Фахівчиня з кібербезпеки Каміл Франсуа вважає, що однією частиною цього є захист від скоординованих кампаній нападів і залякування з боку можновладців. Інша частина — захист приватності, тож тут самим треба вирішувати, які частинки вашої онлайн-активності опиняться в яких руках і з якою метою.

Сидячи на засіданні Комітету, я почав уявляти онлайнове життя, де будь-яка людина зможе зрозуміти, як влаштовано інформаційну метеорологію довкола, чому комп'ютерні програми покажуть вам одну частину контенту, але не іншу. Чому будь-яка реклама, стаття, повідомлення або зображення було таргетовано спеціально під вас, які з ваших особистих даних було використано для спроб вплинути на вас і чому, чи якийсь контент справді популярний, чи просто розкручений. Можливо, тоді ми стали би меншою мі-

рою істотами, опанованими впливом невидимих нам таємничих сил, змушеними боятись і тремтіти через те, чого не можемо збагнути, натомість могли би давати собі раду з інформаційними силами довкола нас як рівні. Чи могли би ми навіть бути спроможні мати право голосу в процесі ухвалення рішень, згідно з якими формується інформація довкола нас, чи можлива участь громадськості в інтернет-кампаніях, які на сьогодні впотьмах вирішують, як ми сприймаємо світ?

Якщо хтось міг би втілити ці принципи, то зникло би багато чого із передумов інформаційної війни. Спосіб оцінювання інформації визначався би не тим, чи вона походить «звідтам» чи «звідси», натомість тим, чи її запропоновано таким чином, що ви взаємодієте на рівних, а не упосліджені якоюсь силою і не розумієте, що з вами роблять [1].

Сидячи в тій смарагдово-зеленій кімнаті, під старим живописом з ідеалізованою парламентською демократією, я розглядав й інші ідеї, що спадали на думку, які могли би допомогти знайти «спільну основу, на якій відбувається раціональна, базована на фактах, дискусія». У Данії я вперше почув про «конструктивні новини», журналістику, яка йде далі за просто «балансування» одного набору опіній іншим, натомість завжди намагається знайти практичні рішення для викликів, які постають перед їхньою аудиторією, підштовхуючи політиків вносити пропозиції, підкріплені доказами, які потім можна оцінити, ловлячи їх на слові, започатковуючи дискусії, в яких факти знову стають необхідними. Цей підхід міг би допомогти знову вдихнути довіру в журналістику, адже ми довіряємо тим, хто працює поруч з нами для якоїсь більшої мети. Повертаючи зміни в наші руки, він може подолати відчуття безпорадності, що його так люблять накручувати політики зі своїми конспірологічними балачками, щоби ви думали, ніби вони єдині

можуть вести вас крізь пільму цього світу нездоланих таємних сил...

Пролунав дзвінок, сигналізуючи про нове голосування в Палаті громад, і я повернувся назад у сьогоднішній день. Була середина лютого 2019 року, і парламент і досі бився над тим, як Об'єднане Королівство має залишити Європейський Союз згідно із забезпеченими Томом Борвіком і його командою лише два роки до того результатами Брекзиту. Сподіваюся, що на той час, як ви це читатимете, можливо, це питання щасливо вирішиться. Політична мова знову буде чіткою, політичні партії представлятимуть прозорі інтереси, майбутнє буде передбачуваним. Проте в той момент Парламент був дещо іншим. Довкола вигнутих псевдоготичних кам'яних сходів, крізь зелені та бежеві коридори, у переповнених барах і на терасах, які, здавалося, майже впадають у Темзу, — усюди було чути, як повторювалися, відлунювали, розносилися ті самі слова: «Брекзит», «воля народу», «суверенітет». Що всі вони означали — було під питанням. Борвік здобув голоси, говорячи до стількох аудиторій так по-різному, що вже і не скажеш, якою насправді була воля народу. Чи країна проголосувала за зупинку імміграції? За захист прав тварин? «Брекзит означає Брекзит», — сказала прем'єр-міністерка, але що власне означає «Брекзит»? І чи народ, чия воля він нібито представляє, той самий, що «більшість», кого Лейбористська партія тепер захищатиме від «декількох»? Утім «декілька», яким збиралися опонувати лейбористи, часто були тими самими людьми, які заявляли, що представляють «волю народу». І кого ці партії представляли так чи так, якщо в середині лютого 2019 року вони всі були у стані громадянської війни, не тільки через лідерські амбіції, а й через саме їхнє значення?

Перестрибуючи через Стіну

Британія, Росія, оте ось, що колись називали Заходом, так багато країн, які пройшли через «демократизацію» після закінчення Холодної війни, перебували в запаморочливому стані, в якому розмивалися поняття прогресу й ідентичності. І щоби це виправити, замало кількох регуляторних актів.

А як щодо Китаю? Чи був він на іншій траєкторії, можливо, такій, що мені не сподобалася б, але яка мала б принаймні цілісність, концепцію майбутнього, з якою можна було би мати справу, навіть якщо опонувати їй? Може, я міг би знайти майбутнє в Пекіні?

Це був мій перший візит до Китаю, і на паспортному контролі в мене взяли відбитки пальців та зробили фото, яке завантажили у систему вебкамер по всій країні, що моментально мене ідентифікують, хай де я перебуватиму, — нагадування, що Китай є свого роду Дисмалендом* масового переконання та нагляду, включно з усіма методами маніпуляції та контролю, які я згадував у цій книжці, а також з багатьма іншими. На заході країни є трудові табори просто за взірцем тоталітарних диктатур початку ХХ століття, в інших місцях справи нагадують 1970-ті. У Китаї є правозахисний рух під назвою «Хартія 08» (підписана 2008 року), відгомін «Хартії 77» (підписаної Вацлавом Гавелом і чехословацькими дисидентами 1977 року). Як і дисиденти часів Холодної війни, китайські підписанти потрапили в ув'язнення, або зізналися у своїх «злочинах» у телеефірі, або виїхали.

---

* Арт-проект британського художника Бенксі, тимчасовий поп-ап «сімейний парк непридатний для дітей» у приморському містечку в Уестон-супер-Мер у графстві Сомерсет, Англія. Тривав близько місяця — від серпня до кінця вересня 2015 року.

Для сучасніших технік є легіони «50-центової армії», яку назвали так, тому що за кожний проурядовий коментар у китайських соцмережах їм платять 50 центів. Дослідники Гарвардського університету виявили, що ці троячі ферми дозволяють певну критичність, але миттєво цензурують будь-який натяк на протест. «Китайські люди індивідуально вільні, але колективно в кайданах», — підсумовує одне з досліджень [2].

Багато західних вебсайтів блокує Великий китайський файєрвол*, тому доводиться використовувати інтернет-сервіси, які контролюють лояльні режимові компанії. Якщо якась країна і стане першою, яка досконально використовуватиме цифрові відбитки, щоби таргетувати людей відповідно до їхніх когнітивних, психографічних і поведінкових патернів, то це Китай.

А є ще й «супільний рейтинг довіри», що його й досі розробляють, який має збирати всю інформацію про поведінку кожної особи в Китаї, починаючи з того, скільки грошей вона витрачає на алкоголь, фінансового здоров'я, і до того, чи регулярно відвідує батьків, а потім виводить з цього цифру, яка визначає, чи особа може отримати позику в банку, роботу, дозвіл подорожувати.

Китай також володіє повним набором інформаційних інструментів у зовнішній політиці. Є великий міжнародний мовник, CGTN, тролі у соцмережах, які доймають політиків у сусідньому Тайвані, чиниться тиск на закордонних науковців, які досліджують країну [3]. Звіт Пентагону 2013 року, в якому зроблено огляд китайської доктрини

---

* В англійському оригіналі — гра слів: «Great Firewall» від «Great Wall» — Велика китайська стіна. У звичному вжитку файєрвол — частина інформаційної безпеки більшості сучасних операційних систем, яка є практично в усіх користувачів, і технічно не є тим самим, що китайська система фільтрації інтернету.

«Трьох війн» (економічної, медійної та юридичної), подає висновок, що китайська доктрина є «війною ХХІ століття, керованою в новому вимірі, а саме — виходячи з переконання, що те, чия історія виграє, важливіше за те, чия армія переможе» [4]. Це продемонстрували в Південно-Китайському морі, де Китай анексував великі морські території, спочатку наживаючи штучні острови, а потім проголошуючи територіальні води довкола них своїми, й усе це без жодного пострілу.

Але що, думав я, ідучи бездоганим, амбітним аеропортом, створеним як символ наростаючої потуги Китаю до пекінської Олімпіади 2008 року, всі ці техніки підтримують?

2049-й. Цю дату в Пекіні повторюють, мов мантру, — у промовах Комуністичної партії, на плакатах, у випусках новин, попсових кліпах, постах у соцмережах, — тож здається, що ціла величезна країна сконцентрувалася в одному році. Політбюро Комуністичної партії проголосило, що 2049-й — це рік, коли Китайська Народна Республіка нарешті досягне «повної модернізації».

2049-й також припадає на століття заснування Китайської Народної Республіки, якою й досі керує Комуністична партія, створена радянськими агентами у 1920-ті роки для поширення революції на Схід, але яка відтоді переросла свого предка та перетворилася на щось набагато яскравіше й дивніше.

Коли я вперше приземлився в Пекіні, 2049 рік мене заінтригував. Чи могло бути таке, що тут, після позбавлених майбутнього, сплюснутих Москви, Лондона та Вашингтона, після всіх туманів ностальгії, я вловлю натяк на історичну перспективу?

Міська перспектива Пекіна підживлювала враження прогресу, сходження з вузьких вулиць старого міста, де робітники в білих спецовках спали в темних підворіттях, з паруючими горщиками супу за ними, до вкритих смогом, нескінченних кубістських схилів комуністичних спальних районів, через які Пекін часто не відрізниш від Москви, і аж до чванливих, нарваних амбіцій Центрального ділового району з його хмарочосами, яким вдається бути одночасно грандіозними та якимись приземкуватими, так, ніби титани сіли покакати в рядочок. Цей ряд веде до запаморочливої будівлі, в якій розташовано головний офіс CGTN, що займається просуванням іміджу Китаю у світі — як чогось великого, неунікненого, непохитного, загрозливого. З відстані будівля виглядає так, ніби здоровезна пара порожніх штанин крокує небосхилом. Та якщо наблизитися, ти розумієш, що це одна суцільна труба з двома вежами по різні боки, з'єднаними вгорі й унизу так, що утворює те, що дизайнери називають «тривимірною вигнутою петлеподібною структурою», колосальний рубаний уроборос зі скла та металу.

У кафетерії для персоналу Університету Цинхуа, установи з безкрайними газонами та власним оперним театром, я запитую двох науковців, що принесе обіцяне на 2049 рік майбутнє. Вони миттєво починають сперечатися одне з одним. Один відстоює офіційну позицію: Китай і досі на шляху до комунізму, але позаяк комуністична ідея об'єктивного характеру історичного процесу передбачала, що комунізм має настати після капіталізму, партія виплекала свій власний капіталізм, щоби мати можливість потім перевершити його справжнім комунізмом. Інша дослідниця вважала, що Китай використовує капіталізм як шлях повернення до попередньої моделі китайської величі, конфуціанської імперії, яка, на її думку, не надто узгоджується з лінійним іс-

торичним розвитком. 2049 рік означав повернення Китаю у вільне від майбутнього минуле.

Китай ставав більш упізнаваним.

Наступного дня я зустрівся з Анджелою Ву, дослідницею медіа та комунікацій з Пекіна, яка тепер викладала в Нью-Йоркському університеті й вивчала формування політичних ідентичностей у китайському інтернеті. Я прийшов до неї за розумінням, що тут насправді означало бути про- або антирежимним.

Ідучи вздовж застиглої в заторах магістралі, ми проминали вуличну агітацію з найновішими урядовими лозунгами:

«Спільнота єдиного майбутнього людства!»

«Демократія! Свобода! Справедливість! Дружелюбність!»

Терміни так суперечили реальності, що в результаті ці прекрасні слова втрачали будь-яке притаманне їм значення, тож ставали сигналами, які потрібно було віддано повторювати, щоби продемонструвати лояльність.

Ми йшли до школи, яку Ву відвідувала в дитинстві, де почалася її власна подорож у дослідження «самоформування» китайського інтернету.

На зовнішніх стінах її старої школи висіли портрети, надруковані на плакатах, захищених ламінацією від дощу, — недавні найуспішніші випускники, поруч зазначено назви університетів, в які вони вступили. Переважна більшість прямувала до США. Навпроти були величезні спортивні майданчики, де Ву вперше почала відкривати для себе політичну ідентичність, цілком випадково. Школяркою вона не могла зрозуміти, чому їй не дозволяють вступити в Комуністичний союз молоді Китаю. Їй ставили низькі бари за «політичну успішність», але вона навіть ніколи не думала про політику в ті часи. Урешті вчитель пояснив їй причину. Щоранку вся школа збиралася на стадіоні

для «радіозарядки»: масових вправ під музику та вказівки з гучномовця. Офіційно то були вправи, але вчителі використовували її як засіб вимірювання «політичної відповідності»: чи певна особа виявляє готовність до цілковитої участі в колективних заняттях. Ву вважала себе надто крутою та розумною, щоби надто викладатися на цих танцях. Для неї це не було формою політичного спротиву, проте її вчителі вважали інакше.

Згодом, під час навчання в Китайському університеті Гонконгу, у неї виникло питання щодо системи, в якій її виховували. У бібліотеці вона натрапила на книжки з фотографіями китайців, убитих у демонстраціях проти режиму на площі Тяньаньмень 1989 року, що їх, на відміну від більшості повстань у світі під час великої «хвилі демократизації», було придушено. На материку вона ніколи не бачила фото тих подій, і дивитися на них уперше було певним шоком*. Але ці книжки все ж дотримувалися схваленої державою версії: замість фото громадян, убитих солдатами, у них були фото урядових військових, нібито вбитих демонстрантами. Поруч з фотографіями інші читачі дописали «Брехня!». Різниця між Гонконгом і Китаєм, подумала Ву, полягала в тому, що в Гонконзі влада мусила піти так далеко, щоби публікувати книжки з їхньою версією того, що сталося 1989 року, тоді як на материку цю історію замовчували.

То було 2008 року, коли китайська блогосфера буяла. Проте Ву зловила себе на тому, що її дратувало, як категоризовано політичні ідентичності — і режимом, і його опонентами. Одну категорію називали «правими», і це означало, що вони «за свободу», «прозахідні», бачать державу як корінь усіх зол, були зв'язані з усім від прав людини до найра-

---

* Острів Гонконг приєднався до КНР (материкового Китаю) 1997 року.

дикальнішого вільного ринку. Протилежну позицію описували як «ліву», і це означало, що вони вважають державне втручання в економіку життєво необхідним і підтримують китайський уряд у всьому, окрім його відкритості культурі Заходу. Ву відчувала, що обидві категорії були неспіввідносні з її особистим досвідом: що, як хтось вірить у права людини, наприклад, але не аж так впевнений у лібертаріанському підході до економіки? [5]

Коли настав час для її доповіді з медіа, технологій і комунікацій у Північно-Західному університеті США, Ву виявила, що американський аналіз Китаю грішить іншими кліше, вигадуючи собі якогось інтернет-юзера з вродженою любов'ю до свободи, переслідуваного репресивною державою, готового впасти в обійми американського кшталту демократії в ту саму мить, як вдасться позбутися цензури.

Ву хотіла розібратися, що справді визначає політичну ідентичність у Китаї. Вона почала з аналізу проблем, які насправді визначають групи в китайському інтернеті. Вона виявила, що економічні проблеми, хай би що мали на увазі під термінами «лівий» і «правий», не є аж таким чинником розколу; більшість людей загалом не мали чіткої позиції, коли йшлося про економіку загалом. Цензура також не була чимось, що розділяло людей: і про-, і антиурядові голоси могли бажати, щоб її стало менше. Натомість поділ пролягав там, де починалася, за визначенням Ву, ідеологія «Китай як супердержави»: мілітаристський, одержимий захопленням територій націоналізм, спраглий домінувати над іншими. Згідно з цією ідеологією Китай оточено ворогами, які плетуть проти нього змови, її провідною темою були приниження Китаю в час панування європейських колоніальних потуг у XIX столітті, приниження, від яких партія обіцяла зцілити, повернувши собі колишню велич. Одні люди приймали цю позицію, а інші ні.

Виглядало, що в Китаї я знайшов радше не альтернативу, а ще один варіант того, що вже зустрів у США та Росії, торгівлю ностальгією за величчю перед «віком принижень», здебільшого як Путін обіцяв, що «Росія встане з колін», а Трамп — що «зробить Америку знову великою». Китайський уряд навіть оголосив кольорові революції загрозою.

Визначивши лінію партії, Ву хотіла ліпше зрозуміти тих, хто їй опонує. Її чашкою Петрі був блогерський портал під назвою Bullog, який збирав у себе опозиційних письменників, публіцистів і поетів. Вона сама була читала їх роками. Ву хотіла дізнатися більше про людей, які відвідували сайт. Що спільного у них усіх?

Вона подорожувала країною, містечками та містами, де раніше ніколи не бувала. Читачі Bullog, як виявилось, були з усіх прошарків: від державних службовців десь у глибинці до модних студентів у прибережних мегаполісах, від бізнесменів, які піднімалися з нуля, до домогосподарок. Вони не поділяли якоїсь цілісної ідеології, коли йшлося про такі речі, як економіка, однак, провівши 27 інтерв'ю, Ву почала бачити патерн. Багато з них із ранніх літ жадібно читали [6]: не обов'язково ужиткову літературу фактів, а художню літературу, п'єси та поезію. Це вписувалося в попередні дослідження, які траплялися Ву, згідно з якими що більше серед усього ви читаете саме художньої літератури, то спроможніші уявляти реальність, відмінну від тієї, що вас оточує.

Коли вони подорослішали, то переключилися з книжок на медіа, й усі встановили з ними глибокий емоційний зв'язок. Один із чоловіків сказав Ву, що плакав, коли в їхньому далекому селі вперше з'явилося телебачення — то був перший зв'язок із зовнішнім світом. Інші розповідали, як віддавали перевагу компанії блогів і газет, а не родини та друзів.

Ці посилені стосунки з медіа, своєю чергою, зумовили усвідомлення міри, до якої їхній світогляд і сама особистість формувалися під їхнім впливом. Потім настав момент, коли вони усвідомили, які лицемірні китайські державні ЗМІ. До багатьох це усвідомлення прийшло після національного масштабу катастроф, землетрусів і залізничних аварій, які уряд пробував замовчувати. Це викликало відчуття, ніби режим їм «промив мізки» і потрібно «очистити» себе від інформації, яку вони споживали все своє життя [7].

І так починалася подорож, яку вони називали «перестрибувати через стіну» — алюзія до Великого китайського фарволу, який цензурує матеріали в китайському інтернеті. Знаходити спосіб перестрибувати через стіну, використовуючи ті чи ті комп'ютерні програми, стало цілою субкультурою, зі своїми власними посібниками та сленгом.

Утім, коли інтернет-втікачі перестрибували стіну, то не відчували, що знайшли десь «реальність» або сталий ґрунт. Були китайські сайти, скеровані проти режиму, але багато з них і самі були не без дезінформації. А Захід навряд чи був місцем, де керувалися обґрунтованими фактами. Тож вони не зупинялися й рухалися далі, й виявилось, що тепер їм доведеться рухатися так завжди: на випередження власних ідентичностей безперервно перестрибувати через стіни.

Ву сказала мені, що не була цілковито задоволена з результатів свого дослідження. Воно не принесло ясності, якої вона очікувала. Тепер вона сфокусувалася на аналізі великих даних, і результати були більш вірогідними. Мене ж інтригувала саме ця відсутність фіксованої кінцевої точки. Це нагадувало мені, як у Європейській школі бути «європейським» не означало нову надідентичність, натомість здатність рухатися між різними і легко їх прибирати на себе. Або як працював Рашад, коли закликав тих, хто під-

дався на екстремізм, розбирати патерни, що ув'язнювали їх у певному світогляді, тож вони могли бути водночас мусульманами і британцями, азійцями і йоркширцями.

Для читачів та авторів платформи Bullog саме їхні відносини з медіа, з телебаченням, радіо, книжками, блогами допомагали їм знову і знову змінювати уявлення про самих себе.

Того паркового дня в Пекіні, стоячи в заторі на естакаді, дивлячись на «вигнуту петлеподібну структуру» будівлі CGTN вдалині, я зловив себе на тому, що думками повертаюся до першої повісті Ігоря «Читаючи Фолкнера». Вона знову видається надивовижу доречною, вже ніби й не про Холодну війну, або, можливо, це Холодна війна потребує нового визначення. У цій повісті автор постійно описує і переписує своє життя та рідне місто Чернівці, у різних стилях і жанрах, під впливом роману «Шум і лють» свого улюбленого автора Уїльяма Фолкнера. Це оповідання почасти було про наші відносини з медіа, сповнене звуків друкарської машинки, радіо, поезії (і у випадку моїх батьків — і коробками з-під взуття, в яких зберігався самвидав, радіопередачами, віршами, — речами, довкола яких буквально оберталося їхнє життя).

На початку повісті автор намагається збагнути, де починається його розуміння себе, звертаючись до прози Фолкнера, яка постійно сягає туди, де постає усвідомленість. Чи ідентичність, запитує Ігор, починається з політики?

Я в кімнаті, де музика і дим. Напружена спина батька, плями поту пахнуть «Шипром». Жах газетних передовиць; якими важкими словами орудує батько: МТС, директива... З цього почався Фолкнер? Ні.

Чи в такому разі ідентичність починається з релігії та віри?

: полудень, шоломи куполів, стрімкі сходи, ми в майках, нам — шість, прохолодна задуха церкви. Збоку і згори: голос окремо, віспувате обличчя окремо: — А ти, жиденятко, ходи звідси.

Так почався Фолкнер? Ні.

Тож Ігор просувається кудись за межі, у місце, де, якщо я правильно розумію, ідентичність з'являється лише тоді, коли впізнає присутність когось іще.

: дівчинка, на березі тебе. Яке високе небо. Який глибокий поцілунок. Ми не на «ти» — на «я». Не входжу — запливаю далеко в тебе: повз — буйки, горизонт — повз; озирнувшись, не бачив краю суші, радів. Ти пам'ятаєш, десять липнів тому ти входила, стількижлітня, у запаморочливе Чорне і була в ньому теплою течією. Але до чого тут Фолкнер? До чого. До чого!

Я не можу читати ці рядки, не думаючи, що його зовсім скоро заарештує КГБ, коли він впливе з того самого моря, тільки в реальності.

Чернівці/Czernowitz

Ігор навчився наново бачити своє рідне місто через десятиліття, відколи його залишив. Дорослішаючи в ньому, він мав таке-сяке уявлення, що колись це була далека провінція Австро-Угорської імперії, але геть не усвідомлював, наскільки вона свого часу збагатила літературу. І лише в розмовах у Києві, Австрії, Ізраїлі дізнався, що до Голокосту, війни та приходу Радянської армії Чернівці були рідним містом видатних німецьких і австрійських поетів та письменників (Пауля Целана, Рози Ауслендер, Грегора фон Реццорі), легендарних рабинів та ізраїльських романістів (Аарона Апперфельда), румунських класиків і безлічі великих покійників: австро-угорських тенорів, економістів і біохіміків, які по-стали в одному великому спалаху енергії та трагедії в цьому маленькому місті. Пам'ять про них приховували за радянських часів, і лише опинившись на Заході, Ігор почав зустрічати людей, які раптом впадали в захват від згадки про місто його дитинства: «То ви з Чернівців? З міста геніїв!».

А до епохи Австро-Угорської імперії місто жило іншим життям як віддалений форпост Османської імперії. Цей маленький закуток світу мав так багато історій, у кожній з яких було обмаль місця для знань про попередні: турецьку і віденську, румунську, радянську, українську. Місто також мало різні імена: Чернівці, Czernowitz, Черновцы, Cernăuți, Czerniowce, Csernovic, Chern. Уже залишивши місто, Ігор надихався його в'язницею, збудованою на початку XIX століття. Площа, на якій вона стоїть, називалася

Кримінальною площею, потім Радянською площею, а тепер називається Соборною. Скільки шарів проклять, віршів, обіцянок було надряпано на стінах її камер, скількома мовами, скількох різних правителів клянучи?

Десятиліттями Ігор намагався творити на повітряних хвилях та в книжках світ, у якому переплітатимуться різні культури, і так опиняться вдома, цілий цей час він мав працювати з чернівецькою матерією, цілою втраченою історією, яку треба було витягнути на поверхню, мов айтішники, які витягають незнані взаємозв'язки з темних резервуарів даних.

«Я і мої друзі просто поглинали книжки, — писав Ігор, — але при цьому були варварами. Ми не чули під ногами землі. Ми не знали, які золоті жили топчемо, по яких безцінних руїнах ходимо. ...але варварство — це відсутність пам'яті, пам'яті історичної, культурної»*.

Ігор 2009 року почав повертатися в Чернівці. Він узявся за організацію в місті поетичного фестивалю. З усього світу приїжджали поети, яких тягнуло побачити забутий дім їхніх літературних кумирів, вицвілі лекційні зали, бібліотеки та кав'ярні із власним забутим багатоголосим родоводом, що їх раптом заповнили читання німецькою та їдишем, івритом, румунською, українською, російською, польською, а також англійською, фламандською, французькою, іспанською...

Ігор прагнув пробудити пам'ять міста, не тому що минуле можна відновити, а тому що для Чернівців та України це може бути поштовхом до розуміння себе завтрашніх, уникаючи безвиході інформаційної війни.

Ігор і Ліна зараз мешкають у Празі, місті, куди радянські танки увійшли 1968 року, під час вторгнення, яке так сильно вплинуло на їхній розрив із радянським режимом. Від 1995 року Радіо Вільна

---

* З есе «CZERNOWITZ. Спогади потопельника». Пер. zachid.net / Померанцев І. КГБ та інші... — Київ: Грані-Т, 2009. — С. 183–184.

Європа розташовано тут, переїхало на запрошення Вацлава Гавела — знак вдячності за підтримку західними «голосами» в Холодній війні. Гавела вже нема на світі, а тих, хто й досі проголошують його ідеали «життя в правді», часто висміюють як наївних «гавелоїдів». Радіо Вільна Європа живе в дивній невизначеності, й досі віддане ідеалам, підтримку яких Сполучені Штати, може, навіть не продовжуватимуть імітувати в майбутньому. Ба більше, називати його «радіо» вже некоректно, адже воно намагається охопити і телебачення, і подкасти, і тексти. «Європа» також навряд чи правильне слово: більшість мовних відділів тепер центральноазійські та близькосхідні. Більшість центрально-та східноєвропейських служб розпустили, коли відповідні країни почали вступати в ЄС. Відтоді Угорщина й Польща сповзли назад у загравання з авторитаризмом під проводом націоналістичних політиків, які свого часу були антирадянськими дисидентами, але для яких «національні права» виявилися не тим самим, що «права людини», а бути «антикомуністичним» саме по собі виявилось не такою вже й політичною ідентичністю.

Завтра вранці Ігор піде на роботу. Він — останній ветеран Холодної війни на «Радіо». Коли на екскурсії приходять студенти, його показують, мов якийсь музейний експонат. А він і далі мріє про радіо майбутнього, яке може «скувати безперервні ланки світової душі», яке може знаходити відлуння та взаємозв'язки історій з Маніли і Санкт-Петербурга, Мехіко і Таллінна. В одній зі своїх найновіших книжок Ігор придумав трагікомічне альтер еґо, чоловіка, який працює на міжнародній радіостанції, одержимий ідеєю воскрешати мертвих силою радіо, — історія, яка заворожує дивною сумішшю манії величі та справжньої влади, дарованої тим, хто працює в медіа. Ідея вперше спала Ігореві на думку, коли він згадував, як під час Холодної війни політичні в'язні дізнавалися, що про їхню справу повідомили західні медіа, і відчували, ніби отримали кілька хвилин свободи або принаймні можливість побути на свіжому повітрі, — друге життя на радіохвилях, коли

вже спецслужби вичавили перше. І тепер його альтер еґо сягає із цим відчуттям ще далі:

Я випустив в космос тисячі голосов.
 Это значит, что по законам физики
 эти голоса будут жить вечно.
 Кто бы мог подумать: какой-то служащий
 с геморроидальным цветом лица,
 блёклым голосом
 каждый день ходит в контору,
 кого-то записывает, а после...
 да, после дарует людям бессмертие!*

Канікули, і ми з моїми дев'ятирічними близнюками відвідуємо батьків. Вони цікавляться, чи світ тепер такий самий, як у часи Ліниної молодості. Вона намагається пояснити, як це було в Києві в 1970-ті. Багато чого видається їм диким («Ігоря заарештували за читання книжок? Як це? Чому?» — питають). Інші речі — знайомими.

«Я мала відчуття, що всі великі, офіційні слова довкола нас більше нічого не означали, — каже Ліна. — Вони були, мов стара білизна на вітру, порожні».

І цитує рядок із віршів: «Дурно пахнут мертвые слова»**.

Мене оточують мертві слова. Або, якщо точніше, зв'язки між словами та образами, історіями та значеннями, які я успадкував, втратили силу. Бачити, як скидають пам'ятник диктатору, і досі важливо для людей, які жили під його пануванням, але я більше не пов'язую цей образ із розширенням свобод. Мільйони людей на вулицях міста, як-от 1989 року, не конче означають щасливе майбутнє. Можливо, не випадково улюбленим жан-

---

* Зі збірки Ігоря Померанцева «Служебная лирика». Цитовано за: svoboda.org/a/1792026.html

** Рядок з вірша Ніколая Гумільова «Слово».

ром соцмереж є мему: картинки, які люди можуть спотворити новими фразами, які змінюють значення зображення, симптом часів, коли сенси безперервно змінюються. Аж так, що можна взяти картинку з люлькою і підписати «Це не люлька».

Старі зв'язки були недосконалими, навіть фальшивими. Однак вони також були носіями пам'яті про те, чому ж, власне, важили. Певні образи та мову було табуовано, бо вони були маленькими вузлами, від яких тягнулася нитка до неприйнятнього.

Зараз ці вузлики ослаблюються. В Угорщині 2018 року можна було побачити урядові плакати зі звинуваченнями на адресу єврейських фінансистів у підривних щодо країни діях, візуально оформлені у стилі 1930-х, але в той самий час це не зупиняло щоразу міцніший альянс між угорським президентом та ізраїльським прем'єр-міністром, і, здавалося, останньому байдуже, що його приятель вдається до нацистських візуальних кодів. У Сполучених Штатах критику президента називають «маккартизмом», російських тролів порівнюють з 11 вересня або Перл-Харбором. Ці посилення такі вихолощені від контексту, що нагадують авіакатастрофу в пустелі, після якої коментатори блукають довкола і стукають гайковими ключами у двигуни літака, видобуваючи звуки, які не мають жодного стосунку до того, по чому вони б'ють.

У Британії найпопулярніші газети називають незалежних суддів Ворогами Народу, закликають нищити саботажників, які протистоять урядові, вдаючись до мови, широко вживаної в Радянському Союзі для виправдання масових убивств, мови, вживання якої сьогодні принижує пам'ять про ці злочини.

Коли я почав працювати над тими місцями у книжці, де йдеться про моїх батьків, то спершу звертався до того, скільки змінилося впродовж століть, як скам'янілі слова «свобода», «демократія», «Європа», навіть цілі жанри мистецтва втратили значення або ці значення було вкрадено. Натомість я відкрив для себе досвіди, які надали цим словам їхню силу, які відкривали можливість для їхнього відродження в майбутньому.

За тиждень ми вирушимо до Лондона, і я проведжати хлопців у школу. Це велика вікторіанська будівля, і коли заходиш, там висять прапори всіх національностей учнів школи. Схоже на ООН, і я не знаю й половини прапорів. Які перебудови ідентичності вплинуть на це? Чи це будуть щоразу напруженіші версії «народу» і «не-народу»? Я чекаю, коли близнюки почнуть ставити запитання. Ми англійці чи росіяни? Євреї? Європейці? Українці? Що всі ці слова означають? І я вже переживаю, як їм відповідати.

«Справжній ти постане із зіткнень між ними! Подивися на Чернівці!»

Цікаво, чи вони зрозуміють, якщо я процитую їм Ігоря? Чи щось вони вже почули?

Недавно близнюки гралися на майданчику в місцевому парку. Інший хлопчик підійшов до них і почав розпитувати: «Що робиш? Хто ти? Розкажи».

Спочатку була пауза. Що близнюки скажуть? Яку націю, віру, плем'я, «внутрішню» або «зовнішню» групу вони назвуть своїми? І яку підказку це дасть нам для майбутнього?

Близнюки серйозно задумалися над цим питанням. Потім обернулися і сказали в унісон: «Я Супермен».

«А я Бетмен», — відповів хлопець.

ПОДЯКИ

В основу цієї книжки лягли есе, опубліковані у виданнях Granta, The Guardian, American Interest magazine і The London Review of Books. Я хотів би подякувати моїм тамтешнім редакторам за можливість розвинути мої ідеї. Це було би неможливо без підтримки та порад Зіґрід Раузінг, Люка Нейми, Прю Роулендсон, Джонатана Шейніна, Даміра Марусича, Деніела Соара, Мері-Кей Уілмерс, Томаса Джоунса.

Зиновій Зінік, Френк Уільямс, Сєва Новгородцев, Пітер Юдел, Маша Карп і Діран Мегреблян вичерпно і проникливо розповідали про історію Російської служби ВВС. Сергєй Данілочкін та Арч Паддінгтон — про Радіо Вільна Європа. Мартин Д'южерст був джерелом безцінних відкриттів роками. Міхаель Жантовскі давав підказки, коли йшлося про Вацлава Гавела, Маріон Конті — про «Хроніку текущих событий».

Хлое Коллівер і Мелані Сміт радо допомагали мені з базовим розумінням аналізу даних і «простору». Нік Калл був нескінченним джерелом знань про історію пропаганди. Я також дякую Леонарду Бернардо та Крісу Уолкеру.

Ент Одін — мій чудовий продюсер програм Analysis для BBC Radio 4, згаданих у цій книжці: «Британська політика: російський погляд» (вийшла в ефір 9 липня 2018 року) і «Війна за нормальність» (вийшла в ефір 28 червня 2019 року). Він, Енн Еплбом, Деніел Соар і Бен Уільямс неоціненно до-

помогли в редагуванні. Кароліна Стерн була чудовою колегою у Лондонській школі економіки, допомагаючи із численними перекладами.

Я безмежно вдячний Полу Коупленду та моїм батькам за їхні час, терпіння, численні перечитування й удосконалення.

Моїй тітці Саші жодного разу не забракло для мене підтримки, мої дружина й діти завжди ставились до мене з розумінням.

Уривки з творів Ігоря Померанцева*: «Читаючи Фолкнера» в перекладі Френка Уїльямса, адаптовані Пітером Померанцевим, «КГБ та інші...» в перекладі Френка Уїльямса, «Око і сльоза» в перекладі Пітера Померанцева («Синтаксис», 1979), «Право читати» в перекладі Марти Загайкевич (Partisan Review, том 49, №1, 1982), «Епоха радіо» в перекладі Френка Уїльямса.

Документальні фільми Ліни Померанцевої: «Подорожуючи з Жиріновським», режисер Павел Павліковскі, 1995, «Зражені», режисер Клайв Гордон, 1995, «Діти матінки Росії», режисер Том Робертс, 1992.

Радіопрограми, згадані в тексті: «Читаючи Фолкнера» у виконанні Роналда Пікапа, вийшла в ефір 2 серпня 1984 року на BBC Radio 3.

---

* Відповідні цитати творів в українському перекладі супроводжують посторінкові посилання.

ПРИМІТКИ

Я зумисно змінив одне ім'я та не назвав кілька прізвищ для захисту героїв цієї книжки.

Частина 1

- 1 McCoy, Alfred, 'Dark Legacy: Human Rights under the Marcos Regime', World History archives, 20 September 1999. <http://www.hartford-hwp.com/archives/54a/062.html>
- 2 Beck, H. P., S. Levinson and G. Irons, 'Finding Little Albert: A Journey to John B. Watson's Infant Laboratory', *American Psychologist*, 64(7), 605–14 (2009). <http://dx.doi.org/10.1037/a0017234>
- 3 Ong, Jonathan Corpus and Jason Vincent A. Caba.es, 'Architects of Networked Disinformation', University of Leeds (2018); <http://newtontechfordev.com/wp-content/uploads/2018/02/Architects-of-Networked-Disinformation-Executive-Summary-Final.pdf>
- 4 Amnesty International, 'Detained Duterte Critic Must Be Freed Immediately' (23 February 2018); <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/02/philippines-detained-duterte-critic-must-be-freed-immediately/>
- 5 Ressa, Maria A., *From Bin Laden to Facebook: 10 Days of Abduction, 10 Years of Terrorism* (London: Imperial College Press, 2013).
- 6 BBC News, 'Philippine President Duterte Calls God "Stupid"', 26 June 2018; <https://www.bbc.com/news/world-asia-44610872>
- 7 Forrest, Adam, 'Jair Bolsonaro: The Worst Quotes from Brazil's Far-Right Presidential Frontrunner', *Independent*, 8 October 2018; <https://>

- www.independent.co.uk/news/world/americas/jair-bolsonaro-who-is-quotesbrazil-president-election-run-off-latest-a8573901.html
- 8 Bakhtin, Mikhail Mikhailovich, *Rabelais and His World* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1984). Російський оригінал: Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса.
- 9 Ressa, Maria A., 'Propaganda War: Weaponizing the Internet', Rappler, 3 October 2016, updated 7 February 2019; <https://www.rappler.com/nation/148007-propaganda-war-weaponizing-internet>
- Hofle, a, Chay F., 'Fake Accounts, Manufactured Reality on Social Media', Rappler, 9 October 2016, updated 6 February 2019; <https://www.rappler.com/newsbreak/investigative/148347-fake-accountsmanufactured-reality-social-media>
- Ressa, Maria A., 'How Facebook Algorithms Impact Democracy', Rappler, 8 October 2016, updated 6 February 2019; <https://www.rappler.com/newsbreak/148536-facebook-algorithms-impact-democracy>
- 10 McCoy, Alfred W., *A Question of Torture: CIA Interrogation, from the Cold War to the War on Terror* (New York: Owl Books, 2006), pp. 79–80.
- 11 Conde, Carlos H., 'Aquino's Last Chance on Human Rights', Human Rights Watch, 27 July 2015; <https://www.hrw.org/news/2015/07/27/aquinos-last-chance-human-rights>
- Mydan, Seth, 'Aquino Said to Condone Human Rights Abuses', *New York Times*, 18 June 1988; <https://www.nytimes.com/1988/06/18/world/aquino-said-to-condone-human-rights-abuses.html>
- 12 Gutierrez, Nataysha, 'Bots, Assange, an Alliance: Has Russian Propaganda Infiltrated the Philippines?' Rappler, 26 February 2018. <https://www.rappler.com/newsbreak/in-depth/196576-russiapropaganda-influence-interference-philippines>
- 13 Lister, Tim, Jim Sciutto and Mary Ilyushina, 'Exclusive: Putin's "Chef," the Man Behind the Troll Factory', CNN, 18 October 2017; <https://www.cnn.com/2017/10/17/politics/russian-oligarch-putin-chef-troll-factory/index.html>

- 14 Howard, Philip, Bharath Ganesh et al., 'The IRA, Social Media and Political Polarization in the United States, 2012–2018' (Oxford, UK: Computational Propaganda Research Project, 2019); <https://comprop.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/93/2018/12/The-IRA-Social-Mediaand-Political-Polarization.pdf>
- 15 Cave, Andrew, 'Deal that Undid Bell Pottinger: Inside Story of the South Africa Scandal', Guardian, 5 September 2017; <https://www.theguardian.com/media/2017/sep/05/bell-pottingersouth-africa-pr-firm>
Fielding, Nick and Ian Cobain, 'Revealed: US Spy Operation That Manipulates Social Media', Guardian, 17 March 2011; <https://www.theguardian.com/technology/2011/mar/17/us-spy-operation-socialnetworks>
- 16 DiResta, Renee, Kris Shaffer, Becky Ruppel, David Sullivan, Robert Matney, Ryan Fox, Jonathan Albright and Ben Johnson, 'The Tactics & Tropes of the Internet Research Agency' (Austin, TX: New Knowledge, 2018); <https://disinformationreport.blob.core.windows.net/disinformation-report/NewKnowledge-Disinformation-Report-Whitepaper.pdf>
- 17 Monaco, Nicholas and Carly Nyst, 'State-Sponsored Trolling: How Governments Are Deploying Disinformation as Part of Broader Digital Harassment Campaigns' (Palo Alto, CA: Institute for the Future, 2018); http://www.iftf.org/fileadmin/user_upload/images/DigIntel/IFTF_State_sponsored_trolling_report.pdf
- 18 Wu, Tim, 'Is the First Amendment Obsolete?' Knight First Amendment Institute, Columbia University, September 2017. <https://knight-columbia.org/content/tim-wu-first-amendment-obsolete>
- 19 Gavilan, Jodesz, 'Maria Ressa's Arrest Part of Broader Gov't Campaign, Say Rights Groups', Rappler, 14 February 2019, updated 15 February 2019; <https://www.rappler.com/nation/223457-human-rights-groupsstatements-maria-ressa-arrest>
- 20 International Center for Journalists, 'Maria Ressa Accepts the 2018 Knight International Journalism Award', 2018; <https://www.icfj.org/maria-ressa-accepts-2018-knight-international-journalism-award>

Частина 2

- 1 Đondović, Jelena, 'Turci Optužili Bivšeg Otporaša: Srđa Popović ruši vlade!' Alo!, 25 August 2017; <https://www.alo.rs/vesti/aktuelno/srdapopovic-rusi-vlade/120133/vest>
- 2 Popović, Srdja and Matthew Miller, *Blueprint for Revolution: How to Use Rice Pudding, Lego Men, and Other Nonviolent Techniques to Galvanize Communities, Overthrow Dictators, or Simply Change the World* (New York: Spiegel & Grau, 2015).
- 3 'Democracy Continues Its Disturbing Retreat', *The Economist*, 31 January 2018; <https://www.economist.com/graphic-detail/2018/01/31/democracy-continues-its-disturbing-retreat>
- 4 Karnitschnig, Matthew, 'Aleksandar Vučić: Let's Not Go Back to the '90s', *POLITICO*, 14 April 2016; <https://www.politico.eu/article/aleksandar-vucic-interview-serbia-balkans-migration-kosovo-bosnia/>
- 5 'Serbian Media Coalition Letter to the International Community', 22 October 2018; <http://safejournalists.net/serbian-media-coalition-alerts-international-community/>
Trevisan, Matteo, 'How Media Freedom in Serbia Is Under Attack', *EUobserver*, 2 November 2018; <https://euobserver.com/opinion/143268>
- 6 Reporters Without Borders, 'Who Owns the Media in Serbia?', 21 June 2017; <https://rsf.org/en/news/who-owns-media-serbia>
- 6 Karnitschnig, Matthew, 'Serbia's Latest Would-Be Savior Is a Modernizer, a Strongman — or Both', *POLITICO*, 14 April 2016, updated 21 April 2016; <https://www.politico.eu/article/aleksandar-vucic-serbias-latest-savior-is-a-modernizer-or-strongman-or-both/>
- 7 Mercea, D. and M. T. Bastos, 'Being a Serial Transnational Activist', *Journal of Computer-Mediated Communication*, 21(2), 140–55 (2016); http://openaccess.city.ac.uk/13151/7/Being%20a%20serial%20transnational%20activist_prepublication.pdf.
- 8 'Liberación de datasets sobre #YaMeCans. y Ayotzinapa'; <https://loquesigue.tv/liberacion-de-datasets-sobre-yamecans-y-ayotzinapa/>

- 9 Finley, Klint, 'Pro-Government Twitter Bots Try to Hush Mexican Activists', Wired, 23 August 2015; <https://www.wired.com/2015/08/progovernment-twitter-bots-try-hush-mexican-activists/>
- 10 Olver, Dulce, 'El 81.3% de los ataques de bots en Edomex fueron contra Delfina, confirma otro análisis técnico', 1 June 2017; <https://www.sinembargo.mx/01-06-2017/3230408>
- Gallagher, Eric, 'Manipulating Trends & Gaming Twitter', Medium, 18 December 2016; https://medium.com/@erin_gallagher/manipulating-trends-gaming-twitter-6fd31714c06c
- 11 Woolley, Samuel C. and Douglas R. Guilbeault, 'Computational Propaganda in the United States of America: Manufacturing Consensus Online', Samuel Woolley and Philip N. Howard (Eds), Working Paper 2017.5 (Oxford, UK: Computational Propaganda Research Project); <http://blogs.oii.ox.ac.uk/politicalbots/wp-content/uploads/sites/89/2017/06/Comprop-USA.pdf>
- 12 Griffin, Em, A First Look at Communication Theory, 7th edn (New York: McGraw-Hill, 2008); <http://www.afirstlook.com/docs/spiral.pdf>
- 13 Noelle-Neumann, Elisabeth, The Spiral of Silence: Public Opinion — Our Social Skin, 2nd edn (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1993).
- 14 Там само, р. 218.
- 15 Косачев, Константин, «Нефтегазовая дипломатия как угроза маргинализации», «Независимая Газета», 28 декабря 2004; http://www.ng.ru/world/2004-12-28/5_uspeh.html (лінк перевірено 25 березня 2020)
- 16 McGuinness, Damien, 'How a Cyber Attack Transformed Estonia', BBC News, 27 April 2017; <https://www.bbc.com/news/39655415>
- 17 На цю тему див. The Humanitarian Dimension of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine, and the Baltic States, Centre for East European Policy Studies, International Centre for Defence Studies, Centre for Geopolitical Studies, School for Policy Analysis at the National University of Kyiv-Mohyla Academy, Foreign Policy Association of Moldova, International Centre for Geopolitical Studies (2010, Gatis Pelnens, Ed.).

The Security Police of the Republic of Estonia, Annual Review 2003, p. 12.

- 18 Естонію було звинувачено в реабілітації фашистської та нацистської ідеології, вшануванні нацистських символів, ветеранів СС, брутальній дискримінації російськомовного населення, запереченні Голокосту та гітлеризмі. Після заворушень 26–28 квітня 2007 року російською пресою ширилися прямі погрози Естонії та образи на адресу естонців. У пресі, в інтернеті та на демонстраціях, організованих прокремлівськими силами, з'явилися спотворені назви країни та національності, наприклад «эСстония» і «эСстонцы». Ось приклади типових звинувачень:

Интерфакс, 26 квітня — мер Москви Юрій Лужков: «Естонські керівники стають тими, хто виправдовував фашизм і був посіпакою фашизму. У них нема права переписувати історію, і вони мимохіть отримують знак рівності з фашизмом і заохочують тих, з ким боровся цілий світ».

Интерфакс, 26 квітня — спікер Державної Думи Борис Грізлов: «Те, що відбувається в Естонії, інакше як мракобіссям я вже не можу назвати. Якщо нацисти не зуміли впоратися з живими, то тепер уряд Естонії намагається впоратися з мертвими».

РИА Новости, Осло, 26 квітня — Сергей Лавров: «Вважаю, що це [ситуація довкола Бронзового солдата] гидко... цьому немає виправдання... І це не може не позначитися на наших відносинах врешті і з НАТО, і з Євросоюзом, і з організаціями, які прийняли в своє лоно країну, що грубо нехтує тими цінностями, на які спирається Євросоюз і взагалі європейська культура, європейська демократія».

Интерфакс, 26 квітня — голова Комітету із закордонних справ Державної Думи Константін Косачев: «По суті естонські урядовці виступили проти міжнародної спільноти, проти кожного, хто й досі пам'ятає ціну, заплачену за перемогу. Дії естонського керівництва підживлюють неонацистські та рваншистські настрої. В результаті Естонія опиняється в опози-

ції до сучасної європейської цивілізації, до усього цивілізованого світу. Естонія підважує свої відносини з усіма країнами, для яких важить перемога над нацизмом».

27 квітня — Заява Комуністичної партії РФ: «Саме коли минуло 60 років від закінчення війни, фашизм піднімає голову в Естонії! Знесення пам'ятника — це фашистська оргія. Перша відкрита битва з фашизмом у XXI столітті відбувалася в Естонії».

Strana.ru, 2 травня — Представник РФ Боріс Малахов Комітетові з інформації ООН: «Вважаємо надзвичайно важливим порушити питання про необхідність послідовного недопущення будь-яких спроб реабілітації злочинів фашизму, відродження неонацизму у світі, одним з проявів яких є спроба знесення в низці країн пам'ятників радянським воїнам-визволителям». Інтерфакс, 8 травня — голова Ради Федерації Сергій Міронов: «Скоєне естонською владою підтверджує, що фашизм і нацизм в Естонії відроджуються».

- 19 DiResta, Renee et al., 'The Tactics & Tropes of the Internet Research Agency'.
- 20 Associated Press, 'US Secretly Created "Cuban Twitter" to Stir Unrest and Undermine Government', Guardian, 3 April 2014; <https://www.theguardian.com/world/2014/apr/03/us-cuban-twitter-zunzuneo-stir-unrest>
- 21 International Center for Journalists, 'Maria Ressa Accepts the 2018 Knight International Journalism Award'; <https://www.icfj.org/maria-ressa-accepts-2018-knight-international-journalism-award>
- 22 Hosenball, Mark, 'British Authorities Ban Three Foreign Right-Wing Activists', Reuters, 12 March 2018; <https://uk.reuters.com/article/ukbritain-security-deportations/british-authorities-ban-three-foreignright-wing-activists-idUKKCN1GO2LO>
- 23 Ebner, Julia and Jacob Davey, *The Fringe Insurgency: Connectivity and Convergence of the Extreme-Right* (Institute for Strategic Dialogue, 2018); <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2017/10/The-Fringe-Insurgency-221017.pdf>

- 24 'Text of Sakharov Letter to Carter on Human Rights', New York Times, 29 January 1977; <https://www.nytimes.com/1977/01/29/archives/text-ofsakharov-letter-to-carter-on-human-rights.html>. Текст російською: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=2087>
- 25 'What Price a Soviet Jew?' New York Times, 22 February 1981; <https://www.nytimes.com/1981/02/22/opinion/what-price-a-soviet-jew.html>
- 26 Saunders, Frances Stonor, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters* (New York: New Press, 2000).
- 27 Seaton, Jean, *Pinkoes and Traitors: The BBC and the Nation, 1974–1987* (London, UK: Profile Books, 2015).
- 28 'Ricin and the Umbrella Murder', CNN.com, 23 October 2003; <http://edition.cnn.com/2003/WORLD/europe/01/07/terror.poison.bulgarian/>

Частина 3

- 1 Panarin, Igor, *The First Information World War. Collapse of the USSR* (Piter, 2010). Див. також: Yablokov, Ilya, *Fortress Russia: Conspiracy Theories in the Post-Soviet World*, Chapter 3 (Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2018); Lischkin, Shelepin, 'The Third Information-Psychological World War', Moskva (1999); Rastorguev, Sergej, 'Information War', Radio and Communications (1999).
- 2 Інтерв'ю з Ігорем Ашмановим: «Забил я цифрой пушку туго», «Российская газета», 23 травня 2013 року; <https://rg.ru/2013/05/23/ashmanov.html>
- 3 Там само.
- 4 @znak_com «Власть не может поверить, что люди добровольно вышли против пенсионной реформы. На митинги их согнал ужасный твиттер, который подсовывает Навального», Twitter, 14 вересня 2018 року, 5:53; <https://twitter.com/i/web/status/1040584225236373504>
- Ігорь Ашманов «Свобода слова — это такая иллюзия, которая является частью информационной войны»: 5 червня 2013 року;

- <http://z-filez.info/story/igor-ashmanov-“svoboda-slova---eto-takaya-illyuziya-kotoraya-yavlyaetsya-chastyu-informatsionn>
- 5 «И. Ашманов, Свобода слова как инструмент», YouTube, завантажено Khnar Film, 25 грудня 2018 року; <https://www.youtube.com/watch?v=cb6fqc02vt0>
  - Інтерв'ю з Ігорем Ашмановим: «Забил я цифрой пушку туго».
  - 6 Інтерв'ю з Ігорем Ашмановим, *ibid*.
  - 7 Foot, Rosemary, 'The Cold War and Human Rights', in Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Eds), *The Cambridge History of the Cold War, Vol. III* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010), pp. 445–8.
  - 8 Lakoff, George, *Don't Think of an Elephant* (Hartford, VT: Chelsea Green, 2014).
  - 9 Atlantic Council — Digital Forensic Research Lab, 'Question That: RT's Military Mission', Medium, 8 January 2017; <https://medium.com/dfrlab/question-that-rts-military-mission-4c4bd9f72c88>
  - 10 Kofman, Michael, 'The Moscow School of Hard Knocks: Key Pillars of Russian Strategy', *War on the Rocks*, 27 January 2017; <https://warontherocks.com/2017/01/the-moscow-school-of-hard-knocks-key-pillars-of-russian-strategy/>
  - 11 Bērziņš, Jānis, 'Russia's New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy', *National Defense Academy of Latvia, Center for Security and Strategic Research* (2014).
  - 12 Добрим джерелом про кремлівські кампанії впливу в Україні є StopFake: <https://www.stopfake.org/en/news/>
  - 13 'Disinfo News: The Kremlin's Many Versions of the MH17 Story', StopFake, 29 May 2018; <https://www.stopfake.org/en/disinfo-news-thekremlin-s-many-versions-of-the-mh17-story/>
  - 14 Hill, Thomas M., 'Is the U.S. Serious about Countering Russia's Information War on Democracies?', 21 листопада 2017 року; <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/11/21/is-the-u-s-serious-about-countering-russias-information-war-on-democracies/>
  - 15 Website of Andrey Shtal: <https://www.stihi.ru/avtor/shtal>

- 16 Amos, Howard, “‘There Was Heroism and Cruelty on Both Sides’: The Truth Behind One of Ukraine’s Deadliest Days’, *Guardian*, 30 April 2015;
<https://www.theguardian.com/world/2015/apr/30/there-was-heroism-andcruelty-on-both-sides-the-truth-behind-one-of-ukraines-deadliest-days>
- 17 Ennis, Stephen, ‘Vladimir Danchev: The Broadcaster Who Defied Moscow’, *BBC Monitoring*, 8 March 2014; <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-26472906> (лінк актуальний станом на 25 серпня 2017 р.).
- 18 ‘A Nuclear Disaster That Brought Down an Empire’, *The Economist*, 26 April 2016;
<https://www.economist.com/europe/2016/04/26/a-nuclear-disaster-that-brought-down-an-empire>
- 19 Radio interview for BBC Russian Service, Margaret Thatcher Foundation, 11 July 1988; <https://www.margaretthatcher.org/document/107072>
- 20 Там само.

Частина 4

- 1 PolitiFact, ‘Donald Trump’s File’, www.politifact.com/personalities/donald-trump (accessed 20 July 2016); PolitiFact, ‘Hillary Clinton’s File’, www.politifact.com/personalities/hillary-clinton (accessed 20 July 2016).
- 2 *BBC Breadth of Opinion Review*; http://downloads.bbc.co.uk/bbctrust/assets/files/pdf/our_work/breadth_opinion/content_analysis.pdf
- 3 BBC News, ‘Kremlin’s Chief Propagandist Accuses Western Media of Bias’, 23 June 2016; <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-36551391>
- 4 Yaffa, Joshua, ‘Dmitry Kiselev Is Redefining the Art of Russian Propaganda’, *New Republic*, 1 July 2014; <https://newrepublic.com/article/118438/dmitry-kiselev-putins-favorite-tv-host-russias-top-propogandist>

- 5 Balmforth, Tom, 'Gene Warfare? Russia Raises Eyebrows', Radio Free Europe/Radio Liberty, 3 November 2017; <https://www.rferl.org/a/russia-biological-warfare-accusations-raise-eyebrowslawsuit/28834069.html>
- Lomsadze, Giorgi, 'Does the US Have a Secret Germ Warfare Lab on Russia's Doorstep?', Coda Story, 19 April 2018; <https://codastory.com/disinformation/information-war/does-the-us-have-a-secret-germ-warfare-lab-on-russias-doorstep/>
- Див. також: вебсайт EU Versus Disinfo, який відстежує дезінформацію та збирає архів матеріалів: <https://euvstdisinfo.eu>. Наприклад, <https://euvstdisinfo.eu/report/ukraine-asked-the-united-states-to-spread-theebola-virus/>; <https://euvstdisinfo.eu/report/there-is-a-secret-laboratory-near-kharkiv-where-ukrainians-with/>
- 6 Ferraris, Maurizio, Introduction to New Realism (London, UK: Bloomsbury, 2014).
- 7 Roy, Deb, 'The Spread of True and False Information Online', MIT Media Lab; <https://www.media.mit.edu/projects/the-spread-of-false-and-trueinfo-online/overview/>
- 8 Lewis, Paul, "Fiction Is Outperforming Reality": How YouTube's Algorithm Distorts Truth', Guardian, 2 February 2018; <https://www.theguardian.com/technology/2018/feb/02/how-youtubes-algorithm-distorts-truth>
- 9 Zollo, F., P. K. Novak et al., 'Emotional Dynamics in the Age of Misinformation', PLoS ONE, 10(9): e0138740 (2015); <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0138740>
- 10 Brodsky, Joseph, 'A Commencement Address', New York Review of Books, 16 August 1984; <https://www.nybooks.com/articles/1984/08/16/a-commencement-address/>
- 11 Judt, Tony, 'From Military Disaster to Moral High Ground', New York Times, 7 October 2007; <https://www.nytimes.com/2007/10/07/opinion/07judt.html>
- 12 Schmidt, Brian C. and Michael C. Williams, 'The Bush Doctrine and the Iraq War: Neoconservatives Versus Realists', Security

- Studies, 17(2), pp. 191–220 (2008); <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09636410802098990>
- ‘In Bush’s Words: “Iraqi Democracy Will Succeed”, New York Times, 6 November 2003; <https://www.nytimes.com/2003/11/06/politics/in-bushs-words-iraqi-democracy-will-succeed.html>
- 13 Boym, Svetlana, Nostalgia and Its Discontents, https://agora8.org/SvetlanaBoym_Nostalgia/
- 14 Tarabay, Jamie, ‘For Many Syrians, the Story of the War Began with Graffiti in Dara’a’, CNN, 15 March 2018; <https://edition.cnn.com/2018/03/15/middleeast/daraa-syria-seven-years-on-intl/index.html>
- 15 Більше про мову в асадівській Сирії див. чудову книжку Лайзи Уїдін *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1999).
- 16 Associated Press, ‘A Look at Key Events in Syria’s Aleppo since 2016’, 14 December 2016; <https://apnews.com/300da72a31284420810e1ba9ebef2052>
- 17 Amnesty International, ‘Death Everywhere: War Crimes and Human Rights Abuses in Aleppo, Syria’, 2015; https://www.amnesty.org.uk/files/mde2413702015english.pdf?R9pyrgEmq_XcKpQAqW_t2G8oKziKBO0h=
- 18 Barnard, Anne and Somini Sengupta, ‘Syria and Russia Appear Ready to Scorch Aleppo’, New York Times, 25 September 2016; <https://www.nytimes.com/2016/09/26/world/middleeast/syria-un-security-council.html?smid=tw-share&r=0&module=inline>
- 19 Atlantic Council, ‘Breaking Aleppo’, 2017; <http://www.publications.atlanticcouncil.org/breakingaleppo/attacks-overview/>
- 20 Бекграунд про використання бочкових бомб і атаки медичних закладів див.: Boghani, Priyanka, ‘A Staggering New Death Toll for Syria’s War — 470,000’, PBS, 11 February 2016; <https://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/a-staggering-new-death-toll-for-syrias-war-470000/>;
- Barnard, Anne, ‘Death Toll from War in Syria Now 470,000, Group Finds’, New York Times, 11 February 2016; <https://www.nytimes.com/2016/02/11/world/middleeast/syria-death-toll.html>

- com/2016/02/12/world/middleeast/death-toll-from-war-in-syria-now-470000-group-finds.html; Physicians for Human Rights, '2015 Marks Worst Year for Attacks on Hospitals in Syria', 18 December 2015; <https://phr.org/news/2015-marks-worst-year-for-attacks-on-hospitals-in-syria/>;
- International Committee of the Red Cross, 'Syria: Aid Stepped Up Amidst Heavy Fighting in Aleppo Province', 10 February 2016; <https://www.icrc.org/en/document/syria-fighting-conflict-aleppo>
- 21 Physicians for Human Rights, 'UN Security Council Calls for End to Attacks on Doctors, Hospitals', 3 May 2016; <https://phr.org/news/un-security-council-calls-for-end-to-attacks-on-doctors-hospitals/>
- 22 Syrian American Medical Society, 'The Failure of UN Security Council Resolution 2286', January 2017; <https://www.sams-usa.net/wp-content/uploads/2017/03/UN-fail-report-07-3.pdf>
- 23 McKernan, Bethan, 'Aleppo Attack: Syrian Army to Invade City with Ground Troops', Independent, 23 September 2016; <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/aleppo-syria-war-assadtroops-to-invade-city-under-siege-rebels-a7326266.html>
- 24 Atlantic Council, 'Breaking Aleppo'.
- 25 BBC News, 'Syria Conflict: US Accuses Russia of Barbarism in Aleppo', 26 September 2016; <https://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-37468080>
- 26 Atlantic Council, 'Breaking Aleppo'.
- 27 Osborne, Samuel, 'Donald Trump Wins: All the Lies, Mistruths and Scare Stories He Told During the US Election Campaign', Independent, 9 November 2016; <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/donald-trump-president-lies-and-mistruths-during-us-electioncampaign-a7406821.html>
- 28 Graham, David, 'The Wrong Side of the Right Side of History', The Atlantic, 21 December 2015; <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2015/12/obama-right-side-of-history/420462/>
- 29 Shaheen, Kareem, "Hell Itself": Aleppo Reels from Alleged Use of Bunker-Buster Bombs', Guardian, 26 September 2016; <https://www>

- theguardian.com/world/2016/sep/26/hell-itself-aleppo-reels-from-alleged-use-of-bunker-buster-bombs
- 30 Violations Documentation Centre: <http://www.vdc-sy.info>
 Див. також: Guha-Sapir, Debarati, Benjamin Schlüter et al., 'Patterns of Civilian and Child Deaths Due to War-Related Violence in Syria', *The Lancet, Global Health*, 6 December 2017; [https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X\(17\)30469-2/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/langlo/article/PIIS2214-109X(17)30469-2/fulltext)
- 31 Syrian Network for Human Rights: <http://sn4hr.org/>
- 32 Specia, Megan, 'Death Toll in Syria: Numbers Blurred in Fog of War', *Irish Times*, 14 April 2018.
 Boghani, Priyanka, 'A Staggering New Death Toll for Syria's War — 470,000'.
 Barnard, Anne, 'Death Toll from War in Syria Now 470,000, Group Finds'.
 Physicians for Human Rights, '2015 Marks Worst Year for Attacks on Hospitals in Syria'.
- 33 Dove, Steve, 'The White Helmets Is the 2017 Oscar Winner for Documentary (Short Subject)', *ABC*, 27 February 2017; <https://oscar.go.com/news/winners/the-white-helmets-is-the-2017-oscar-winner-for-documentary-short-subject>
- 34 Solon, Olivia, 'How Syria's White Helmets Became Victims of an Online Propaganda Machine', *Guardian*, 18 December 2017; <https://www.theguardian.com/world/2017/dec/18/syria-white-helmets-conspiracy-theories>
- 35 Buncombe, Andrew, 'Trump Suggests "Vicious World" Should Be Blamed for Khashoggi Murder While Disputing Saudi Responsibility', *Independent*, 22 November 2018; <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/trump-khashoggi-murder-blame-viciousworld-saudi-journalist-a8647701.html>
- 36 Miliband, David, 'America Is Fueling Our Age of Impunity. Just Look at Yemen', *Guardian*, 5 April 2019.
- 37 Cruickshank, Michael, 'A Saudi War-Crime in Yemen? Analysing the Dahyan Bombing', *Bellingcat*, 18 August 2018; <https://www.bellingcat.com/news/mena/2018/08/18/19432/>

- 38 Safi, Michael and Amantha Perera, 'Sri Lanka Blocks Social Media as Deadly Violence Continues', Guardian, 7 March 2018; <https://www.theguardian.com/world/2018/mar/07/sri-lanka-blocks-social-media-as-deadly-violence-continues-buddhist-temple-anti-muslim-riots-kandy>
- 39 Hall, Eleanor, 'Syrian War Crimes Evidence Strongest Since Nuremberg Trials', ABC News, 3 December 2018; <https://www.abc.net.au/radio/programs/worldtoday/these-are-crimes-the-world-wont-forget-stephenrapp-on-syria/10577142>
- 40 Puddington, Arch, Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty (Lexington, KY: University Press of Kentucky, 2015).
- 41 Parta, Eugene, Discovering the Hidden Listener: An Empirical Assessment of Radio Liberty and Western Broadcasting to the USSR in the Cold War (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2007).
- 42 Zinik, Zinovy, 'Soviet Paradise Lost', Carnegie International, Vol. 1 (Carnegie Museum of Art, Pittsburgh, PA; Rizzoli, New York, 1991).
- 43 Groys, Boris, History Becomes Form (Cambridge, MA: MIT Press, 2010).

Частина 5

- 1 al-Nabahani, Sheikh Taquiuddin, The Islamic Personality, Vol. 1 (2005); <http://www.hizb-australia.org/wp-content/uploads/2012/03/Shakhsiyya-I.pdf>
- 2 Central Intelligence Agency, 'Release of Abbottabad Compound Material', November 2017; <https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/index.html>
- 3 Institute for Economics & Peace, Positive Peace Report 2018: Analysing the Factors That Sustain Peace, Sydney, October 2018; <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/11/Positive-Peace-Report-2018.pdf>
- 4 Institute for Strategic Dialogue, "I Left to Be Closer to Allah": Learning about Foreign Fighters from Family and Friends', 2018; https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2018/05/Families_Report.pdf

- 5 National Public Radio, 'Study: No One Issue Clearly Unites 5 Groups of Trump Voters', 2 July 2017; <http://www.npr.org/2017/07/02/535240706/study-no-one-issue-clearly-unites-5-groups-of-trump-voters>
- Bowman, Carlyn, 'Who Were Donald Trump's Voters? Now We Know', Forbes, 23 June 2017; <https://www.forbes.com/sites/bowmanmarsico/2017/06/23/who-were-donald-trumps-voters-now-we-know/#bdc19a138942>
- 6 Mouffe, Chantal, 'The Affects of Democracy', Eurozine, 23 November 2018; <https://www.eurozine.com/the-affects-of-democracy/>
- 7 Krastev, Ivan, *Experimental Motherland. A Conversation with Gleb Pavlovsky* (Europa, 2018).
- 8 Yablokov, Ilya, *Fortress Russia: Conspiracy Theories in the Post-Soviet World* (Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2018), p. 30.

Частина 6

- 1 Committee for Culture, Media and Sport, 'Disinformation and "Fake News"', 18 February 2019; <https://publications.parliament.uk/pa/cm201719/cmselect/cmcmds/1791/179102.htm>
- Gyldensted, Cathrine, *From Mirrors to Movers: Five Elements of Constructive Journalism* (GGroup Publishing, 2015).
- Ghosh, Dipayan and Ben Scott, 'The Technologies Behind Precision Propaganda on the Internet', *New America*, 23 January 2018; <https://www.newamerica.org/public-interest-technology/policy-papers/digitaldeceit/>
- 2 King, Gary, Jennifer Pan and Margaret E. Roberts, 'How Censorship in China Allows Government Criticism but Silences Collective Expression', *American Political Science Review*, 107(2) (2013), pp. 1-18; <https://gking.harvard.edu/publications/how-censorship-china-allows-government-criticism-silences-collective-expression>
- MacKinnon, Rebecca, 'Liberation Technology: China's "Networked Authoritarianism"', *Journal of Democracy*, 22(2) (2011); <https://muse.jhu.edu/article/427159>.
- 3 Roy, Eleanor, 'I'm Being Watched: Anne-Mary Brady, the China Critic Living in Fear of Beijing', *Guardian*, 23 January 2019; <https://www>.

- theguardian.com/world/2019/jan/23/im-being-watched-anne-marie-brady-the-china-critic-living-in-fear-of-beijing
- 4 Halper, Stefan et al., 'China: The Three Warfares', prepared for Office of Net Assessment, US Department of Defense (2013).
  - 5 Wu, Angela, 'Ideological Polarization Over a China-As-Superpower Mindset: An Exploratory Charting of Belief Systems Among Chinese Internet Users, 2008–2011', *International Journal of Communication*, 8 (2014), pp. 2, 243–72.
  - 6 Wu, Angela, 'The Shared Pasts of Solitary Readers in China: Connecting Web Use and Changing Political Understanding through Reading Histories', *Media, Culture & Society*, 36(8) (2014), pp. 1,168–85.
  - 7 Wu, Angela, 'Brainwashing Paranoia and Lay Media Theories in China: The Phenomenological Dimension of Media Use (and the Self) in Digital Environments', *Media, Culture & Society*, 40(6) (2018), pp. 909–26.

Науково-популярне видання

Пітер Померанцев

Це не пропаганда

Подорож на війну проти реальності

Переклала з англійської *Оксана Форостина*
Літературне редагування *Євгена Плясецького*

Дизайн обкладинки *Володимира Гавриша*

Макет і верстка *Олени Білохвост*

Коректура *Олени Семенко*

Відповідальна за випуск *Світлана Андрющенко*

Підписано до друку 04.05.2020 р.

Формат 60×90/16. Друк офсетний.

Наклад 1500 прим. Зам. № 99/05

Видавець: ТОВ «Якабу Паблішинг»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 5243 від 08.11.2016.

01025, м. Київ, вул. Воздвиженська, 52-54а

www.yakaboo.ua

Телефон: +38 (044) 255-05-05

Віддруковано в ПП «Юнісофт»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК №3461 від 14.04.2009.

61036, м Харків, вул. Морозова, 13 б,

www.unisoft.ua

П55 Померанцев Пітер

Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності / Пітер Померанцев; пер. з англ. О. Форостина. — Київ : Yakaboo Publishing, 2020. — 288 с.

ISBN 978-617-7544-61-5

Можна сказати, що ця книжка британського журналіста і письменника Пітера Померанцева — про найновіші виклики демократії, про величезну індустрію маніпулювання нашими думками, рішеннями, бажаннями, про індустрію, яка донедавна навіть не існувала, про нові та старі інструменти залякування і брехні, які використовують диктатури і наркомафія, релігійні фанатики і популісти, і що можна їм протиставити. Можна сказати, що ця книжка про інформаційні війни, ботів і погоничів ботів, про тролів і хакерів, про фейкові новини і втрату прозорої політичної дискусії. Утім це також і книжка про ХХ століття, про його інтелектуальний спадок, про Холодну війну і КГБ, про втрачену ілюзію, що більше інформації означатиме більше свободи та глибші дискусії, про пошук надії. Це також і сімейна історія, й історія дисидентства, яка, здавалося, закінчиться у ХХ столітті, але триває.

УДК 316.776.23-029:821

Пітер Померанцев — британський письменник, журналіст і телепродюсер, старший науковий працівник Інституту глобальних відносин Лондонської школи економіки. Досліджує сучасні медіа та пропаганду, зокрема консультував парламентські комітети Великої Британії та США. Публікується у виданнях *Financial Times*, *London Review of Books*, *Politico*, *Atlantic*, *New Yorker*.

Народився у Києві у сім'ї дисидентів. Українською мовою перекладено першу книжку Пітера Померанцева «Нічого правдивого й усе можливе» (уперше видало Видавництво Українського католицького університету 2015 р., перевидання Yakaboo Publishing — 2020 р.). Також українською перекладено дослідження Пітера Померанцева та Майкла Вайса «Загроза нереальності: як Кремль воює інформацією, культурою та грошима» (опубліковано в часописі «Критика» 2015 р.).

«У цій зворушливій, несподіваній і ретельно виписаній книжці Пітер Померанцев нагадує нам, що пропаганда не є просто політичним інструментом; вона також спроможна формувати особистості, їхні стосунки з дітьми та друзями, їхні подружжя. Ця книжка не є ще однією спробою описати сучасні інформаційні війни. Вона переконає, що нам таки доведеться збагнути, як пропаганда прагне формувати наші найглибші думки та почуття — ще до того, як ми встигнемо вдатися до опору».

Енн Еплблом, авторка книжок «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» й «Історія ГУЛАГу», лауреатка Пулітцерівської премії.

«[Померанцев] детально описує, як погані хлопці зробили соціальні медіа своєю зброєю... Контраст між суворими обмеженнями доступу до інформації репресивними режимиами у XX столітті та безкінечна халява сучасного медійного середовища робить цю книжку до збентеження потужною».

Economist

«Глибоко... Це діагноз нашої недбалості до фактів епохи, вдумливий і гострий».

New York Times

